

Філософська думка

3 1982

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, в цьому номері вміщуємо статті:

Б. Є. ПАТОН — Розвиток Києва — столиці Української РСР, важливого промислового, наукового і культурного центру;

В. І. ШИНКАРУК — Про завдання Українського відділення Філософського товариства СРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС;

Б. І. ТАРЕЛЬНИК — Розвиток колгоспної демократії і вдосконалення управління агропромисловим комплексом.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів друкується стаття: **Н. В. КИВЕНКО** — Про об'єктивну основу комплексного підходу в науковому пізнанні.

З М І С Т

До 60-річчя утворення Союзу РСР

Патон Б. Є. — Розвиток Києва — столиці Української РСР, важливого промислового, наукового і культурного центру	3
Шинкарук В. І. — Про завдання Українського відділення Філософського товариства СРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	13
Тарельник Б. І. (Суми) — Розвиток колгоспної демократії і вдосконалення управління агропромисловим комплексом	25

Світлоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Звіглянич В. О. — Культура, пізнання, категорії філософії	34

Трибуна молодого науковця

Ануфрієва Н. М. — Спілкування та його структура	46

Методологія наукового пізнання

Барсеґян Г. З. (Ленінакан) — Синтез знань у розв'язанні технічних задач	55

З історії вітчизняної філософії

Блудов Я. С. (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні у 20—30-ті роки	66

Доброскокін І. Г. — Теоретичний розвиток Г. Дмитровим марксистсько-ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму. (До 100-річчя від дня народження)	71

Проблеми викладання філософії

Булатов М. О. — Теорія філософських категорій як складова частина діалектичного матеріалізму	79

На допомогу керівникам методологічних семінарів

Кивенко Н. В. — Про об'єктивну основу комплексного підходу в науковому пізнанні	91

Критика буржуазної ідеології

Зіневич І. Є., Фомиченко В. В. — Соціальна філософія великого французького просвітника і сучасна ідеологічна боротьба. (До 270-річчя від дня народження Ж.-Ж. Руссо)	96
Янков М. (НРБ) — Антидіалектичні спекуляції поняттям інформації	102

Наукове життя

Піддубний В. А., Сакада М. О. — Проблеми управлінських нововведень і господарського експериментування	111
Юкнявічус С. (Вільнюс) — Проблема людини в сучасній філософії	115

Рецензії

Зяюн І. А. (Полтава) — Трудовий колектив — основна ланка народногосподарського комплексу	118
Чернишов В. С. (Дніпропетровськ), Мендик М. Ф. (Дніпропетровськ) — Радянська обрядність	119
Кедровський О. І., Стасишин В. М. (Львів) — Філософські основи математичного пізнання	121
Цехмістро І. З. (Харків), Штанько В. І. (Харків) — Семіотика і управління	122
Парахонський Б. О. — Філософсько-методологічний аналіз природи наукових абстракцій	125
В. М. Костев — Дослідження взаємозв'язку енергії і інформації	127

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

К 60-летию ОБРАЗОВАНИЯ СССР. Патон Б. Е. — Развитие Киева — столицы Украинской ССР, важного промышленного, научного и культурного центра, с. 3. Шинкарук В. И. — О задачах Украинского отделения Философского общества СССР в свете решений XXVI съезда КПСС, с. 13. Тарельник Б. И. (Сумы) — Развитие колхозной демократии и совершенствование управления агропромышленным комплексом, с. 25. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Звиглянич В. А. — Культура, познание, категории философии, с. 34. ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО. Ануфриева Н. М. — Общение и его структура, с. 46. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Барсегян Г. З. (Ленинкан) — Синтез знаний в решении технических задач, с. 55. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Блудов Я. С. (Харьков) — О развитии марксистско-ленинской философии на Украине в 20—30-е годы, с. 66. ♦ Доброскок И. И. — Теоретическое развитие Г. Димитровым марксистско-ленинских принципов пролетарского интернационализма. (К 100-летию со дня рождения), с. 71. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. Булатов М. А. — Теория философских категорий как составная часть диалектического материализма, с. 79. В ПОМОЩЬ РУКОВОДИТЕЛЯМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. Кивенко Н. В. — Об объективной основе комплексного подхода в научном познании, с. 91. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Зиневич И. Е., Фомиченко В. В. — Социальная философия великого французского просветителя и современная идеологическая борьба. (К 270-летию со дня рождения Ж.-Ж. Руссо), с. 96. Янков М. (НРБ) — Антидиалектические спекуляции понятием информации, с. 102. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Поддубный В. А., Сакада Н. А. — Проблемы управленческих нововведений и хозяйственного экспериментирования, с. 111. Юкнявичус С. (Вильнюс) — Проблема человека в современной философии, с. 115. РЕЦЕНЗИИ. Зязюн И. А. (Полтава) — Трудовой коллектив — основное звено народнохозяйственного комплекса, с. 118. Чернышев В. С. (Днепропетровск), Мендык Н. Ф. (Днепропетровск) — Советская обрядность, с. 119. Кедровский О. И., Стасишк В. М. (Львов) — Философские основы математического познания, с. 121. Цехмистро И. З. (Харьков), Штанько В. И. (Харьков) — Семиотика и управление, с. 122. Парохонский Б. А. — Философско-методологический анализ природы научных абстракций, с. 125. Костев В. М. — Исследование взаимосвязи энергии и информации, с. 127. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 60th ANNIVERSARY OF THE USSR. Paton B. E. The Development of Kiev, the Capital of the Ukrainian SSR, an Important Industrial and Cultural Centre, p. 3. Shinkaruk V. I. — On Tasks of the Ukrainian Branch of Philosophical Society of the USSR in the Light of the 26th CPSU Congress Decisions, p. 13. Tarelnik B. I. (Sumy) — The Development of Collective Farm Democracy and Improvement in the Agroindustrial Complex Management, p. 25. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. Zviglianich V. A. — Culture, Cognition, Philosophical Categories, p. 34. TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST. Anufrieva N. M. — Intercourse and Its Structure, p. 46. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. Barsegyan G. Z. (Leningrad) — Synthesis of Knowledge in Solution of Technical Problems, p. 55. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. Bludov Ya. S. (Kharkov) — On Development of the Marxist-Leninist Philosophy in the Ukraine in the 1920-1930, p. 66. ♦ Dobroskokin I. I. — Theoretical Development of the Marxist-Leninist Principles of Proletarian Internationalism by G. Dimitrov. (On His Birth Centenary), p. 71. PROBLEMS OF TEACHING PHILOSOPHY. Bulatov M. A. — The Theory of Philosophical Categories as a Constituent of Dialectical Materialism, p. 79. AID TO INSTRUCTORS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. Kivenko N. V. — On Objective Grounds of a Complex Approach in Scientific Cognition, p. 91. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. Zinevich I. E., Fomichenko V. V. — Social Philosophy of the Great French Enlightener and the Present-Day Ideological Struggle. (On the 270th Anniversary of J.-J. Rousseau's Birth), p. 96. Yankov M. (PRB) — Antidialectical Speculation with the Notion «Information», p. 102. SCIENTIFIC LIFE. Poddubny V. A., Sakada N. A. — Problems of Management Innovations and Economic Experimentation, p. 111. Yuknyaovichus S. (Vilnius) — A Problem of Man in Modern Philosophy, p. 115. REVIEWS. Zyzayun I. A. (Poltava) — Working Body as a Main Link in the National-Economic Complex, p. 118. Chernyshev V. S. (Dnepropetrovsk), Mendyk N. F. (Dnepropetrovsk) — Soviet Rites, p. 119. Kedrovsky O. I., Stasishin V. M. (Lvov) — Philosophical Grounds of Mathematical Cognition, p. 121. Tsekhistro I. Z. (Kharkov), Shtanko V. I. (Kharkov) — Semiotics and Management, p. 122. B. A. Parakhonsky — Philosophical and Methodological Analysis of the Nature of Scientific Abstractions, p. 125. Kostev V. M. — Studies in the Energy-Information Relationship, p. 127. OUR AUTHORS.

Б. Є. ПАТОН, академік, президент Академії наук УРСР

РОЗВИТОК КИЄВА — СТОЛИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ВАЖЛИВОГО ПРОМИСЛОВОГО, НАУКОВОГО І КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ *

Зміст життя радянського суспільства, історичний пафос його діяльності визначає всенародне патріотичне піднесення, спрямоване на втілення в життя історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, який затвердив розгорнуту програму економічного і соціального розвитку країни на 80-ті роки.

Життєдайна сила інтернаціоналістської внутрішньої і зовнішньої політики нашої партії, що її заповів нам великий Ленін, особливо відчутна напередодні видатної події в житті нашої Батьківщини, великого свята дружби і згуртованості всіх націй і народностей Країни Рад — 60-річчя утворення СРСР.

Під прапором пролетарського інтернаціоналізму вперше у світі створено новий тип людської цивілізації — суспільство розвинутого соціалізму, утворилась нова історична спільність людей — радянський народ, який неторованими шляхами прямує під керівництвом Комуністичної партії до вершин соціального прогресу.

Славний п'ятнадцятивіковий ювілей Києва символізує непорушну спільність російського, українського і білоруського народів, уособлює інтернаціональну єдність і братерську дружбу трудящих нашої багатонаціональної соціалістичної Вітчизни.

Київ — один з найдавніших центрів європейської цивілізації, місто, що покляло початок східнослов'янської державності, стояло біля витоків процесу консолідації давньоруської народності. Зрослий на перехресті важливих торговельних шляхів, давній Київ був пов'язаний з багатьма могутніми державами. Вже в пору свого заснування і в наступні часи місто зажило слави своїми ремеслами. Витвори київських умільців і донині зачудовують своєю досконалістю у пам'ятках матеріальної культури, що дійшли до нас. У духовному житті міста, починаючи з Нестора-літописця, сильні були патріотичні начала, успадковані поколіннями прогресивних мислителів, учених і діячів культури.

За півтора тисячоліття сформувалось неповторне обличчя міста, що пізнало протягом сповненої подій історії не лише злети і процвітання, а й періоди розорення і залежності. Але, постаючи з попелу, Київ завжди зберігав значення великого політичного, господарського і культурного центру, вогнища високої духовності слов'янських народів. Київська Русь відіграла важливу роль у культурно-етнічному об'єднанні слов'ян, зробила значний внесок у розвиток європейської і світової культур.

Трудящі міста Києва завжди героїчно боролися за свободу рідної землі, виступали проти іноземних поневолювачів. Знаменний факт участі представників міста у Переяславській раді, що ухвалила історичне рішення про воз'єднання України з Росією і мала неминуще значення для зміцнення дружби і союзу двох братніх народів, за словами В. І. Леніна, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹.

* В основу статті покладено доповідь, виголошену на об'єднаній науковій сесії Академії наук СРСР і Академії наук УРСР, присвяченій 1500-річному ювілеєві Києва, 14 квіт. 1982 р.

¹ Ленін В. І. Україна. — Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

Київ був одним із центрів загальноросійського революційного руху проти кріпосництва, самодержавства, гніту капіталу. Як відомо, з Києвом міцно пов'язана діяльність «Південного товариства» декабристів. Тут у різний час жили і творили видатні революціонери-демократи — Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський. Місто було одним із центрів діяльності революційних народників. У передреволюційні часи у Києві активно діяли марксистські гуртки, більшовицькі організації, очолювані учнями і соратниками В. І. Леніна. Особливе значення мало створення у 1897 році Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», а потім Київського комітету РСДРП.

Яскраві сторінки у літопис революційної боротьби вписав київський пролетаріат, який під керівництвом більшовиків у жовтні 1917 року здійняв знамено збройного повстання. Безсмертною славою відкрили себе робітники «Арсеналу», які перші виступили проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Історичний досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни реально підтвердив ленінське передбачення про можливість існування вільної України лише за єдності дій російських і українських пролетарів.

Утворення Союзу РСР у 1922 році, об'єднання радянських республік було головною умовою подолання післявоєнної розрухи і голоду, розв'язання першочергових народногосподарських і соціально-політичних завдань. У їх виконанні робітники Києва виявили трудовий героїзм, справді державний, соціалістичний підхід до використання і розвитку націоналізованих засобів виробництва. Новий подвиг, уже на трудовому фронті, здійснила робітнича гвардія «Арсеналу», яка домоглася відтворення довоєнної продуктивності заводу в 1923 році.

Переможний Жовтень, що ознаменував еру соціалістичного оновлення світу, відкрив широкий простір для революційно-будівничої творчості людей праці.

У ході виконання соціалістичних п'ятирічок партія і уряд зробили все для того, щоб перетворити Київ з переважно торговельно-ремісничого центру, яким він був до революції, у великий промисловий центр. На реконструкцію і розширення київських підприємств було виділено необхідні кошти, а на їхню адресу безперервним потоком надходило устаткування з промислових центрів Російської Федерації, інших радянських республік. Першу п'ятирічку трудящі маси міста виконали за три роки, другу — за три роки і одинадцять місяців. Винятковий динамізм в розвитку промисловості у Києві був наслідком не тільки героїзму і самовідданості його трудівників, а й результатом неухильного зростання капіталовкладень, фінансованих із загальнодержавного бюджету.

Нові і реконструйовані підприємства Києва органічно вливались у народногосподарський комплекс країни, що формувався, робили дедалі вагоміший внесок у розвиток і становлення соціалістичної індустрії. Київські робітники і спеціалісти відіграли чималу роль у боротьбі радянського народу за ліквідацію техніко-економічного відставання від капіталістичних країн.

Два десятиліття мирного розвитку в умовах Радянської влади перетворили Київ на великий індустріальний центр. Напередодні Великої Вітчизняної війни продукція його соціалістичної промисловості перевершила дореволюційний рівень у 24 рази. Докорінно змінилася соціальна структура міста — поповнився і зміцнів робітничий Київ, сформувалася трудова інтелігенція.

У 1934 році Київ став столицею Радянської України, що було визнанням його історичної ролі, трудових і культурних звершень, досягнутих під керівництвом партії комуністів.

До славного літопису Великої Вітчизняної війни яскравою сторін-

кою увійшла героїчна оборона Києва. Безсмертною славою овіяно подвиги звияжців Дніпра — доблесних синів і дочок нашої Вітчизни, які восени 1943 року, напередодні свята Великого Жовтня, визволили від фашистських загарбників столицю Радянської України. За видатні заслуги перед Батьківщиною Києву присвоєно звання міста-героя, його нагороджено медаллю «Золота Зірка». Ця висока відзнака — свідчення визнання радянським народом величі ратного подвигу воїнів Радянської Армії, трудівників міста, які стали ополченцями, партизанами, підпільниками.

Як відомо, гітлерівські окупанти піддали Київ спустошливим руйнуванням. Але на допомогу місту прийшла вся країна. Радянський уряд виділив для його відбудови великі кошти. Зробити своє місто ще прекраснішим, ще могутнішим і впорядкованішим, ніж до війни, — ось девіз, під яким трудилися кияни і на виробництві, і у вільний від роботи час, розчищаючи завали, відбудовуючи транспорт, водопровід та інші життєво важливі об'єкти міського господарства.

Післявоєнні десятиліття були відзначені величезними досягненнями в економічному і соціальному розвитку міста, республіки, як і всієї країни. Сьогоднішнє місто-герой Київ — один з найбільших політико-адміністративних і культурних центрів країни. Краса міста на схилах Дніпра-Славутича, його величезний індустріальний і науково-технічний потенціал, високий рівень культури — підсумок творчої праці всіх радянських людей. «Зростання і розвиток столиці Радянської України, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — результат великої політичної і організаторської роботи Комуністичної партії, плід творчої праці киян, всього українського народу, це результат співробітництва і взаємодопомоги всіх народів Радянського Союзу»².

Стойке зростання виробничого потенціалу, властиве народному господарству СРСР, цілковитою мірою стосується й економіки Києва — невід'ємної частини єдиного народногосподарського комплексу країни. У місті нині зосереджено 400 промислових підприємств із щорічним обсягом виробництва 6,4 мільярда карбованців. Порівняно з довоєнним періодом обсяг промислової продукції тут зріс більш як у 30 разів, у тому числі у машинобудуванні і металообробці — майже у 200 разів. Великий стрибок зроблено в розвитку нових галузей — приладобудуванні, промисловості напівпровідників, радіоелектроніки.

Тисячами ниток індустрія Києва пов'язана з усіма братніми республіками. Дуже значна частка столиці Радянської України в загальносоюзному виробництві напівпровідників, синтетичних алмазів, електронно-обчислювальних машин. Літаки і риболовні траулери, екскаватори і баштові крани, верстати з програмним управлінням і різноманітне технічне устаткування, що виробляється в Києві, добре відомі в кожній республіці нашої країни і в десятках країн світу. Велика питома вага в економіці міста і випуску товарів народного споживання. Досить сказати, що десята частина їх республіканського виробництва має київську марку.

На промислових підприємствах і будовах Києва неухильно зростає технічний рівень виробництва, широко використовуються досягнення науково-технічного прогресу. За останні півтора десятиліття майже втричі зростає кількість дільниць, цехів і підприємств, охоплених механізацією і автоматизацією. На передньому плані технічного прогресу — такі виробничі об'єднання, як завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна, об'єднання ім. С. П. Корольова, «Комуніст», «Маяк», «Точелектроприлад», «Електронмаш» та інші. Ці трудові колективи досягли значних результатів в інтенсифікації виробництва без залучення додаткової робочої

² Брежнев Л. І. Промова на урочистому засіданні, присвяченому врученню місту-герою Києву медалі «Золота Зірка», у Жовтневому палаці культури в Києві, 23 жовт. 1965 р. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1971, т. 1, с. 233.

сили, постійно поліпшують якість продукції. Вони — справжні флагмани київської індустрії.

Як і всі радянські люди, трудящі Києва наполегливо втілюють в життя затверджену XXVI з'їздом КПРС програму економічного і соціального розвитку країни в одинадцятій п'ятирічці і на період до 1990 року. У 80-ті роки в Києві інтенсивно розвиватиметься сучасне машинобудування і багато інших галузей промисловості, що визначають основні напрями технічного прогресу. Передбачається даліше поліпшення матеріального добробуту, умов праці і побуту киян. Велике значення в реалізації накреслень партії має розгорнуте за прикладом москвичів соціалістичне змагання киян за перетворення столиці республіки на місто високопродуктивної праці, культури і зразкового громадського порядку.

Київ здавна відомий і як важливий центр вітчизняної науки і культури. Помітне місце у розвитку освіти і суспільно-політичної думки у XVIII ст. посідала Києво-Могилянська Академія, з якої вийшли відомі політичні й суспільні діячі України, Росії і представники інших слов'янських народів. Злетові вітчизняної науки в XIX ст. багато в чому сприяли вчені Київського університету, політехнічного інституту, інших вищих навчальних закладів, прогресивних наукових товариств. З Києвом була щільно пов'язана діяльність таких видатних російських учених, як М. І. Пирогов, М. М. Бекетов, Д. І. Менделєєв, О. М. Бутлеров, О. Г. Столетов, П. Л. Чебишев, плідна творчість яких великою мірою визначала прогрес науки і зміцнення зв'язків між ученими Росії і України.

Потрібно особливо відзначити, що на початку 70-х років XIX ст. у Києві активно розповсюджувались перші перекладні видання творів основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Позитивну роль у популяризації основних ідей економічного вчення марксизму відіграв доцент Київського університету М. І. Зібер, праці якого високо цінував К. Маркс.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, у 1919 році, в Києві було створено республіканську Академію наук, в чому широко підтримку і конкретну допомогу подала Всеросійська Академія наук. Ця подія стала поворотним пунктом у консолідації наукових сил республіки.

Сьогодні нелегко уявити, в яких неймовірно важких умовах починалась робота Академії, якими скромними були її перші кроки. Тим вагоміший і значніший внесок, зроблений у створення Академії російськими й українськими вченими, радянськими державними і партійними діячами.

Серед організаторів Академії наук нашої республіки треба назвати видатного російського вченого і мислителя Володимира Івановича Вернадського, який керував розробленням проекту створення Академії, був її першим президентом, очолював комісію в справі вивчення природних багатств України.

У перші роки свого існування Академія наук Української РСР мала три відділення, що об'єднували три інститути, 26 кафедр, кілька кабінетів, комісій і комітетів із загальним числом співробітників 140 чоловік, а всього до складу Академії було обрано 26 дійсних членів.

Ще в початковий період діяльності Академії київські вчені очолили роботу у справі організації нових наукових напрямів відповідно до завдань відбудови народного господарства, які розв'язувала вся країна. У роки перших п'ятирічок в Академії республіки було здійснено широкі дослідження в галузі математики, нелінійної механіки, математичної фізики, геології і географії, електрозварювання, експериментальної патології, суспільних наук. Фундаментальні розробки і відкриття зробили значний вплив на дальший розвиток економіки, зміцнення оборонної могутності нашої держави.

В академічних установах Києва сформувався ряд наукових шкіл, що стали широко відомі і здобули визнання у країні і за її межами. Серед них — створена Д. О. Граве школа в галузі алгебри і теорії чисел, школа М. М. Крилова з теорії нелінійних диференціальних рівнянь і нелінійних коливань, школа пружності О. М. Динника. Здійснені ними дослідження дозволили створити нові методи розрахунку металевих конструкцій, досконаліші види машин і механізмів, розв'язати складні завдання, що постали у будівництві і гірничій справі.

Відкриття і вивчення корисних копалин і мінеральної сировини, що ними багата Україна, дали змогу київським ученим виявити великі запаси нафти, залізної руди, кам'яного вугілля, створити потужну базу для розвитку енергетики.

Передові рубежі у світовій науці і техніці посіли дослідження київських учених в галузі зварювання металів. Вітчизняна школа теорії і методів зварювання зробила технічну революцію у промисловості, стала реальним втіленням ідей науково-технічного прогресу у народному господарстві країни.

У Києві виникли і набули розвитку медичні і біологічні школи, що заклали основи сучасної біохімії білка, ферментів і вітамінів, взаємозв'язку вірусів і клітин, фізіології людини. Широко відомі праці з патологічної фізіології О. О. Богомольця і Д. К. Заболотного в галузі мікробіології і вірусології.

Потрібно відзначити, що Київ був альма матер для багатьох видатних радянських учених. Гордістю вітчизняної і світової науки є імена таких учених, як С. П. Корольов, О. Ю. Шмідт, І. П. Бардін, О. О. Богомолец, М. Д. Стражеско, О. В. Вінтер, А. П. Александров та інші.

Вагомі традиції має розвиток суспільствознавчих досліджень у Києві. Тут працювали учені-економісти К. Г. Возбий, О. Г. Шліхтер, П. М. Першин, М. В. Птуха, літературознавець О. І. Білецький, мовознавець Л. А. Булаховський, сходознавець А. Ю. Кримський, чимало інших дослідників.

Могутнім стимулом розвитку наукового потенціалу республіки є постійне зміцнення творчих зв'язків АН УРСР з Академією наук СРСР і академіями союзних республік. Ще в 1930 році було ухвалено договір про соціалістичне змагання між трьома академіями наук, що на той час існували в країні, — Академією наук СРСР, Всеукраїнською академією і Білоруською академією. Тісне співробітництво учених України з колегами з інших братніх республік значною мірою сприяло успішному розв'язанню завдань індустріалізації, технічного переозброєння промисловості, механізації і електрифікації її галузей, зміцненню обороноздатності нашої держави.

У суворі роки Великої Вітчизняної війни евакуйовані на схід країни науково-дослідні організації Києва, працюючи з граничним напруженням, зробили 'відчутний внесок у справу захисту соціалістичної Вітчизни. У співдружності з сотнями підприємств і наукових установ інститути Академії виконували важливі роботи з оборонної тематики. У небагато стислі строки було розроблено і впроваджено в практику нову технологію автоматичного зварювання броні під флюсом, що дістала широке застосування у виготовленні корпусів танків, артилерійських систем та ін. Велике значення для фронту мали дослідження і розробки, здійснені київськими біологами, медиками, хіміками, енергетиками, матеріалознавцями.

Завдяки постійній турботі Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток науки вже у 1948 році науково-дослідні установи Академії наук УРСР, розміщені в Києві, не тільки відновили довоєнну матеріально-технічну базу, а й значно розширили її потенціал. Зокрема, було створено нові установи для дослідження проблем механіки, фізики, хімії, біології, суспільних наук, що значною мірою сприяло прискоренню науково-технічного прогресу в країні.

Широке визнання наукової громадськості здобули праці математиків. Результати їхніх досліджень дістали застосування у розрахунках орбіт штучних супутників Землі, вивченні проблеми керованого термоядерного синтезу, у машинобудуванні, радіотехніці та інших галузях практичної діяльності.

Великим досягненням київських учених було створення під керівництвом С. О. Лебедева першої в країні і Європі електронно-обчислювальної машини. Дослідження в галузі кібернетики зробили істотний вплив на розвиток засобів і методів обчислювальної техніки не лише в республіці, а й в усій країні. Значним здобутком стало створення під керівництвом В. М. Глушкова загальної теорії цифрових автоматів, на основі якої розробляються сучасні керуючі системи і обчислювальні машини.

Ці важливі передумови проектування і побудови обчислювальних машин і програмно-технічних систем штучного інтелекту стали науковою основою розробки нових поколінь ЕОМ підвищеної швидкості дії, засобів математичного забезпечення сучасної обчислювальної техніки.

Велике значення для дальшого прискорення науково-технічного прогресу мали результати досліджень в галузі теоретичної фізики, фізики твердого тіла, фізики напівпровідників. У Києві побудовано єдиний у країні ізохронний циклотрон У-240, на якому здійснюються дослідження в галузі атомного ядра і елементарних частинок. Вони значно розширили наші знання про властивості матерії, закономірності перетворення речовини, визначили перспективи їх практичного застосування.

У діяльності Академії помітне місце посіли дослідження в галузі наук про Землю. Розроблено низку проблем, пов'язаних з вивченням складу земної кори і верхньої мантії Землі, виявленням закономірностей розміщення корисних копалин, вивченням морів і океанів з метою використання їхніх ресурсів у народному господарстві.

Київ став визнаним матеріалознавчим центром країни. Сьогодні в Академії наук УРСР успішно працюють всесвітньовідомі наукові школи в галузі зварювання і порошкової металургії, здійснюються дослідження з різних проблем фізики і хімії твердого тіла, прикладного матеріалознавства і особливо з нових методів одержання і обробки металевих матеріалів. Створюються все нові й нові неорганічні матеріали, синтезовано алмази на основі високомолекулярних сполук. На стику двох галузей — зварювання і металургії — виникла нова галузь — спеціальна електрометалургія, в якій провідне місце належить електрошлаковій технології.

Комплексне вивчення питань теплопровідності, конвективного теплообміну і гідродинаміки сприяло створенню ефективних методів теплового захисту роторів високотемпературних газових турбін, підвищенню їхньої надійності і коефіцієнту корисної дії.

Розроблені основи створення оптимальних конструкцій електро- і теплоенергетичного устаткування, технологічних процесів інтенсифікованого тепломасообміну, пристроїв вимірювання, засобів діагностики і моделювання в енергетиці.

Учені Києва домоглися важливих результатів у галузі добору каталізаторів, вивчення механізмів і кінетики хімічних реакцій, хімії комплексних сполук. Виконані дослідження заклали наукові основи для створення безвідходних хімічних технологій, нових матеріалів і високомолекулярних композицій з цінними народногосподарськими властивостями, нових високоєфективних стимуляторів росту рослин, мінеральних добрив.

У галузі біологічних наук досягнуто прогресу в пізнанні фізико-хімічних основ життя, закономірності взаємозв'язку різних біологічних систем і принципів їх функціонування. Зроблено значний внесок у вивчення біохімії білка, вітамінів і ферментів, взаємозв'язку вірусів і клі-

тин. Широке визнання здобули дослідження біологічних процесів у нервовій системі.

Київські учені багато зробили для розвитку вітчизняної медицини. Це — важливі дослідження проблем м'язової діяльності і біохімії центральної нервової системи, фізіології нервової діяльності, кровообігу, мембранної біології, геронтології. Є певні успіхи у вивченні проблем онкології, розробці нових методів діагностики і лікування злоякісних новоутворень. Здійснена велика робота, пов'язана з питаннями фізіології і екології рослин, систематичного вивчення рослинного і тваринного світу України.

Ученими-суспільствознавцями нашого міста розробляються актуальні теоретичні проблеми економіки розвинутого соціалізму, діалектичного й історичного матеріалізму, марксистсько-ленінської філософії як світоглядної основи наукового пізнання і соціальної практики, історії робітничого класу і селянства, розвитку соціалістичної законності, проблем економіки і соціології зарубіжних країн та ін. Велика увага приділяється дослідженню закономірностей зміцнення дружби і співробітництва народів нашої країни, ленінської національної політики, зовнішньої політики СРСР, комуністичного виховання трудящих.

Важливе політичне, наукове і культурне значення має видання українською мовою Повного зібрання творів В. І. Леніна, створення колективами київських учених у співдружності із суспільствознавцями інших братніх республік «Нарисів історії Комуністичної партії України», багатотомної «Історії Української РСР». Успішно провадиться робота над випуском другого, розширеного видання Української Радянської Енциклопедії та інших фундаментальних енциклопедичних праць.

Здійснено академічне видання творів класиків української літератури, радянських письменників, мовних словників, з'явилися нові праці з історії української мови, літератури, мистецтва, підготовлено дослідження з методологічних питань літературознавства, мовознавства і духовної культури.

Велика робота розгорнулася у зв'язку з підготовкою до 1500-річного ювілею Києва. Опубліковано низку фундаментальних наукових праць і популярних матеріалів про минуле і сьогодення міста, провадиться широка пропаганда результатів новітніх досліджень, подається науково-медична допомога в реконструкції і реставрації пам'яток історії і культури у місті.

Київ — великий науковий центр країни. Науковий потенціал Києва сьогодні становлять понад 300 наукових і навчальних закладів, у тому числі 44 інститути АН УРСР, 18 вузів, 100 галузевих науково-дослідних інститутів, понад 150 проектних і конструкторсько-технологічних організацій. З 1,4 млн. чоловік, зайнятих у господарстві міста, понад 500 тис. дипломованих спеціалістів, майже 300 тис. чоловік мають вищу освіту.

Наукові досягнення вчених України, і зокрема столиці республіки — Києва, значною мірою зумовлені міцним співробітництвом з ученими братніх республік і насамперед Академії наук СРСР, яка визначає стратегію наукового пошуку, об'єднуючи зусилля радянських учених у розвитку всіх напрямів науки. Академія наук СРСР завжди була і лишається прикладом творчого наукового дерзання, постановки і розробки найактуальніших проблем сучасної науки.

Багато російських учених плідно працювали в Києві, виховавши численних дослідників, які гідно продовжують справу своїх учителів. Дійсними членами Української Академії різного часу були такі видатні діячі російської і радянської науки, як перший президент АН СРСР геолог А. П. Карпинський, зоолог О. М. Северцов, математики В. А. Стеклов, М. О. Лаврент'єв, М. М. Боголюбов, ботанік С. Г. Новашин, економіст Є. С. Варга та інші, чий внесок у розвиток науки нашої республіки важко переоцінити.

Нині зв'язки учених нашої Академії з Академією наук СРСР, республіканськими академіями незмірно зросли і зміцніли. Глибоко символічно, що час заснування Києва вдалося встановити на строго науковій основі внаслідок багаторічних спільних досліджень київських археологів і вчених Інституту археології АН СРСР, очолюваного академіком Б. О. Рибаківим.

Академія наук УРСР разом з Академіями наук Білоруської і Молдавської республік виконує сім спільних науково-дослідницьких програм, що передбачають вивчення геологічної будови території трьох республік, розробку наукових основ раціонального використання і охорони вод басейнів Дніпра, Прип'яті і Дністра, науково-технічних проблем розвитку енергетики, вивчення історичних зв'язків українського, білоруського і молдавського народів у братерській сім'ї народів СРСР та ін. У виконанні чотирьох із цих програм наукові установи Києва є головними.

Значні масштаби взаємного співробітництва академічних установ братніх республік. Так, наприклад, Інститут математики АН УРСР та Інститут механіки і сейсмостійкості споруд ім. М. Т. Уразбаєва Академії наук Узбецької РСР разом вивчали умови підвищення ефективності будівництва в районах посиленої сейсмічності. Київські спеціалісти спільно з ученими Інституту пустель Академії наук Туркменської РСР розробляють установки для опріснення солоних вод, з вірменськими дослідниками — прогресивні технології виготовлення інструментів, що вже впроваджені на ереванському заводі «Алмаз».

Інститутом проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР у співдружності з Інститутом фізики Білоруської РСР і Фізичним інститутом ім. П. М. Лебедева АН СРСР розроблені методи застосування лазерів у клінічній онкології. Інститут фізики АН УРСР спільно з Інститутом прикладної математики ім. М. В. Келдиша та Інститутом атомної енергії ім. І. В. Курчатова досліджують властивості плазми в умовах нестійкостей різного типу.

У співробітництві з науковими установами Києва дослідники ряду московських інститутів використовують унікальне експериментальне устаткування, прилади, установки і споруди АН УРСР. Так, скажімо, вчені Науково-дослідного інституту ядерної фізики МДУ ім. М. В. Ломоносова і Фізичного інституту ім. П. М. Лебедева АН СРСР здійснюють цикл робіт на ізохронному циклотроні Інституту ядерних досліджень АН УРСР.

Надзвичайно плідна творча співдружність учених-суспільствознавців Москви, Києва та інших наукових центрів країни, яка вбирає широке коло проблем економічної теорії, філософії, історії, права, філологічних наук. Вона сприяє збагаченню духовного потенціалу нашого суспільства, дальшому вдосконаленню ідеологічної, політико-виховної роботи, розквітові і взаємозбагаченню радянської соціалістичної культури.

Учені столиці Української РСР, наполегливо шукаючи нові ефективні форми організації наукової діяльності, докладають усіх зусиль для успішного виконання висунутих XXVI з'їздом КПРС завдань комуністичного будівництва, інтеграції науки із суспільним виробництвом.

Велика роль Києва у розвитку духовного потенціалу республіки і всієї країни. Важливо підкреслити, що на Київській землі щедро розквітали таланти, які збагатили скарбницю світової культури.

Історія Давньоруської держави свідчить, що в епоху свого розквіту Київська Русь володіла культурою яскравою і самобутньою. Як і будь-яка інша, вона, звичайно, зазнавала впливу інших культур і сама благотворно впливала на духовний розвиток інших народів і держав. За рівнем письменності, розвитком науки, літератури і мистецтва давній Київ випереджав багато європейських столиць.

Ми далекі від ідеалізації історичної спадщини. Культура Давньоруської держави не була позбавлена соціальних антагонізмів, класової різноманітності. Разом з тим у ній діяв яскраве відображення геній народу, його творча діяльність, його страждання і радощі, думи і сподівання. Закладені в ній духовні цінності, передові соціальні і моральні ідеали були живлющим джерелом становлення і міцного єднання культур трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського.

Після того, як Київська Русь припинила своє державно-політичне існування, Київ зберіг значення економічного, політичного і культурно-просвітницького центру південноруських земель, на яких відбувався інтенсивний процес формування української народності. Тут розвинулись вогнища культури, що мали загальнослов'янське значення.

У соціально-економічному і національно-культурному розвитку українського народу воістину животворну роль відіграло возз'єднання України з Росією, що відновило і зміцнило історичні узи народів-братів.

В епоху, коли завершилося формування української нації, Київ стає основним центром її суспільно-політичного і культурного життя, якому були органічно властиві демократичні і гуманістичні традиції, глибока повага до культурних цінностей інших народів — і передусім великого російського народу.

У Києві творили такі найвидатніші діячі української культури, як Великий Кобзар — Тарас Шевченко, Леся Українка, Микола Лисенко, тут розквітав талант багатьох відомих українських і російських письменників, художників, музикантів, артистів. Сюжети вітчизняної історії, пов'язані з Києвом, життя і сподівання трудового народу, його боротьба за світле майбутнє були для них невичерпним джерелом натхнення.

Сучасний Київ, успадковуючи і продовжуючи славні досягнення і традиції минулої демократичної культури, робить вагомий внесок у створення радянської культури — національної формою, соціалістичної змістом, інтернаціоналістської духом і пафосом. Це якісно нова, зріла культура, народжена Великим Жовтнем.

Соціалістичний суспільний лад створив небачені раніше умови для вільного виявлення активності широких трудящих мас у праці і творчості, відкрив винятково сприятливі можливості для становлення талантів, яких у народі, як казав В. І. Ленін, — «непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»³.

Розквіт культури Радянської України, всіх республік нашої багатонаціональної Батьківщини — важливий підсумок здійсненої нашою країною культурної революції, який повною мірою виражає торжество ідей ленінської національної політики.

Досягнення Української РСР та її столиці Києва в галузі культурного будівництва — переконливий приклад плідної взаємодії культур усіх братніх народів СРСР, благотворного впливу культури російського народу.

Київ став головним культурним центром Радянської України. Тут працює 11 театрів, 8 палаців культури, філармонія, понад 1300 бібліотек, 26 державних музеїв. Створювані в Києві культурні цінності є спільним надбанням усіх радянських людей, здобувають широке міжнародне визнання. Всесвітньовідомі спектаклі Київського державного театру опери і балету імені Т. Г. Шевченка, виступи Державного ансамблю танцю УРСР імені Павла Вірського, інших художніх колективів міста. Твори київських літераторів, художників, майстрів народної творчості гідно представляють радянське багатонаціональне мистецтво в багатьох країнах світу.

³ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

Значні досягнення Радянської України, її столиці Києва в галузі духовної культури наочно підтверджують глибоку справедливість положення, що міститься у постанові ЦК КПРС «Про 60-ту річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»: «Соціалізм зумів розв'язати завдання справді історичного значення: озброїти досягненнями культури багатомільйонні маси людей праці, відкрити для кожної людини, незалежно від її соціального стану і національності, всі джерела знання»⁴.

Майстри культури своїми творами благотворно впливають на формування нових, соціалістичних рис обличчя нашого давнього міста. Тільки останнім часом київськими скульпторами і архітекторами зведені величні пам'ятники, меморіали, що органічно вписалися у міські ландшафти. Серед них видатне місце належить комплексу Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років і величній монументальній споруді Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Художня інтелігенція Києва, натхнена історичними рішеннями XXVI з'їзду КПРС, піднесено працює над новими творами, гідними нашого часу. Значним є доробок, присвячений митцями 60-річчю утворення СРСР, 1500-річчю Києва. Зокрема, за період підготовки до 1500-річчя Києва у місті споруджено близько сорока пам'ятників і пам'ятних знаків.

Міжнародний престиж Києва здобуто як його великими культурними і науковими традиціями, так і не меншою мірою його сучасними досягненнями — матеріальним і духовним потенціалом, відкриттями, що зажили слави в багатьох країнах світу.

Київ багато разів обирався як місце проведення авторитетних наукових конференцій і симпозіумів з багатьох галузей знання, фестивалів культури і мистецтва, інших представницьких міжнародних форумів. Глибоко символічно, що саме в Києві, який стояв біля джерел державності і культури східних слов'ян, має відбутися наступного року IX Міжнародний з'їзд славістів. Інтенсивно розвиваються зв'язки Києва з дев'ятьма спорідненими містами і багатьма науковими і культурними центрами зарубіжних країн.

Підготовка до 1500-річчя заснування Києва як інтернаціонального свята дружної сім'ї радянських народів викликала злісну реакцію наших недругів за кордоном, насамперед українських буржуазних націоналістів. Вони намагаються піддати сумніву час заснування Києва, заперечують концепцію історичної і культурної спільності східнослов'янських народів, грубо фальсифікують нашу історію.

Саме життя, кожний наш нинішній день, сповнений творчої праці, — переконливе свідчення цілковитої неспроможності і політичного краху будь-яких кампаній ідеологічних противників реального соціалізму.

Наш обов'язок — і надалі примножувати славу рідного міста, робити його ще прекраснішим, багатшим, збільшуючи свій трудовий внесок у здійснення величних планів комуністичного творення, накреслених XXVI з'їздом КПРС.

* * *

В статтю освещаются достижения Киева — столицы УССР, важного промышленного, научного и культурного центра — во всех областях социалистического строительства.

⁴ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р. — К., 1982, с. 11.

ПРО ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР У СВІТЛІ РІШЕНЬ ХХVІ З'ЇЗДУ КПРС *

Радянський народ, успішно завершивши перший рік одинадцятої п'ятирічки, готується новими трудовими успіхами зустріти 60-річчя утворення СРСР. Величні здобутки самовідданої праці радянських людей в усіх галузях народного господарства, науки і культури є прямою відповіддю на історичні рішення ХХVІ з'їзду КПРС.

Серед відповідальних завдань, поставлених з'їздом перед суспільними науками, провідне місце посідають питання дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії. Під цим кутом зору ми і розглянемо діяльність Українського відділення Філософського товариства СРСР у десятій п'ятирічці і завдання на поточну п'ятирічку.

На 1 січня 1982 р. кількість членів Українського відділення становила: індивідуальних — 1960 і колективних — 41. Порівняно з 1 січня 1977 р. вона зросла відповідно на 505 і 14 членів.

У десятій п'ятирічці правління Українського відділення ФТ СРСР зосереджувало увагу на консолідації зусиль філософських колективів республіки на виконанні завдань, поставлених партійними з'їздами, пленумами ЦК КПРС і ЦК Компартії України у справі підвищення ефективності і якості наукових досліджень, викладання і пропаганди філософських знань. Ця робота здійснювалась у напрямі організації і координування наукових досліджень з філософії і наукового комунізму в республіці у щільній взаємодії з координаційними радами, обласними відділеннями, з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Виконуючи рішення ХХV з'їзду КПРС і ХХV з'їзду Компартії України щодо дальшого розвитку науки і культури, філософи республіки домоглися певних успіхів у розробці актуальних проблем філософії і наукового комунізму, поглибленні зв'язку наукових досліджень з практикою комуністичного будівництва, пропаганді ідей марксизму-ленізму, в науковій критиці і викритті буржуазної ідеології.

За звітний період відбулося дальше розширення фронту філософських досліджень, удосконалювалась тематика наукових розробок і видавничих планів, підвищилась практична результативність наукової продукції, зріс ідейно-теоретичний і професійний рівень публікацій.

Протягом 1976—1981 років у республіці випущено близько 500 книжок з філософії і наукового комунізму. (Йдеться про роботу всіх республіканських і обласних видавництв.) Серед них з діалектичного та історичного матеріалізму — 88 найменувань, наукового комунізму — 114, з історії філософії і критики буржуазної ідеології — 84, атеїзму — 65, етики й естетики — 65, соціальної психології — 20, методології сучасного природничонаукового пізнання — 48. Багато з цих видань дістали позитивну оцінку в центральних філософських журналах, у пресі соціалістичних країн.

Найважливіше з опублікованого можна розподілити за такими напрямками.

* Доповідь правління Українського відділення Філософського товариства СРСР на звітно-виборній конференції відділення 26 січня 1982 р.

Цикл праць, присвячених філософсько-соціологічним проблемам сучасної науково-технічної революції: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції (К.: Наук. думка, 1976); Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив: Социально-психологический аспект (Киев: Наук. думка, 1975); Современная научно-техническая революция и искусство (Киев: Наук. думка, 1975); Научно-техническая революция и современное естествознание (Киев: Наук. думка, 1978); Социально-политические проблемы НТР и идеологическая борьба (Киев: Политиздат Украины, 1978); Косолапов В. В. Научно-техническая политика общества развитого социализма (Киев: Политиздат Украины, 1979); Королько В. Г. Образ жизни и НТР: проблемы идеологической борьбы (Киев: Политиздат Украины, 1980) та ін.

Цикл праць з проблем соціалістичного способу життя: Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности (Киев: Наук. думка, 1979); Образ жизни: теоретические и методологические проблемы социально-психологического исследования (Киев: Наук. думка, 1980); Труд в системе социалистического образа жизни (Киев: Наук. думка, 1981); Патриотизм и интернационализм — неотъемлемые черты социалистического образа жизни (Киев: Наук. думка, 1981); Історичний досвід КПРС по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя (К.: Політвидав України, 1978); Социалистический образ жизни и проблемы воспитания личности (Киев: Вища школа, 1980) та ін.

Цикл праць з проблем світогляду: Человек и мир человека: Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения (Киев: Наук. думка, 1977); Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий (Киев: Наук. думка, 1978); Практика, познание, мировоззрение: Мировоззренческое содержание принципов диалектического и исторического материализма (Киев: Наук. думка, 1980); Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики (Киев: Наук. думка, 1981); Формирование мировоззрения нового человека (Киев: Политиздат Украины, 1977); Евтушенко А. И. Философия и коммунистическое мировоззрение: Историко-методологические вопросы единства материализма и диалектики (Киев: Наук. думка, 1980); Бабенко В. В. Марксистско-ленинская философия и мировоззренческие убеждения человека (Киев; Одесса: Вища школа, 1979) та ін.

Цикл праць з проблем матеріалістичної діалектики: Категории диалектики, их развитие и функции (Киев: Наук. думка, 1980); Проблемы методологии научного познания и социальной практики в свете ленинского теоретического наследия (Киев: Вища школа, 1980); Диалектика объективного и субъективного в развитом социалистическом обществе (Киев: Вища школа, 1980); Субъект и объект как философская проблема (Киев: Наук. думка, 1979); Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания (Киев: Наук. думка, 1976); Иванов В. П. Человеческая деятельность, познание, искусство (Киев: Наук. думка, 1977); Яценко А. И. Целеполагание и идеалы (Киев: Наук. думка, 1977); Дученко Н. В. Познание и идеология (Киев: Политиздат Украины, 1980); Дейнеко Н. И. Объективное и субъективное в процессе отражения: Философский аспект (Киев; Одесса: Вища школа, 1978); Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство» (Киев: Наук. думка, 1978); Звиглянич В. А. Логико-гносеологические и социальные аспекты категорий видимости и сущности (Киев: Наук. думка, 1980) та ін.

Цикл праць з проблем соціального пізнання: Методологические проблемы социального предвидения (Киев: Наук. думка, 1977); Вопросы прогнозирования общественных явлений (Киев: Наук. думка, 1978); Социальное познание и социальное управление (Киев: Наук. думка, 1979); Сознательная организация общественной жизни в условиях раз-

витого соціалізму (Київ : Наук. думка, 1980); Научные основы руководства развитием социалистического общества (Київ : Политиздат України, 1979).

З-поміж інших важливих напрямів філософських досліджень хотілося б особливо виділити *праці з наукового атеїзму*. Це передусім: Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм (Київ : Наук. думка, 1978); Социалистическая обрядность и формирование нового человека (Київ: Политиздат України, 1979); Бражник І. І. Діти. Релігія. Закон (К. : Політвидав України, 1979); Танчер В. К. Религиозные пережитки и их преодоление (Київ : Политиздат України, 1979); Болдижар М. М. Антинародна діяльність уніатської церкви: На матер. Ужгородської Унії (Львів : Вища школа; Вид-во при Львів. ун-ті, 1980); Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Богословы ищут бога: Философско-атеист. очерки по ист. христиан. теологии (Київ : Молодь, 1980); Дулуман Е. К., Кірюшко Н. И., Яроцкий П. Л. Научно-техническая революция и формирование атеистического мировоззрения (Київ: Наук. думка, 1980); Кірюшко М. И., Рыбачук Н. Ф. Атеизм, труд, культура: Личностный аспект (Київ : Наук. думка, 1981); Яроцкий П. Л. Кризис иеговизма: Критич. анализ идеологии и эволюции обыден. религ. сознания (Київ : Наук. думка, 1979).

Створено низку серйозних праць з *критики сучасної буржуазної філософії і ідеології антикомунізму*: Гордиенко А. Т. В борьбе за человека: Концепция личности как сфера идеологической борьбы в современной литературе и эстетике (Київ: Наук. думка, 1977); Табачковский В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики (Київ: Наук. думка, 1976); Соболев О. М. Критика философских концепций американской «культурной антропологии» (Київ: Наук. думка, 1978); Чередниченко В. П. Анатомія зради: український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму (К. : Політвидав України, 1978); Коган А. Б., Табачников В. И. Потусторонние «мессии»: Критич. очерки идеологии и политики международ. сионизма (Днепропетровск : Промінь, 1979); Иванченко И. Г. Идеологическая диверсия империализма: система, содержание, направленность (Київ : Наук. думка, 1980).

Потрібно відзначити, що загалом у республіці значно зросла кількість великих монографічних (колективних та індивідуальних) праць з усіх галузей марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму. Однак водночас є й недоліки. По-перше, в умовах, коли яскраво виявилася спрямованість наукових інтересів до теоретичних проблем діалектичного та історичного матеріалізму, фундаментальних праць, які стосуються «серцевини» марксистсько-ленінської філософії, у нас ще недостатньо; по-друге, публікується ще чимало досліджень, де рівень філософської культури не найкращий. Іноді відсутність оригінальних наукових ідей «компенсується» псевдонауковою термінологією. На жаль, не завжди зрілість відзначає праці, що вийшли з-під пера досвідчених професорів і доцентів.

Хоча наукові дослідження в галузі критики сучасної буржуазної філософії у республіці постійно розширюються, фактично їхній обсяг і зміст зовсім не завжди можна визнати цілком задовільним. Передусім тематикою цих розробок не охоплюється цілий ряд важливих напрямів, пов'язаних з висвітленням ідеологічного протиробства у сучасному світі. Так, наприклад, досі немає великих монографічних праць з методології критики сучасної буржуазної філософії й ідеології, з проблем взаємозв'язку і взаємодії різних шкіл і напрямів буржуазної філософії в їхніх виступах проти марксистсько-ленінського світогляду. Поза увагою дослідників лишається чимало сучасних явищ духовного життя буржуазного Заходу, що мають прямий вихід у політичну й ідеологічну практику. В деяких великих вузівських центрах, на кафедрах суспільних наук дослідження з критики сучасної буржуазної філософії й ідео-

логії або зовсім не провадяться, або здійснюються вряди-годи силами окремих ентузіастів.

Не завжди задовольняє і науково-теоретичний рівень багатьох публікацій. Приміром, останніми роками дуже зросла кількість публікацій з критики українського буржуазного націоналізму і сіонізму, такі матеріали почали активно випускати не тільки республіканські, але й обласні видавництва. Однак трапляється, що за аналізованим фактажем деякі з цих публікацій мало відрізняються від праць, що побачили світ у 60-ті роки, хоча завдання боротьби проти буржуазної ідеології останніми роками значно поглибилися і ускладнилися.

Гадаємо, головна причина такого стану справ на цьому фронті пояснюється недоробками в кадровому питанні і недостатньою скоординованістю нашої роботи.

Не секрет, що підготовка висококваліфікованих спеціалістів з критики буржуазної філософії в республіці досі здійснюється в недостатніх обсягах і республіканське відділення Філософського товариства СРСР у цій галузі зробило аж ніяк не все. Фактично такі кадри проходять систематичну підготовку нині тільки в Інституті філософії АН УРСР і на філософському факультеті Київського держуніверситету, реальні можливості яких недостатні для задоволення наших зрослих потреб у спеціалістах такої кваліфікації. Те ж, що робиться в обласних вузівських центрах, часто-густо має стихійний, слабо організований характер.

Специфіка Філософського товариства полягає в тому, що воно як громадська організація функціонує при Академії наук, а більшість його членів — викладачі вищої школи. Це означає, що структура цього товариства втілює, певною мірою, інтереси і можливості академічної і вузівської науки.

Як відомо, на XXVI з'їзді Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький відзначив незадовільний стан координаційної роботи у сфері суспільних наук, підкреслив необхідність «поліпшити координацію суспільствознавчих досліджень, зосередивши зусилля вчених на глибокому вивченні актуальних проблем розвинутого соціалізму, узагальненні величезного досвіду політичної і організаторської діяльності КПРС, її бойового загону — Компартії України, розробці всебічно обґрунтованих пропозицій про шляхи дальшого вдосконалення господарського механізму, управління соціальними процесами»¹.

Це, безперечно, стосується і нас. Інститут філософії АН УРСР — головна координаційна установа з філософських проблем у республіці. Координацію він здійснює через ради з проблем діалектичного й історичного матеріалізму, наукового комунізму, національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму, з філософських питань сучасного природознавства.

Як свідчить досвід складання Переліку тематики докторських і кандидатських дисертацій, робота координаційних рад стає всеохоплюючою і ефективною, якщо до неї залучаються секції й обласні відділення Філософського товариства. Адже саме обласні відділення забезпечують прямі і зворотні зв'язки з викладачами вищої школи, провадять перші обговорення праць, формують вихідний масив інформації.

Коли готувався Перелік на 1981—1985 роки, обласними відділеннями було подано теми 734 дисертаційних досліджень. Після докладних обговорень, які здебільшого супроводилися ознайомленням з анотаціями дисертацій, схвалено і включено до Переліку теми 599 досліджень, з них — 210 докторських і 389 кандидатських дисертацій. Не

¹ Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 50—51.

затверджено 135 тем, з них — 44-х докторських і 91-ї кандидатської дисертації.

Критично оцінюючи роботу над складанням Переліку, треба відзначити неоперативність підготовки вихідної інформації обласними відділеннями (в ряді випадків із затримкою до шести місяців), незрозуміле прагнення деяких авторів ухилитися від подання анотацій своїх праць.

Але головне полягає в тому, що здійснена робота ще не пододала інерції, так би мовити, пасивної координації, тобто якісного відбору тем із загальної кількості запропонованих, тимчасом як справжня координація передбачає насамперед активний вплив на всю організацію наукових досліджень у республіці. Вона полягає в тому, щоб визначити найважливіші наукові напрями, на яких потрібно зосередити основні наукові сили. Це дозволить уникнути надмірного подрібнення тематики, розпорощення наукових сил і, головне, створити науковий заділ і, можна сказати, певну філософську традицію в республіці. В цьому ми вбачаємо наступний крок у поліпшенні нашої координаційної діяльності.

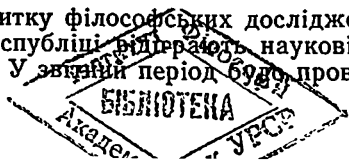
Інакше кажучи, це має бути крок до активної координації, що передбачає неодмінний розгляд усіх дисертацій членів Філософського товариства ще на стадії формулювання проблеми і концепції. Наші секції мають і можливість заслуховувати доповіді за темами докторських дисертацій. Поза всякими сумнівами, ділове і конструктивне обговорення буде корисне для претендентів на вчений ступінь, дозволить істотно підняти рівень їхніх досліджень.

Такою ж мірою сказане стосується і координації наукових розробок кафедр. Тут справа також не може зводитись до реєстрації тем, вивчення яких уже розпочалося або завершується. Зазначений підхід до координації позбавляє можливості активно впливати на зміст досліджень, на вироблення всебічно продуманих дослідницьких планів. Гадаємо, що потрібно ввести в практику філософського життя своєрідні «захисти тем» передбачуваних досліджень на засіданнях відповідних секцій. Це означає, що ми повинні силами правління й обласних відділень домогтись того, щоб жодне дослідження в республіці не починалося без його попереднього розгляду на відповідній секції Українського відділення ФТ СРСР. У кінцевому підсумку наша координаційна робота має забезпечити справді комплексне і міжвідомче розроблення актуальної філософської проблематики. Адже об'єднання зусиль різних дослідницьких колективів для розв'язання конкретних проблем, що характеризуються значною теоретичною і практичною значущістю, і становить основну мету координаційної діяльності.

Певний досвід у створенні великих робіт із залученням учених різних регіонів і установ республіки в нас уже нагромаджений. Прикладами таких праць є: Діалектичний і історический матеріалізм — філософська основа комуністического мировоззрения (Київ: Наук. думка, 1977); Марксистско-ленинская мысль в СССР: исторический путь и проблемы его исследования (Київ: Наук. думка, 1978); Ленинизм — революционное знамя эпохи (Київ: Политиздат Украины, 1980); Актуальные проблемы логики и методологии науки (Київ: Наук. думка, 1980); Работа В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» и актуальные проблемы марксистско-ленинской философии (Київ: Наук. думка, 1979); Научно-техническая революция и современное естествознание (Київ: Наук. думка, 1978).

Зокрема, тільки в колективних виданнях Інституту філософії АН УРСР, що виїшли протягом минулої п'ятирічки, взяли участь 262 співробітники інших установ і вузів.

Важливу роль у координації розвитку філософських досліджень, в активізації філософського життя в республіці відіграють наукові конференції, семінари, теоретичні наради. У звичайний період 6989 проведено

кілька великих всесоюзних і республіканських конференцій і симпозіумів: Всесоюзний симпозіум «Світоглядні аспекти законів і категорій матеріалістичної діалектики» (Київ, 1979); Всесоюзна конференція із соціалістичної обрядності (Київ, 1978); Всесоюзна наукова конференція «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба», присвячена 1500-річчю Києва (Київ, 1981); Республіканська конференція із соціального передбачення (Київ, 1977); Республіканська конференція «Комплексний підхід до виховання нового, соціалістичного типу особи в умовах розвинутого соціалізму» (Одеса, 1978); Республіканська конференція «Актуальні проблеми інтернаціонального виховання трудящих» (Сімферополь, 1980); Республіканська наукова конференція «Єдність світоглядних і методологічних функцій марксистсько-ленінської філософії» (Київ, 1980); республіканські науково-практичні конференції «Виховання активної життєвої позиції — важливе завдання морального виховання особи» (Київ, 1980) та «XXVI з'їзд КПРС про роль мистецтва в розвинутому соціалістичному суспільстві» (Київ, 1981); науково-практична конференція «Ленінська теорія відображення і тенденції розвитку сучасного мистецтва» (Київ, 1980); наукова конференція «Естетика ленінізму і сучасність» (Запоріжжя, 1980); методологічна конференція, присвячена 70-річчю книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Проблеми взаємодії філософії і природознавства у світлі ідей книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (Київ, 1979); Республіканська нарада-семинар «Актуальні проблеми викладання атеїзму у вузах республіки у світлі вимог XXVI з'їзду КПРС» (Вінниця, 1981); теоретичний семінар «XXVI з'їзд КПРС про єдність теорії і практики» (Чернігів, 1981); всеоюзні теоретичні семінари «Матеріалістична діалектика і структура природничонаукового знання» (Краснодар, 1978); «Науковий світогляд і проблеми виховання особи в епоху НТР» (Черкаси, 1980) та «Світогляд і наукове пізнання» (Чернівці, 1981); теоретичні семінари «Методологічні проблеми взаємодії наук (на різних рівнях пізнання)» (Чернівці, 1980) та «Розуміння як логіко-гносеологічна проблема» (Одеса, 1980); нарада-семинар з методології творчості (Сімферополь, 1979) та ін.

Основне навантаження у проведенні семінарів припадає на секції і обласні відділення. Реальні можливості дозволяють кожній з них організувати один теоретичний семінар на рік. Як переконливо показує досвід Запорізького і Кримського відділень, силами такого підрозділу цілком можливо забезпечити раз на 3—5 років проведення конференції або симпозіуму республіканського чи навіть всеоюзного значення. Природно, останні мають бути узгоджені з наявними планами науково-дослідницької роботи.

І у цій сфері діяльності Філософського товариства за звітний період нагромаджений позитивний досвід, який належить всіляко поширювати. Скажімо, стали традиційними теоретичні семінари з теми «Світогляд і наукове пізнання», що організовує секція філософських питань сучасного природознавства, семінари з проблем методології і теорії творчості, які провадить Кримське відділення. Великого резонансу набули підготовлений секцією логіки теоретичний семінар «Розуміння як логіко-гносеологічна проблема», наукова конференція «Естетика ленінізму і сучасність», організована Запорізьким відділенням, та ін. Керівники секцій О. С. Онищенко, В. І. Куценко, Н. П. Депенчук, М. В. Попович, А. Т. Шумилін, голови обласних відділень А. Б. Коган, В. М. Мельников та деякі інші, на наш погляд, по-діловому використовують можливості Філософського товариства для підготовки різних семінарів і конференцій. Така ініціатива завжди діставала і діставатиме організаційну і фінансову підтримку з боку правління.

Водночас треба підкреслити, що після перебудови організаційної структури республіканського відділення деякі обласні підрозділи так

і не розгорнули по-справжньому своєї роботи. Це, зокрема, Житомирське відділення (голова — М. Г. Тофтул), Тернопільське (голова — Л. Ф. Мокряк). Фактично не працювало Кіровоградське (колишній голова — Н. Г. Жуган). Діяльність правлінь цих обласних відділень здебільшого зводиться до збирання членських внесків.

Часом є можливість опублікувати матеріали проведеної конференції або семінару. За належних організаційних зусиль обласні відділення могли б видавати, як мінімум, один збірник таких матеріалів на п'ятирічку. Однак для того, щоб члени товариства мали більший простір для своїх публікацій, треба ширше залучати до Філософського товариства колективних членів, ближче співробітничати з товариством «Знання».

Якщо рівень семінарів і конференцій достатньо високий, за їх матеріалами виходять і плануються до виходу видання під грифом Українського відділення Філософського товариства. Зокрема, побачила світ монографія «Світоглядний зміст законів і категорій матеріалістичної філософії», виходять друком книжки «Світогляд і наукове пізнання», «Розуміння як логіко-гносеологічна проблема».

Проте ми маємо добре усвідомлювати, що одне з основних завдань Філософського товариства, визначених в його статуті, полягає в тому, щоб сприяти піднесенню ідейно-теоретичного рівня публікацій членів товариства. У масштабах нашої республіки, де видається філософський журнал, шість міжвідомчих збірників, де літературу з філософської тематики випускають три республіканські видавництва, товариство «Знання», кілька обласних видавництв, проблема полягає не в тому, де публікуватись, а в тому, щоб публікувати. Так, наприклад, журнал «Філософська думка» постійно відчуває «голод» на статті. Ми маємо на увазі статті, написані на високому теоретичному рівні, де розробляється актуальна тематика, міститься приріст нового знання.

Проблема публікацій за своєю суттю — це проблема піднесення професійного рівня наукових досліджень викладачів вищої школи. На жаль, в обласних відділеннях майже не практикуються форми роботи, які сприяють розв'язанню цієї проблеми. Йдеться про організацію секцій за науковими інтересами, організацію такими секціями постійно функціонуючих семінарів, заслуховування теоретичних доповідей за темами дисертаційних досліджень, обговорення майбутніх дисертацій. Тут дуже корисним було б об'єднання зусиль кількох первинних груп, «вихід» обговорення або доповіді за межі однієї кафедри.

Обласні відділення поки що мало практикують у своїй роботі запрошення провідних спеціалістів з Москви, Києва, інших великих наукових центрів. Тим часом поряд з виступами за профілем своєї діяльності ці спеціалісти могли б подати конкретну консультативну допомогу, взяти участь у теоретичних і методологічних семінарах.

Як свідчить досвід, корисному і плідному обмінові думками, ознайомленню з тематикою досліджень, здійснюваних у наукових центрах республіки, зрештою, добору авторів для майбутніх досліджень і видань сприяє і проведення секціями обговорень літератури. Мається на увазі обговорення в областях книжок і монографій, створених у республіці авторськими колективами. Така форма роботи активізує діяльність обласних відділень, слугує орієнтації дослідників на розробку животрепетних проблем. Тут можна послатися на досвід секцій діалектичного матеріалізму, філософських питань сучасного природознавства, естетики. Відомо річ, певна ініціатива має виявлятися і обласними відділеннями. Секції ж ніколи не лишалися і не лишатимуться осторонь. Журнал «Філософська думка» також завжди готовий надати місце для матеріалів обговорень.

Ми вважаємо, що спрямуванню філософської громадськості на розробку актуальної проблематики допомагають і аналітичні огляди літератури з тематики секцій, що їх публікує на своїх сторінках «Філософ-

ська думка». Це, скажімо, огляди з діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму, філософських питань соціальної психології. Треба й надалі організовувати такі огляди з тематики всіх секцій і домогтися їх періодичності не менш як два рази на п'ятирічку.

За приклад настановчих оглядових статей можуть правити такі: «Ленінська філософська спадщина і актуальні проблеми розвитку матеріалістичної діалектики» (1980, № 2); «XXVI з'їзд КПРС і дальший розвиток марксистсько-ленінської теорії» (1981, № 4); «Поглиблювати зв'язок філософських досліджень з практикою комуністичного будівництва» (1981, № 2); «Актуальні проблеми історичного матеріалізму у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (1981, № 5); «Соціальна політика КПРС і соціологічні дослідження» (1981, № 6); «Розробка проблем марксистсько-ленінської філософії в республіці у десятій п'ятирічці» (1981, № 1); «Розвиток філософії в АН УРСР» (1979, № 2); «Проблемний огляд літератури. Розробка вченими Української РСР проблем методології соціального пізнання» (1981, № 5).

Підготовлено проблемний огляд літератури, в якій висвітлюються світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики. Таке, сконцентроване на певних напрямках досліджень філософів республіки, осмислення їхнього доробку не становить «заповідної зони» співробітників Інституту філософії; кожний високоякісний огляд — потрібний і бажаний.

У звітний період Українське відділення Філософського товариства і журнал «Філософська думка» провели конкурси на кращу статтю з актуальних проблем розвинутого соціалізму, завершується конкурс з проблем теорії матеріалістичної діалектики.

Потрібно спеціально згадати про роботу членів Українського відділення у мережі методологічних семінарів, де вся змістова сторона справи фактично забезпечується ними, читаються теоретичні доповіді, подається методична допомога в організації занять і підготовці до них. Згідно з даними, які має правління, кожний член Філософського товариства читає від 15 до 30 лекцій на рік перед масовою аудиторією.

Ті вимоги, що нині ставляться до лекційної пропаганди, роблять конче потрібною міцнішу взаємодію з товариством «Знання». Адже наспіло питання про перехід до організації циклів лекцій, що посилює ефект пропагандистського впливу. Причому за основу мають правити цикли лекцій з проблем всебічного розвитку особи, комуністичного виховання.

Крім того, потребує більшої уваги патронаж з боку Філософського товариства над семінарами і конференціями, що їх організовує товариство «Знання» для лекторів і пропагандистів. Те саме стосується і сприяння випуску серій брошур на допомогу лекторам. Низка таких серій уже видана республіканським товариством «Знання» за активною участю секцій філософських проблем соціальної психології, естетики, критики сучасної буржуазної філософії. Підготовка аналогічних серій чимало прислужиться піднесенню філософського і світоглядного рівня лекційної пропаганди у масштабах республіки. Важливо забезпечити належний контроль за якістю друкованих лекцій і матеріалів. Через відсутність такого контролю трапляються випадки надходження до друку філософського браку, про що йшлося у доповіді товариша В. В. Щербицького на науково-практичній конференції, присвяченій книзі Л. І. Брежнєва «Спогади».

Зокрема, було піддано критиці брошуру «Теоретико-пізнавальний і психологічний аспекти формування наукового світогляду», видану республіканським правлінням товариства «Знання». Прості думки і в цілому правильні висновки тут буквально потопують у наукоподібних термінах і мнимій науковості, зазначив товариш В. В. Щербицький. Автори, наприклад, твердять: «Під впливом релігійного світовідчуття порушується розумна міра співвідношення між раціональними і емоцій-

ними моментами, яка є необхідною і оптимальною для розумної реалістичної діяльності».

Видання дуже переважане такими специфічними термінами, як «світоглядний нігілізм сцієнтизму», «емоційно-вольові фактори-інтегратори», «поліструктура емоційних домінант», «сцієнтистські техніцистські настрої» і таке інше². Ця критика має бути врахована нами під час підготовки і науково-пропагандистських, і наукових публікацій.

На рівні обласних відділень треба ширше практикувати і зміцнювати зв'язки з найбільшими підприємствами і установами для надання лекційній пропаганді цілеспрямованого і систематичного характеру.

Потрібно особливо відзначити інформаційну діяльність Українського відділення ФТ СРСР. У 1977—1981 роках правління на основі матеріалів, що надсилалися Президією Філософського товариства СРСР, регулярно інформувало обласні відділення про конференції, що мають відбутися в країні.

Однак звичайно матеріали надходять до обласних відділень у безрези, що позбавляє їх можливості взяти участь у конференціях, які проводяться у першому кварталі. Частина справедливих закидів з приводу несвоечасності надходження цієї інформації мають узяти на себе і обласні відділення, які не подають у визначені терміни плани своєї роботи. Правління, відповідно, затримує звітні дані по республіці, що мають бути надіслані до Президії.

Інформаційна робота, певна річ, не зводиться тільки до поширення відомостей про намічувані конференції. Правління щороку розсилало відділенням і талони-замовлення на філософську літературу, що видається «Науковою думкою».

Не розв'язаним поки що лишається питання про те, щоб кожна суспільствознавча кафедра в республіці могла одержувати реферативні збірники Інституту інформації із суспільних наук. Мабуть, наспіла потреба звернутися від імені Українського відділення до Президії Філософського товариства з проханням розглянути можливість забезпечення кафедр цим виданням.

Коротко спинимося на організаційній роботі Українського відділення у звітний період.

Як відомо, для вдосконалення структури відділення у 1977—1978 роках замість філіалів були утворені обласні відділення. Досвід діяльності більшої з них показав, що така перебудова цілком виправдала себе як зі змістової, так і з фінансово-господарської сторони справи. Обласні відділення в особі правлінь провадили роботу з первинними групами, колективними членами, здійснювали певну координацію наукових досліджень і лекційної пропаганди, організовували обласні конференції і семінари, активно працювали в мережі методологічних семінарів, подеколи видавали тези конференцій, контролювали сплату членських внесків та ін.

Безпосередньо роботу обласних відділень спрямовувало правління Українського відділення в особі його бюро. Контроль за діяльністю цих підрозділів здійснювався за допомогою таких форм звітності: річних планів роботи, річних звітів, кошторисів доходів і витрат, актів ревізійних комісій, фінансово-господарських звітів. У деяких випадках обласні відділення подавали додаткові матеріали (про стан пропагандистсько-лекційної роботи, про заходи у підготовці до XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, про результати обласних звітно-виборних конференцій та ін.). У свою чергу, правління Українського відділення подавало аналогічні форми звітності до Президії Філософського товариства СРСР.

У 1981 році було здійснено обмін квитків і облікових карток.

² Щербицький В. В. Значення книги Л. І. Брежнєва «Спогади» для дальшого вдосконалення ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих: Доп. на респ. наук.-практ. конф., 19 січ. 1982 р.— Рад. Україна, 1982, 20 січ.

За звітний період проведено 4 пленуми і 11 засідань бюро правління. На них розглядалися питання: про створення обласних відділень; підготовку філософських кадрів у республіці; роботу обласних відділень і секцій; результати конкурсу статей; завдання Українського відділення у світлі постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»; завдання Українського відділення ФТ СРСР та його обласних відділень у підготовці до XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України; завдання секцій у складанні «Переліку тематики докторських і кандидатських дисертацій з філософії і наукового комунізму в Українській РСР на 1981—1985 роки»; форми роботи Українського відділення у виконанні рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, проведення звітно-виборних обласних конференцій і звітно-виборної конференції Українського відділення ФТ СРСР; організацію обміну членських квитків.

На правлінні щороку розглядалися питання про роботу за минулий рік, визначалися завдання відділення на наступний рік, затверджувались фінансово-господарські звіти. Постанови пленумів і бюро оперативно розмножувались і надсилались усім обласним відділенням, здійснювався контроль за їх виконанням.

Значну частину змістової роботи правління виконували секції. Вони займалися координуванням, брали участь у складанні Переліку, провадили теоретичні семінари і конференції, готували аналітичні огляди літератури, організовували виїзні засідання, подавали консультативну допомогу претендентам на вчений ступінь.

У своїх справах і починаннях правління завжди відчувало увагу і підтримку директивних органів. За їхньою допомогою розв'язувалися найважливіші питання організаційної і змістової роботи Українського відділення.

Діяльність Українського відділення постійно перебувала у полі зору Президії Філософського товариства СРСР, обговорювалася на ряді його пленумів, дістала відображення на сторінках інформаційних видань ФТ СРСР.

Виятково важливим етапом у житті всіх колективів філософів країни і, природно, Філософського товариства є вивчення і пропаганда матеріалів XXVI з'їзду КПРС, визначення конкретних завдань філософських досліджень у світлі рішень з'їзду на нинішню, одинадцятую п'ятирічку.

Велику допомогу у розробці конкретних заходів щодо дальшого розвитку суспільних наук, в тому числі філософії і наукового комунізму, подали Всесоюзна і Республіканська наради завідуючих кафедрами суспільних наук, присвячені XXVI з'їздові КПРС і проблемам розвитку суспільствознавства.

XXVI з'їзд КПРС поставив перед радянською філософською наукою нові принципово важливі завдання. В їх світлі ми і повинні розглядати перспективні плани в галузі нашої дослідницької і координаційної діяльності. Одним з першорядних завдань є створення праць з кардинальних питань теорії матеріалістичної діалектики; потрібно активізувати розробку проблем діалектичного й історичного матеріалізму як світоглядного і методологічного фундаменту наукового пізнання природи і суспільства, як єдино наукового методу перетворення дійсності і управління соціальними процесами. Важливо зосередити зусилля на глибшому і конкретнішому обґрунтуванні універсального характеру діалектичного методу і категорій діалектики, розкриваючи її значення не тільки як теорії розвитку, а також і теорії людської діяльності, а отже, і методологічної основи загальної теорії культури. Міцний зв'язок теорії діалектики з проблемами суспільної практики дозволить усунути з філософських досліджень елементи схоластичного теоретизування, поставити перепону на шляху відірваних від життя абстрактних схем і побудов.

Розроблення теоретико-пізнавальних проблем має спиратися на філософське узагальнення реальних досягнень науково-технічного прогресу і суспільного розвитку, особливостей виникнення нових знань в епоху НТР, соціально-культурної детермінації наукового пізнання.

Неухильно зростає значення теоретичного аналізу світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики, з чим пов'язане усталення в нас певної традиції. Її належить зміцнювати і розвивати, залучаючи нові наукові сили, розширюючи спектр досліджень. Є всі підстави для створення узагальнюючих досліджень категоріальної структури і функцій наукового світогляду.

Неминуший предмет філософського інтересу становить людина у зв'язку з соціальними, екологічними, духовно-культурними та іншими умовами і факторами її розвитку. Нині набувають особливого значення соціально-психологічні, морально-етичні проблеми розвитку особи, формування її життєвого шляху і цілей, переконань, потреб, самосвідомості.

На сучасному етапі розвитку марксистсько-ленінської філософії на передній план виходить осмислення і утвердження її ролі як загальної методології природничонаукового і соціального пізнання. Аналіз методологічних проблем науки, особливо суспільствознавчих і технічних галузей, є нагальним завданням філософських досліджень. Здійснення його значною мірою залежатиме від розробки історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії і методології конкретних суспільних наук, від розкриття методологічних функцій категорій, законів і принципів історичного матеріалізму в соціальному пізнанні і управлінні соціальними процесами. У зв'язку з цим посилюється теоретичне і практичне значення розгляду методологічних питань інтеграції науки з виробництвом, діалектики матеріального і духовного виробництва, взаємодії базисних і надбудовних явищ.

Складні і масштабні процеси розвитку нашого суспільства ставлять підвищені вимоги до проблематики і рівня досліджень у галузі теорії наукового комунізму. Дедалі більшої актуальності набуває комплексне вивчення питань, пов'язаних із соціально-класовою структурою, політичною системою і духовним розвитком суспільства зрілого соціалізму. До них належать питання про становлення соціальної однорідності і подолання класових відмінностей в історичних межах розвинутого соціалізму, розвитку націй і національних відносин, соціалістичного способу життя. Потрібно продовжувати дослідження змісту і характеру праці в період комуністичного будівництва, аналізувати структуру і динаміку суспільних і особистих потреб, особливо потреби у праці, вивчати умови і фактори формування розумних потреб. Метою досліджень в галузі наукового комунізму має бути теоретичне обґрунтування практики комуністичного будівництва. Ці дослідження треба виводити на рівень практичних рекомендацій. «У галузі гуманітарних наук,— відзначив товариш В. В. Щербицький на республіканській науково-практичній конференції «Значення книги Л. І. Брежнева «Спогади» для дальшого вдосконалення ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих»,— важливо прагнути до того, щоб передова наукова ідея швидше й ефективніше впроваджувалась у суспільну практику»³.

Філософам республіки, особливо спеціалістам з етики, естетики, наукового атеїзму, належить здійснити велику роботу, всебічно аналізуючи закономірності розвитку духовної культури соціалістичного суспільства, розробляючи форми і методи комуністичного виховання трудящих. В усьому розмаїтті досліджуваних ними проблем вони не повинні випускати з уваги головної — формування комуністичного типу

³ Щербицький В. В. Значення книги Л. І. Брежнева «Спогади» для дальшого вдосконалення ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих.— Рад. Україна, 1982, 20 січ.

особи, її суспільно-політичного і морального обличчя, світоглядної переконаності, інтернаціоналістичного і патріотичного характеру, інтелектуальної й естетичної культури. Треба обстоювати і захищати основоположні цінності духовної культури і соціалістичного способу життя від посягань ідеологічних противників, рішуче викривати прийоми і методи фальсифікації марксизму-ленінізму з боку буржуазної філософії, ідеології і пропаганди.

Дослідження теоретичних і практичних проблем сучасності має поєднуватися з глибоким вивченням історії вітчизняної філософської і суспільно-політичної думки. Досвід таких досліджень, що активізувалися у зв'язку з підготовкою до 60-річчя Союзу РСР і 1500-річчя Києва, показує, що попереду велика робота в цьому напрямі. Вивчаючи історію вітчизняної духовної культури, потрібно розкривати її багатство, розмаїтість і самобутність, глибокі традиції її зв'язку з культурами інших братніх народів; з фактами в руках доводити неспроможність буржуазно-націоналістичної фальсифікації вітчизняної історії і культури. Потрібно також продовжити публікацію найважливіших пам'яток філософської і суспільно-політичної думки на Україні.

Для успішного здійснення названого комплексу досліджень у галузі філософії і наукового комунізму треба підняти рівень координаційної діяльності, посилити організаційну і методичну роль секцій Філософського товариства і його обласних відділень. Структура ФТ СРСР дозволяє долати відомчу роз'єднаність наукових досліджень у системі Академії наук і Мінвузу. Це має бути ефективно використано для концентрації наукових сил республіки на найважливіших напрямках філософських досліджень, для встановлення творчих контактів, систематичного наукового спілкування й інформації.

Партія визначила першорядну роль суспільних наук у розв'язанні теоретичних і практично-ідеологічних завдань комуністичного будівництва. У наші дні ця роль може успішно виконуватися тільки за неодмінної умови міцного зв'язку наукових досліджень з життям, з народногосподарською, соціальною, культурною, ідеологічною діяльністю партії і держави.

Глибоке оволодіння марксистсько-ленінською методологією наукового пізнання, суворе дотримання класового і партійного підходу до аналізу суспільних явищ, орієнтація на зв'язок з життям, на розв'язання актуальних проблем, що висувуються суспільним розвитком,—ось вузлові напрями повсякденної роботи Українського відділення ФТ СРСР, які мають стояти в центрі уваги всіх його підрозділів, починаючи з первинних груп і кінчаючи республіканським правлінням. Вони покликані активно впливати на тематичну спрямованість досліджень, ідейно-теоретичний рівень розробок, мобілізувати наукові кадри республіки, сприяти їхньому професійному і кваліфікаційному зростанню, розвитку творчого потенціалу, використовуючи для цього всі наявні форми роботи. Це буде запорукою дальшого творчого збагачення радянської філософської науки новими досягненнями, які послужать дальшому розвитку нашого суспільства і торжеству комуністичних ідей.

* * *

В докладе анализируется деятельность Украинского отделения Философского общества СССР в десятой пятилетке и раскрываются его задачи в свете решений XXVI съезда КПСС.

РОЗВИТОК КОЛГОСПНОЇ ДЕМОКРАТІЇ І ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ АГРОПРОМИСЛОВИМ КОМПЛЕКСОМ

Суспільство зрілого соціалізму наочно демонструє нерозривний зв'язок розвитку економічного, соціального і духовного життя країни з поглибленням соціалістичної демократії. Досвід СРСР, як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», свідчить, що «на відміну від буржуазної демократії, яка лише формально проголошує рівноправність націй, соціалістична демократія надійно захищає соціальні й національні інтереси і права трудящих. Вона створює кожній людині реальні можливості для все більш широкої і безпосередньої участі в управлінні справами держави і суспільства»¹. Через систему своїх управлінських інститутів демократія за соціалізму враховує і реалізує запити й потреби всіх класів і соціальних груп. Це, зокрема, виявляється в тому, що у розв'язанні завдань одинадцятирічної п'ятирічки, які відповідають життєвим інтересам радянських людей, велике місце посідає оптимізація організаційних структур, вдосконалення систем управління і розвиток творчої ініціативи мас на демократичних засадах.

XXVI з'їзд КПРС наголосив на важливій ролі колгоспної демократії у розв'язанні основного завдання агропромислового комплексу — «надійного забезпечення країни продовольством і сільськогосподарською сировиною»². Як форма внутрішньоколгоспного самоуправління колгоспна демократія розвивається насамперед у діяльності партійних, профспілкових і комсомольських організацій, в рамках яких переважно реалізуються основні соціально-політичні свободи, права і обов'язки колгоспників, приймаються управлінські рішення, що виражають волю трудових колективів. Ця форма народовладдя повністю узгоджується з загальними принципами соціалістичної демократії, що закріплені в Конституції СРСР і визначають уклад життя всього суспільства.

Поглиблення колгоспної демократії, дедалі ширше залучення сільських трудівників до управління сільськогосподарським виробництвом і громадським життям є закономірним процесом. На даному етапі соціального розвитку на селі він зумовлений зростанням масштабності, відповідальності, складності завдань щодо забезпечення успішної реалізації продовольчої програми. У промові на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев наголошував, що її виконання неможливе без вдосконалення механізмів управління. «Вирішальне слово... повинно належати самим колгоспам і радгоспам. Треба всемірно зміцнювати і районну ланку управління. Треба створити такі умови, які б активніше стимулювали зростання і підвищення інтенсивності сільськогосподарського виробництва, заохочували ініціативу колгоспів і радгоспів, усіх ланок агропромислового комплексу, примушували їх працювати не на проміжні показники, а на власний кінцевий результат»³.

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: [Постанова ЦК КПРС]. — Рад. Україна, 1982, 21 лют.

² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 194.

³ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 16 листоп. — Рад. Україна, 1981, 17 листоп.

Розширення ролі й ініціативи колгоспів у виконанні загальнодержавних рішень, пов'язаних з реалізацією комплексної продовольчої програми, викликано й тим, що, як зазначалося на Пленумі ЦК КПРС, «складання такої програми справа найвищою мірою творча», що, «розробляючи завдання, нормативи й показники для сільського господарства, важливо уважно враховувати найбільш імовірні, найбільш реальні для даного регіону умови»⁴. Водночас при складанні програми, підкреслив товариш Л. І. Брежнев, «слід ретельно опрацювати структуру агропромислового комплексу й усунути наявні в ній невідповідності»⁵. Все це покладає на систему колгоспної демократії, органи державного керівництва колгоспами, на всіх колгоспників велику відповідальність.

Розвиткові колгоспної демократії, підвищенню її ролі у сільськогосподарському виробництві присвячено чимало праць. Проте такий аспект цієї проблеми, як виявлення реальних можливостей колгоспної демократії у реалізації завдань розвитку агропромислового комплексу, ще не дістав у літературі належного висвітлення.

Стратегія КПРС в аграрній політиці базується на врахуванні закономірностей вдосконалення колгоспної демократії за умов зрілого соціалізму. Розроблений у матеріалах XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу комплекс заходів, що спрямований на успішне виконання продовольчої програми, значно посилює тенденції розширення демократизму сільськогосподарської кооперації. В сучасних умовах колгоспи повинні встановлювати прямі контакти не тільки з підприємствами сільського господарства (державними, державно-колгоспними, міжколгоспними), але й з підприємствами промисловості і транспорту, які обслуговують їх, із заготівельними організаціями, заводами і цехами, що переробляють сільськогосподарську продукцію, торговельними організаціями.

Це сприяє поглибленню управлінської діяльності органів колгоспної демократії, вносить певні корективи у дію колгоспних організацій (загальних зборів колгоспників, правління колгоспу, ревізійної комісії та ін.), а також у права та обов'язки службових осіб. Так, наприклад, впровадження у сільськогосподарське виробництво цільових комплексних програм накладає на управлінські органи і керівників нові обов'язки, що пов'язані з науковим підходом до розробки і виконання організаційно-господарських планів. «Реалізація цих програм вимагає від планових, господарських органів всебічного врахування найновіших досягнень науки, техніки, передового досвіду, правильного визначення першочерговості завдань, зосередження сил і ресурсів на провідних напрямках, а головне — чіткої організації виконання»⁶.

Зростання рівня управлінської діяльності колгоспних органів, збагачення і диференціація функцій останніх зумовлюються нині також і реалізацією комплексу заходів щодо дальшого вдосконалення принципів і механізму господарювання, які конкретизують відповідні рішення липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і закріплені на XXVI з'їзді КПРС в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» (введення єдиного плану закупок за строго обмеженою кількістю показників і з розбивкою по роках, обов'язковість розробки на всіх рівнях управління цільових програм, використання прогресивних форм матеріального і морального стимулювання та ін.). Це вимагає, з одного боку, підвищення відповідальності керівників і спеціалістів сільського господарства, а з другого — ініціативної участі всіх членів колгоспу в діяльності управлін-

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 40.

ських органів, а саме: в обговоренні і затвердженні виробничих планів, конкретних завдань, у матеріальному забезпеченні накреслених заходів і контролі за якістю і строками їх виконання, посиленні активності всіх колгоспників у виробничій і громадській діяльності. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС передбачається «всемірно розвивати у кадрів ініціативу і соціалістичну підприємливість, уміння бачити перспективу і мобілізувати колективи трудящих на розв'язання поставлених завдань. Не допускати порушення прав об'єднань і підприємств, дріб'язкової опіки й адміністрування щодо їх керівників і спеціалістів. Виховувати кожного трудящого в дусі колективізму і дбайливого ставлення до народного добра, вдосконалювати економічну підготовку кадрів. Суворо додержувати соціалістичної законності в господарських відносинах, поліпшувати правову роботу»⁷.

На сьогодні практикою організації сільськогосподарського виробництва нагромаджений значний досвід поліпшення стилю і методів керівництва колгоспним виробництвом, підвищення управлінської і трудової активності його працівників. Так, у ряді трудових колективів колгоспів Сумської області керівники і спеціалісти виробничих ділянок забезпечуються правами, що звільняють їх від опіки, підміни їх функцій з боку правління у прийнятті тих чи тих рішень. Права ці затверджені зборами уповноважених в «Положенні про основні обов'язки керівників і спеціалістів виробничих ділянок». Згідно з ним керівникам і спеціалістам надаються реальні можливості для ініціативного і самостійного керівництва справами виробничих ділянок і їх підрозділів. Щодо питань координації діяльності виробничих ділянок, конкретних завдань і контролю за їх виконанням, то вони розглядаються раз у тиждень на виробничих нарадах. Крім того, партійні організації, правління цих колгоспів піклуються про розвиток ініціативи колгоспників, їх трудової і соціальної активності. Соціалістичне змагання тут організоване з урахуванням інтересів кожної категорії працівників (механізаторів, тваринників, керівників середньої ланки та ін.), досить ефективно впроваджується матеріальне і моральне стимулювання. Колгоспники беруть активну участь у роботі постів народного контролю. Значне місце в діяльності колгоспних управлінських органів, рад колгоспів, районних та обласних управлінь сільського господарства посідають питання гласності соціалістичного змагання, поширення передового досвіду, кращої організації колгоспного виробництва і трудової діяльності. На цих напрямках удосконалення управління, підвищення рівня господарювання в усіх ланках економіки було зроблено наголос на XXVI з'їзді КПРС. «Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» передбачено: «Підвищувати гласність змагання, оточувати шанобою і повагою передовиків і новаторів виробництва. Розвивати наставництво. Забезпечувати своєчасне узагальнення і планомірне поширення передового досвіду»⁸.

Показовим у зв'язку з цим є приклад Сумської області. Тут обласним управлінням сільського господарства разом з обласними сільськогосподарськими і профспілковими організаціями випущено серію плакатів «Правофлангові п'ятирічки», де висвітлюються досягнення Героїв Соціалістичної Праці трактористки Г. С. Манухи, доярки В. М. Тараняк, механізатора В. І. Ворошилова, які не тільки ведуть перед у соціалістичному змаганні, а беруть активну участь в управлінні колгоспним виробництвом. Вивчення їхнього досвіду організоване у районних та обласних школах підготовки та перепідготовки спеціалістів масових професій, керівників підприємств. Так, наприклад, на базі ко-

⁷ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, с. 238—239.

⁸ Там же, с. 242.

лективу, який очолює двічі Герой Соціалістичної Праці завідувач тваринницькою фермою колгоспу імені Леніна, Лебединського району. М. Х. Савченко, вже більш як двадцять років працює обласна школа операторів машинного доїння. За цей час підготовлено численний загін колгоспних спеціалістів (п'ятеро з них стали Героями Соціалістичної Праці, сто двадцять — очолюють колгоспні ферми). Школа підтримує безпосередні контакти зі своїм резервом — випускниками середніх шкіл, а її керівник провадить активну виховну та пропагандистську роботу, пов'язану з профорієнтацією молоді, її трудовим вихованням. Так на ділі розв'язується важливе державне завдання — підвищення кваліфікації працівників масових професій сільськогосподарського виробництва. З цього погляду заслуговує на увагу також узагальнення передового досвіду трудових колективів у Сумській області.

У поширенні кращого виробничого досвіду важлива роль належить «Зверненням» і «Соціалістичним зобов'язанням» передовиків сільськогосподарства. Ці форми соціалістичного змагання дають змогу проаналізувати і взяти на озброєння у кожному трудовому колективі найбільш ефективні методи, засоби і прийоми організації виробництва і трудової діяльності. Управлінські органи всіх виробничих колективів, у тому числі й колгоспів, повинні, як підкреслювалось у матеріалах XXVI з'їзду КПРС, «поліпшувати організацію і підвищувати дієвість соціалістичного змагання, націлювати його на виконання і перевиконання планів, забезпечення високої якості роботи, зростання продуктивності праці, здійснення режиму економії. Розвивати змагальність, товарицьке співробітництво і взаємодопомогу в праці»⁹.

Колгоспним партійним, громадським організаціям і органам управління необхідно шукати нові реальні можливості для розвитку соціалістичного змагання як важливого засобу координації і поліпшення роботи сільськогосподарських, виробничих, кооперативних і торговельних організацій. Високі оцінки його як способу організації праці на соціалістичних засадах, об'єднання зусиль всіх трудящих суспільства зрілого соціалізму в розв'язанні соціальних завдань містяться у матеріалах XXVI з'їзду Комуністичної партії України. «Залучаючи до своєї орбіти, — зазначив товариш В. В. Щербинський, — всі верстви суспільства, збагачуючись новими формами і методами, змагання підносить соціальну цінність праці як найпершого джерела суспільного багатства і зростання добробуту кожної радянської людини, зміцнює згуртованість робітників, колгоспників, інтелігенції»¹⁰.

Зростання рівня соціалістичного змагання сприятиме й подальшому вдосконаленню форм управління у сільському господарстві на основі зближення загальнодержавної і колгоспної демократії. Розв'язання продовольчої проблеми на основі розвитку агропромислового комплексу міцно пов'язане з удосконаленням роботи управлінських кадрів народного господарства. В управлінській структурі колгоспів її вища ланка в цілому відповідає рівневі сучасних вимог (на 1 квітня 1979 року 95,1 проц. голів колгоспів і 96,4 проц. головних спеціалістів — головних агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів — мали закінчену вищу і спеціальну середню освіту)¹¹. Разом з тим актуальним залишається питання про зміцнення кадрів масових професій і середньої ланки. На одинадцять п'ятирічку намічено широкий комплекс заходів, що дозволяють «поліпшувати підготовку кадрів масових професій для сільського господарства, зміцнювати кваліфікованими спеціалістами середню ланку управління в колгоспах і радгоспах»¹².

⁹ Там же, с. 241.

¹⁰ Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 13.

¹¹ Див.: Народное хозяйство СССР в 1978 году. — М., 1979, с. 290.

¹² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, с. 200.

Кадри для сільськогосподарського виробництва готуються в основному у системі вищої і середньої спеціальної освіти, у сільськогосподарських технікумах, будівельних та інших училищах, у загальноосвітній школі. Проте, як показує практика, якість набору потрібного контингенту спеціалістів, ступінь закріплення їх на місцях, а також рівень підготовки спеціалістів окремих масових професій у колгоспах і загальноосвітніх школах багато в чому залежить (і надалі ця залежність зростатиме) від колгоспних органів, партійних, державних, громадських організацій, насамперед від їхнього вміння по-державному, з урахуванням перспективи розв'язувати всю сукупність соціально-економічних і культурно-побутових проблем, що пов'язані з підготовкою кадрів. Особливого значення за цих умов набуває координація кадрової політики колгоспів з трудовим вихованням і професійною орієнтацією учнів загальноосвітніх шкіл. Нині в республіці нагромаджений певний досвід такого співробітництва колгоспів з загальноосвітніми школами, в якому керівну роль відіграють партійні і радянські органи.

Одним з важливих засобів розв'язання проблеми підготовки кадрів масових професій є закріплення випускників загальноосвітніх шкіл на селі. Так, наприклад, у Полтавській області останніми роками пішли працювати у сільське господарство понад двадцять тисяч випускників середньої школи (кожен третій з них став механізатором)¹³. Істотний фактор становить тут професійно-орієнтаційна спрямованість навчального процесу в сільських загальноосвітніх школах. Значну роль у підготовці спеціалістів для сільського виробництва відіграє створення учнівських виробничих бригад, організація їх діяльності з урахуванням спільних інтересів школи і колгоспу. Важливою формою залучення молоді до праці у сільському господарстві є здобуття нею вищої сільськогосподарської освіти за направленням колгоспу.

У Сумській області велике значення надається морально-психологічному фактору закріплення молоді на селі, що позитивно позначається на умовах її трудової діяльності. Добрими наслідками відзначається робота випускників, коли вони цілими класами переходять до того чи того виробничого підрозділу (ферми, ланки), що дозволяє зберегти соціально-психологічний мікроклімат, який склався під час навчання в школі. Ціннісні орієнтації, моральні установки, вироблені у рамках такого трудового колективу, слугують реальною основою зростання професійної майстерності спеціалістів, підвищення продуктивності праці, розв'язання не тільки наявних, але й перспективних завдань розвитку агропромислового комплексу. Показовим щодо цього є приклад колгоспу імені Мічуріна, Шосткинського району, де за останні п'ять років з 189 випускників Вовнянської середньої школи 108 залишилось працювати у сільському господарстві. Планомірне закріплення випускників цієї школи на селі дозволило істотно оновити працездатне населення колгоспу: нині п'ятдесят процентів його становить молодь. Посилання дії цієї тенденції у подальшому передбачається у зв'язку з розвитком такої форми профорієнтації, як поєднання зусиль учителів і випускників у справі організації і здійснення комуністичного виховання у колгоспі і школі. В основу реалізації цієї форми профорієнтації молоді покладений демократичний принцип: питання щодо координації такої роботи розв'язує Рада по комуністичному вихованню, до складу якої входять представники середньої школи і колгоспу.

Розвиток взаємозв'язків між колгоспами і загальноосвітніми школами в галузі зміцнення демократичних засад у здійсненні профорієнтації становить нині характерну тенденцію функціонування управлінських органів на селі. Її дія виявляється у різних формах. На особливу увагу заслуговують розробка адміністрацією, партійними і громадськими організаціями школи і колгоспу єдиного плану заходів, спрямо-

¹³ Див.: Гончаренко П. В. Растить труженника.— Учитель газ., 1980, 6 нояб.

ваних на виховання майбутніх спеціалістів сільського господарства, оволодіння ними потрібною сумою виробничих знань і навиків; поповнення матеріально-технічної бази школи новою сільськогосподарською технікою; ознайомлення школярів на місці з роботою ферм, тракторних бригад, проведення вечорів-зустрічей з професією, громадського захисту професії; організація виробничої практики учнів у безпосередньому контакті з передовиками сільськогосподарського виробництва.

Управлінська діяльність колгоспів, загальноосвітніх шкіл, їх первинних парторганізацій, вищестоячих партійних і радянських органів, що спрямована на закріплення молоді на селі,— питання актуальне не тільки з погляду сьогодення. Міграційні процеси і зниження народжуваності сільського населення, особливо помітні в ряді районів Західно-Сибірського регіону і на Україні, загострюють проблему кадрів у сільському господарстві, зумовлюють потребу планомірного здійснення заходів, пов'язаних з розвитком його виробничої і невиробничої сфер. А це можливо, як неодноразово підкреслювалось у партійних документах, лише на шляху розвитку агропромислового комплексу, вдосконалення управління ним на основі демократичних принципів.

Серед заходів, спрямованих на стабілізацію сільськогосподарських кадрів, особливе місце належить соціальній перебудові села, зокрема виведенню його культурно-побутових комплексів на рівень міста. Це потребує, з одного боку, підвищення трудової і соціальної активності працівників сільського господарства, а з другого — розширення функцій колгоспних органів управління, зростання їх повноважень. На XXVI з'їзді КПРС відзначалось, що «дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення ініціативи трудящих, розширення їх участі в управлінні, всемірне розгортання соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці»¹⁴ є важливими факторами соціальних перетворень і підвищення народного добробуту. Від змісту соціальних перетворень, рівня народного добробуту великою мірою залежать стабільність трудових колективів, ефективне ведення сільського господарства в цілому. «...Поліпшення умов сільськогосподарської праці, підвищення загальної культури сільського побуту прямо і безпосередньо впливають на закріплення кадрів, раціональне використання трудових ресурсів. А в кінцевому підсумку — позначаються на дальшому піднесенні сільськогосподарського виробництва»¹⁵. Цей висновок, зроблений на XXVI з'їзді Компартії України, узагальнює реальний досвід соціалістичної перебудови села, подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом. «Тепер,— зазначав товариш В. В. Щербицький,— дедалі настійніше постають завдання забезпечення трудівників колгоспів і радгоспів упорядкованим житлом з усіма вигодами — водопроводом, газифікацією, добрими шляхами, тротуарами, а також дитячими садками і яслами, установами побуту і культури. Тому Держплану республіки спільно з облвиконкомами, всіма заінтересованими міністерствами і відомствами необхідно чітко визначити потребу кожної області і району в соціально-культурних об'єктах у сільській місцевості, розробити перспективну програму їх будівництва і планомірно її здійснити»¹⁶. Здійснення такої програми значною мірою залежить від сільських Рад народних депутатів, партійних, комсомольських і профспілкових організацій, від їхньої ініціативи і творчого підходу до справи.

Широкі перспективи соціальної перебудови села накреслені рішеннями XXVI з'їзду КПРС. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року»

¹⁴ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, с. 209.

¹⁵ Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України, с. 32.

¹⁶ Там же.

ставиться вимога «випереджаючими темпами спорудження на селі впорядкованих житлових будинків з господарськими будівлями для утримання худоби і птиці, дитячих дошкільних закладів, клубів та інших об'єктів культурно-побутового призначення. Збільшити капітальні вкладення на ці цілі на 39 процентів»¹⁷. У цих настановах дістали конкретизацію заходи, розроблені липневим (1978 р.) Пленумом ЦК КПРС щодо комплексного благоустрою села, здійснюваного на рівні окремих районів як цілісних територіальних одиниць.

Значний внесок у зміцнення агропромислового комплексу як основи успішної реалізації продовольчої програми покликана зробити споживча кооперація, у діяльності якої в галузі заготівель сільськогосподарської продукції беруть широку участь колгоспи, сільське населення в цілому. Однією з важливих умов розширення бази споживчої кооперації є розвиток особистих підсобних господарств. На XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що не можна нехтувати їх можливостями. «Досвід свідчить про те, що такі господарства можуть бути істотною підмогою у виробництві м'яса, молока та деяких інших продуктів. Сади, городи, птиця, худоба, які належать трудящим,— це частина нашого загального багатства»¹⁸. Використання реальних можливостей споживчої кооперації полягає і в розширенні мережі її договірних зв'язків з колгоспами.

На XXVI з'їзді КПРС визначено основні шляхи, на яких відбуватиметься дальший розвиток цієї важливої складової соціалістичної економіки. Поставлено такі завдання: «Всемірно сприяти... підвищенню її господарської ініціативи й активності в поліпшенні торговельного обслуговування і громадського харчування в сільській місцевості, збільшенні сировинних і продовольчих ресурсів. Нарощувати на підприємствах споживчої кооперації виробництво необхідних населенню товарів завдяки більш ефективному використанню місцевих матеріалів і сировини, відгодівлі худоби і птиці, розведенню і вилову риби у внутрішніх водоймах. Активніше вести роботу по закупівлі сільськогосподарських продуктів у населення і колгоспів, розширювати торгівлю цими продуктами в містах і промислових центрах...»¹⁹

Роль і місце управлінської системи колгоспів у загальній структурі управління агропромисловим комплексом визначаються особливостями її функціонування на сучасному етапі. Всі ланки (державні і кооперативні організації) агропромислового комплексу взаємодіють між собою на договірних засадах згідно з цільовими програмами, що розроблені республіканськими плановими органами, Держпланом СРСР і затверджені партійними і радянськими органами. Однією з шести цільових програм, які здійснюються в УРСР, є програма «Агрокомплекс». Будучи відносно самостійним цілим, вона є частиною республіканського п'ятирічного плану. Цільові комплексні програми ставлять перед відповідними організаціями конкретні завдання у руслі перспективних планів. Цьому важливому питанню XXVI з'їзд КПРС приділив особливу увагу: «Ширше використовувати цільові комплексні програми як органічні складові частини державних перспективних планів економічного і соціального розвитку, підняти їх обґрунтованість, спрямованість на кінцеві результати і розв'язання конкретних науково-технічних, економічних і соціальних проблем»²⁰.

Комплексні цільові програми, в тому числі і агропромислова, спираються на централізоване управління. Але управління колгоспами по

¹⁷ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, с. 199.

¹⁸ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. М., 1981, с. 57.

¹⁹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, с. 214.

²⁰ Там же, с. 236.

лінії колгоспного демократизму децентралізоване. Тут важливу роль відіграють Ради колгоспів, до функцій яких належить і координування (у порядку рекомендацій) знизу доверху діяльності колгоспів відповідно до діяльності державних і громадських організацій.

Розвиток агропромислового комплексу, керівництво і управління ним з боку партійних і державних органів — складний процес, який потребує розв'язання багатьох проблем, розробки нових питань теорії і практики. Найважливішими з них, на наш погляд, є такі:

— загальна характеристика управлінської моделі агропромислового комплексу і місця в ній системи управління колгоспами;

— вдосконалення форм діяльності сільськогосподарських підприємств у процесі реалізації продовольчої програми;

— подальше поліпшення діяльності громадських інститутів колгоспів у справі активізації трудової і соціальної активності колгоспників;

— вдосконалення стилю і методів управління колгоспних органів і адміністрації у розв'язанні соціально-економічних проблем агропромислового комплексу;

— збагачення форм, методів і засобів взаємозв'язку колгоспів з місцевими Радами, громадськими організаціями і загальноосвітніми школами з метою поліпшення роботи в галузі профорієнтації школярів;

— забезпечення управління діяльністю колгоспів у питаннях соціально-демографічної політики;

— оптимізація управління соціальною перебудовою села;

— вдосконалення форм і методів контролю в системі управління агропромисловим комплексом.

Отже, соціально-економічні і культурно-побутові перетворення на селі, виховання комуністичної свідомості в колгоспників невіддільні від розвитку колгоспної демократії, зростання трудової і громадської активності колгоспного селянства. Вдосконалення системи управління органів колгоспної демократії на сучасному етапі економічного і соціального розвитку країни визначається розробленим XXVI з'їздом КПРС планом розвитку агропромислового комплексу як основи дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва і невиробничої сфери.

У виступі товариша В. В. Щербиського на липневому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалась необхідність підкріпляти ці плани «цілеспрямованою організаторською роботою безпосередньо в колгоспах, радгоспах, бригадах, на фермах, встановити дійовий контроль і забезпечити виконання всіх намічених заходів скрізь і у встановлені строки...»²¹

Контролю і перевірці виконання народногосподарських планів Комуністична партія завжди приділяла велику увагу. «Завдання полягає в тому, — зазначається у постанові ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення контролю і перевірки виконання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», — щоб добитись органічного злиття контролю з практичною роботою по виконанню директив партії і уряду»²². Ця контролююча діяльність партійних організацій, управлінських органів, керівників і відповідальних осіб становить необхідний елемент організації управління агропромисловим комплексом як умови його дальшого розвитку.

Курс партії на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, всемірне підвищення його ефективності націлює на досягнення організованості, діловитості, дисципліни, чіткого і злагодженого функціонування системи управління. Важливим засобом здійснення цього завдання є також неухильне додержання наукових принципів керівництва, лєнін-

²¹ Щербиський В. В. Посилити роботу по інтенсифікації тваринництва: Виступ на Пленумі ЦК Компартії України, 22 лип. 1981 р. — Рад. Україна, 1981, 24 лип.

²² Про подальше вдосконалення контролю і перевірки виконання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС: [Викл. постанови ЦК КПРС]. — Рад. Україна, 1981, 16 серп.

ського стилю роботи, ленінської кадрової політики. Лише на основі реалізації цих об'єктивних і суб'єктивних чинників можливе успішне розв'язання продовольчої проблеми, дальше зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, розвитку агропромислової інтеграції, поліпшення підготовки кадрів і закріплення їх на селі, удосконалення умов праці і побуту сільського населення.

* * *

Развитие колхозной демократии, все более широкое привлечение сельских труженников к управлению сельскохозяйственным производством и общественной жизнью в условиях зрелого социализма является закономерным процессом. Как форма самоуправления колхозная демократия осуществляется прежде всего в деятельности партийных, профсоюзных и комсомольских организаций, в рамках которых реализуются основные социально-политические права и обязанности колхозников, учитываются и удовлетворяются их потребности и интересы.

Успешное выполнение планов развития сельского хозяйства в одиннадцатой пятилетке, реализация продовольственной программы предполагают дальнейшее расширение инициативы колхозов в принятии и исполнении общегосударственных решений на демократических началах. Лишь на этой основе возможно укрепление материально-технической базы на селе, совершенствование системы колхозного управления, эффективное и качественное руководство процессами агропромышленной интеграции.

В. О. Звіглянич

КУЛЬТУРА, ПІЗНАННЯ, КАТЕГОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Взаємозв'язок культури і пізнання становить одне з малорозроблених питань теорії культури. Його дослідження актуалізується у зв'язку з необхідністю вивчення закономірностей формування духовного світу, підвищення культури радянської людини, перетворення знань на світоглядні орієнтири діяльності. За умов зрілого соціалізму дедалі більша увага приділяється вдосконаленню соціалістичного способу життя особи на основі зміцнення матеріальних і духовних засад її життєдіяльності. Ці питання у матеріалах XXVI з'їзду КПРС органічно пов'язані з теоретичною розробкою проблем комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини як суб'єкта культурно-історичної творчості, носія комуністичної свідомості.

За цих умов великого значення набуває дослідження культури (у її матеріальній та духовній формах) як чинника цілісного розвитку людини комуністичного суспільства. Не існуючи у «чистому» вигляді спеціалізованої діяльності, культура становить внутрішній — смислотворюючий — вимір різних форм людської діяльності, забезпечуючи їх зв'язок з вищими гуманістичними цінностями, цілями та ідеалами людського буття, виробленими у процесі історичного розвитку людства. У філософському плані проблема відтворення у кінцевих виявах людської діяльності їх соціально-культурного змісту та значущості, аналіз їх у контексті більш загальних закономірностей розвитку людини становить цікавий об'єкт гносеологічних досліджень.

Про це свідчить, зокрема, посилення тенденції до розгляду суто гносеологічних форм людської активності у контексті культурно-історичних взаємодій у зв'язку з більш загальними світоглядними і соціально-культурними основами суспільного буття людини. Пізнавальне відношення з цього погляду не є універсальною і самодостатньою засадою наукової діяльності, а розкривається відносно до непізнавальних форм людської активності, включаючи оцінні, естетичні, особистісні та інші її моменти.

В осмисленні відношення культури і пізнання переважає з'ясування зв'язку науки і моральності, цим характеризуються і численні твори літератури, мистецтва, що само по собі вже промовляє про необхідність філософського аналізу його основ. Але це істотно звучує аналіз проблеми, оскільки за такого підходу лишається осторонь взаємодія пізнання та інших складових культури, науки й суспільства.

Розгляд пізнавального відношення як складової цілісного процесу соціально-культурного буття людини притаманний становленню наукової програми теорії пізнання діалектичного матеріалізму. Ідея К. Маркса про майбутню єдність природничого та соціально-гуманітарного знання орієнтувала дослідників на виявлення загальних закономірностей людського буття, змістових вимірів пізнання дійсності у зв'язку з людською предметно-перетворюючою діяльністю: саме закономірності останньої визначають фундаментальні наукові концепції та «картини світу», в межах яких дістають свій зміст конкретно-наукові узагальнення.

Думка про необхідність звернення до культурно-історичних факторів розвитку пізнавальної діяльності міститься у ленінській програмі вивчення діалектики як логіки і теорії пізнання, загальні контури якої накреслені у «Філософських зошитах». Пріоритет у розгляді галузей знання, з яких має складатися діалектика і теорія пізнання, тут

відається історії пізнання — історії філософії, розумового розвитку дитини, мови та ін.¹ З методологічного боку ця програма, за В. І. Леніним, має становити вихідний пункт вищлення категорій², дослідження їх (як і пізнання в цілому) у зв'язку з позагносеологічним, соціально-культурним контекстом їх становлення і функціонування. В її рамках дістають нового висвітлення важливі епістемологічні теми. Зокрема, введена у такий контекст розгляду, проблема неперервності розвитку знання пояснюється на основі наслідування та відтворення у процесі зміни наукових теорій соціально-практично та культурно-історично зумовлених механізмів та традицій наукового мислення (які визначають становлення науково-дослідницьких програм), а не тільки на основі, як традиційно вважалось, розв'язання новою теорією проблемних питань її «попередниці» (наприклад, спеціальною теорією відносності — проблем класичної механіки).

Важливе місце у процесі аналізу форм спадкоємності наукового знання посідає тематичний аналіз науки. Американський спеціаліст з цієї проблеми Д. Холтон аналізує теми в науковому пізнанні як ті змістові компоненти теоретичних конструкцій, що зберігаються в процесі еволюції знання і забезпечують неперервний зв'язок різних його етапів. Належність ученого до певного напрямку досліджень, конкретної теми зумовлюється впливом специфічних «позанаукових» передумов — світогляду, суспільного середовища, виховання тощо. Розкриваючи у розвитку науки певні риси постійності і неперервності, тематичний аналіз є реакцією на філософію позитивізму, яка «вбачає у науці надісторичний і не пов'язаний з жодними культурними рамками метод досліджень»³.

Такий підхід фіксує деякі суттєві риси соціально-культурної зумовленості розвитку науки й людського пізнання. Він демонструє методологічну обмеженість принципу «абсолютної редуції» (розгляду попередньої теорії лише як граничного випадку нової), його зв'язок з комультивістським способом трактування науки. Тим самим наголошується на певному самостійному значенні історично попередньої наукової теорії, необхідності аналізу її змісту у контексті більш широких концептуальних узагальнень і граничних світоглядних принципів. Світоглядна рефлексія, як відомо, виявляє особливу увагу до абсолютних «меж буття», сутнісних визначень явищ, вдаючись для цього до сукупного досвіду суспільно-історичної практики⁴.

З марксистської точки зору, наявність «наскрізних» ідей у науковому пізнанні, інваріантних розумових схем та принципів наукового узагальнення, що становить запоруку неперервності розвитку пізнання і «вписування» його результатів у контекст більш загальних світоглядних та культурно-історичних уявлень — це тільки одна сторона проблеми зв'язку культури і пізнання. Іншою її стороною є питання про природу і зміст наукових принципів. К. Маркс в процесі критичного аналізу класичної буржуазної політекономії велику вагу приділяв дослідженню соціально-культурного генезису основ і принципів відображення соціальної реальності буржуазною наукою. Позатеоретична — суспільно-практична — природа цих принципів лишилась загадкою для буржуазної рефлексії класичного типу, зумовлювала схематизми і стереотипи розумової діяльності на кшталт горезвісної «триєдиної формули». Спираючись на аналіз сутнісних закономірностей предметно-прак-

¹ Див.: Ленін В. І. Конспект книги Лассаля про філософію Геракліта.— Повне збір. творів, т. 29, с. 296.

² Див.: Ленін В. І. Конспект «Науки логіки». Вчення про поняття. — Повне збір. творів, т. 29, с. 148.

³ Холтон Д. Тематический анализ науки. М., 1981, с. 9.

⁴ Див.: Шинкарук В. И., Иванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма.— Вопр. философии, 1981, № 3, с. 54.

тичної діяльності в капіталістичному суспільстві, К. Маркс простежив трансформацію цих закономірностей у буржуазній науці, відкрив містифіковану форму їх відображення в останній. Неприйняття вульгарною наукою будь-яких теоретичних законів, орієнтація на емпіричне узагальнення безпосередніх очевидностей буржуазної буденної практики за принципом «економії мислення» передхоплювали наступні позитивістські концепції генезису наукового пізнання у відриві від соціально-культурних потреб і філософсько-світоглядних принципів, що регулюють цей процес.

Діалектико-матеріалістична програма аналізу основ і норм пізнавальної діяльності як таких, що мають соціально-культурну природу, накреслена К. Марксом та розвинута В. І. Леніним, надзвичайно актуальна у світлі сучасних проблем теорії пізнання. Одним з положень цієї програми є те, що пізнання передбачає на певному етапі свого розвитку звернення до аналізу «невидимих» за першого наближення механізмів і канонів свого здійснення, потребує перегляду і уточнення їх змісту та з'ясування зв'язку з кардинальними питаннями людського буття. На необхідність такої філософсько-світоглядної рефлексії над знанням, результатом якої є зміна методу мислення, неодноразово вказував В. І. Ленін, акцентуючи увагу на історичності принципів мислення, які утворюють структуру наукового методу, зв'язок цих принципів з людською практикою. Асимілюючи у собі найбільш раціональні та всезагальні схеми людського практичного світовідношення, вони становлять вихідний пункт наступної теоретичної діяльності. Їхня безперечність не абсолютна (не «априорна»), а відносна, обмежена певними соціально-історичними умовами, традиціями наукового дослідження, найбільш поширеними на даний час.

Потреба у зверненні до соціально-культурних факторів при осмисленні норм і принципів розвитку пізнання характеризує не лише процес здійснення колективної пізнавальної діяльності (науки як форми суспільної свідомості), але й процес індивідуального пізнання. Людина, щоб поставитись до себе як до людини, дивиться, за словами К. Маркса, як у дзеркало, в інших людей⁵. Рефлексія над станами свідомості конкретного особистісного «Я», про що йдеться у К. Маркса, не притаманна індивідові одвічно, вона з'являється на певному етапі розвитку його психіки і свідомості, пов'язаному із становленням само-свідомості. Остання виникає і формується, як засвідчили дані генетичної психології (Ж. Піаже), в результаті діяльнісного засвоєння дитиною цільового призначення створених людиною предметів, що втілили у собі досвід соціально-культурного розвитку, спілкування з іншими людьми. Тому розуміння особливостей індивідуальної свідомості пов'язане з виходом за межі суб'єктивної саморефлексії у контекст суспільно-історичних взаємодій⁶.

З'ясування соціально-культурної природи норм і принципів як індивідуального, так і колективного процесу пізнання розширює рамки пізнавального відношення людини до світу до рівня форми духовного освоєння дійсності, розкриває зв'язок пізнання з більш загальними світоглядними основами буття людини.

Виявляючи зв'язок з людською діяльністю, культура як опосередковуюча ланка трансформації законів природи і реально-перетворюючої практики в принцип свідомості і пізнання є найближчою предметною передпосилкою пізнавального відношення. Закономірності практики, предметно-творчого освоєння світу природи акумулюються культурою у вигляді стійких, традиційних схем колективної діяльності, технологічних операцій і навиків, реальним буттям яких є матеріальні суспільні відносини. Останні становлять діяльнісно-практичні засади

⁵ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 62.

⁶ Див.: Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. М., 1980, с. 271.

культури, сутність життєдіяльності суспільної людини як їх реального суб'єкта і творця.

У категоріях філософії дістають своє теоретичне осмислення категоріальні структури і проблеми реального культурно-історичного буття людини. Теоретично невідшліфовані поняття, що регулюють сферу безпосередньої людської життєдіяльності у вигляді смислових мотивацій поведінки, передаються тут мовою «сутностей», функціонують як певні категорії. Наприклад, проблема відношення кінцевого і безкінечного у сфері філософської рефлексії є, в кінцевому підсумку, не що інше, як трансформована світоглядно-культурна, безпосередньо «буттєва» проблема смерті і безсмертя людини, що проймає всю історію духовної культури людства. Тому адекватне осягнення змісту філософських категорій потребує передусім розгляду їх у культурно-історичному контексті як форм суспільно-історичного буття і практики. Сказане не означає, що соціально-онтологічний зміст категорій вивчався з перших кроків теоретичного філософствування. Перехід мислення на цей рівень дослідження був зумовлений кардинальними зрушеннями у суспільній практиці і теорії, він пов'язаний з виникненням філософії марксизму. У домарксистській філософії категорії аналізувались переважно в онтологічному, гносеологічному, логічному аспектах, тобто лише у межах теоретичного відношення людини до світу.

Отже, взаємозв'язок пізнання і культури є внутрішнім; у сфері культури механізми практичного освоєння природи трансформуються у форми суспільних відносин, загальні схеми світовідношення, усвідомлювані у філософських категоріях. Послідовність зв'язку понять «практика—культура—пізнання—категорії» відбиває регулятивну роль практики і культури щодо пізнавального відношення і категоріального осмислення людиною світу. Але названа залежність не була самоочевидною в історії пізнання. Відомо, що класичною буржуазною філософією аналізувалось переважно відношення «пізнання—категорії», а відношення «практика—культура» розглядалось як похідне від останнього. Тим-то категорії тлумачились як форми «чистого» мислення, що мають всезагальний та необхідний характер. Основою всезагальності вважалась духовна сфера розсудку і розуму. За такої пізнавальної установки питання про позагносеологічний зміст норм і еталонів мислення не порушувалось, а власне культура розглядалась у плані розумово-всезагального духовного змісту.

Сучасна буржуазна філософія, на противагу класичній, в основу категоріального осмислення людського буття і культури покладає не пізнання, а натуралізовані, дорефлексивні і неререфлексивні зрізи існування людини, відображенням яких виступили неоднозначно-концептуально витлумачені «культура» і «життя». Це пов'язано з тим, що предметна сфера аналізу відношення «практика—культура» у сучасній буржуазній філософії інша порівняно з класичним типом філософствування. Відповідно зміщується і ракурс тлумачення категорій. Якщо в класичній буржуазній філософії об'єктом пізнання і предметною сферою функціонування категорій виступала природа, а ідеал системності природничонаукового мислення відтворювався у принципах побудови систем категорій, то для певних течій сучасної буржуазної філософії історія, людина, культура виступили як рівноправні з природою (або навіть домінуючі) об'єкти пізнання і сфери формування предметного змісту категоріального мислення. Це призводить до зміщення акцентів дослідження категоріальної проблематики з суто пізнавальних на практично-духовні моменти людського світосприйняття. Тому проблема категорій переосмислюється під кутом зору єдності людини і світу, що дістало, зокрема, відображення в уявленні про категорії як про форми інтуїції, переживання людиною світу. За цим приховується прагнення обмежити суверенність наукової дискусії рамками природничонаукових дисциплін та проголосити її цілковиту некомпетентність стосовно

осягнення «різномірної неперервності» (Г. Ріккерт) культурно-історичної реальності. Гіпертрофування специфіки функціонування феноменів культури (особливо таких, як цінності, цілі, ідеали) обертається запереченням існування будь-яких їх об'єктивних закономірностей, що врешті-решт призводить до нерозв'язних теоретичних суперечностей суб'єктивно-ідеалістичного і релятивістського гатунку.

З методологічного боку обидва названі варіанти пізнання і культури зводять їх відношення до нерозв'язної антиномії і не можуть несуперечливим чином пояснити факт їх реального зв'язку. Показово, що етапи його пізнання послідовно відбивали заперечення однією протилежністю іншої. Проблема їх діалектичного синтезу вперше стає об'єктом розгорнутого категоріального осмислення у марксистсько-ленінській філософії. Тут пізнання і культура розглядаються як органічні компоненти єдиного процесу суспільно-практичної життєдіяльності, що відбувається у контексті реальних історичних зв'язків людини з людиною і природою та утворює базис категоріального відношення до світу. Тим самим долається названий теоретико-методологічний дуалізм пізнання і культури, взаємозв'язок яких становить основу категоризації світу. Культура і пізнання досліджуються як діалектичні протилежності, відношення яких ґрунтуються на суспільно-практичних механізмах перетворення природного світу на світ культури. Виявлення зв'язку понять «практика—культура—пізнання—категорії» дозволяє простежити механізми категоріально-понятійного усвідомлення дійсних соціально-культурних проблем. Це дало змогу також встановити, що категорії конституюються не тільки у вигляді загальних понять, форм мислення, але й як форми культурно-історичної діяльності і всезагальні форми світо-відношення. Останні передбачають практичне здійснення тотожності мислення і буття в рамках певного типу предметності, який визначає двоаспектність статусу категорій, їх одночасну причетність до світу ідеального і предметного буття⁷. Пізнавальний і культурний «світи» у своєму співвідношенні і діалектичному взаємозв'язку утворюють основу предметного змісту категорій, виступаючи реальною конкретизацією відношення мислення і буття—базисного фундаменту визначення категоріального інструментарію марксистсько-ленінської філософії.

Буття розкривається у культурі не тільки з погляду його конкретно-історичної визначеності, але й з погляду його гуманістичного змісту, ступеня насиченості людськими смислами і значенням, тобто в орієнтації на людину і її універсальні діяльнісно-практичні відношення з буттям. Культура взагалі виступає як якісна ознака людського буття, що виділяє з безлічі градацій його форм ті, що сприяють максимальному розвитку людських сутнісних сил. Тому ієрархія форм діяльності за мірками їх культурного змісту може не збігатися (і навіть входить в суперечність) з ієрархією видів дії, побудованої, скажімо, за ознакою більшого утилітарного ефекту. Культура утворює особливий людський «світ», що становить вихідний пункт визначення буття і передпосилку свідомості з погляду умов адекватної самореалізації творчої сутності людини. Цей аспект простежується у Марксовому аналізі генезису капіталістичного матеріального і духовного виробництва.

К. Маркс розкриває у межах якісно однорідного (буржуазного) способу виробництва існування різних культурних «світів» з неоднаковими ієрархіями життєвих цінностей, які відображують об'єктивне місце людини у системі соціальних взаємодій. Еволюція капіталістичної цивілізації, що на етапі свого становлення усвідомлювала себе як спадкоємниця високих гуманістичних ідеалів Відродження, згодом привела до радикального переродження цих ідеалів. К. Маркс аналізує цей процес, взявши за безпосередню форму його виявлення концепції кла-

⁷ Див.: Крымский С. Б. Логико-гносеологический анализ универсальных категорий. — В кн.: Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления / АН УССР. Ин-т философии. Киев, 1980, с. 17—18.

сичної і вульгарної політекономії. Названі етапи генезису буржуазної економічної свідомості відбивають зміну ціннісних орієнтацій, пізнавальних інтересів, що дістає вираження у певній субординації категорій. Так, наприклад, головний пафос класичної політекономії полягає у відкритті сутнісних закономірностей пізнаваної реальності, тоді як вульгарна політекономія тяжіла до елімінації всіх закономірностей взагалі, підносячи до рангу останніх обернені форми реальності і пізнання. Дослідження певних типів культури, які уособлюють неоднаковий гуманістичний зміст конкретно-історичних етапів людського буття у світі, поглиблює розуміння специфіки категорій і їх систем, де цей зміст дістає своє опосередковане вираження.

Людське мислення, пізнання відповідно до цього аналізуються не як потенції позачасового Абсолютного або Трансцендентального суб'єкта, абстраговані від реального пізнаючого суб'єкта, а у контексті всієї сукупності культурно-історичних відносин. Пізнання і категоріальне мислення тому від самого початку входять до структури об'єктивних залежностей зовнішнього світу, співвідносяться з системою культурно-історичних об'єктів.

Особливості мислення і категорій як його знарядь пояснюються за такого підходу не безпосередньо з них самих, а опосередковано: виникнення пізнання і категорій виступає наслідком розвитку об'єктивних відносин суб'єкта до світу культурно-історичної реальності. Пізнання рухається не від структур індивідуальної чи абсолютної свідомості до структур об'єктивної дійсності, а від історично прогресуючих форм взаємодій суб'єкта з світом природної і соціально-культурної предметності до їх ідеально-теоретичного усвідомлення. Остання залежність є базисною в дослідженні культурно-історичного змісту мислення і категорій. Вони аналізуються не тільки як роди буття, що тлумачиться іноді виключно як буття природи, і не як форми мислення, відірвані від буття, а як роди людського буття у світі, що поєднує відношення людини до природи з відношенням людини до людини і розглядає їх у націленості на вищі світоглядні і культурні цінності. У такому розумінні категорії виступають загальними схемами матеріально-практичної і ідеально-пізнавальної діяльності, які репрезентують всезагальні відношення, притаманні природі, суспільству і мисленню. Це дає можливість ставити питання про зворотнє відношення категорій до реальності в її культурно-історичному аспекті. Остання існує у певних просторово-часових формах, однією з яких є традиція. Категоріальне осмислення культури має обов'язково враховувати цей фактор.

По своїй суті традиція є суспільною формою трансляції і розвитку людського соціально-практичного досвіду, норм і зразків суспільного буття. Вона є необхідною культурно-історичною передумовою пізнавального відношення, що утворює своєрідну «точку перетину» свідомості інтерпретатора і смислу інтерпретованого тексту, задуму його творця⁸. Ще К. Маркс і Ф. Енгельс у процесі вироблення нового «матеріалістичного погляду на світ (рос. — мировоззрення.— В. 3.), погляду, який зовсім не обходиться без передумов, а емпірично вивчає саме дійсні матеріальні передумови як такі і тому є вперше дійсно критичним поглядом на світ»⁹, звернули увагу на безперспективність пошуку позачасових і позапросторових, абсолютних засад пізнання дійсності. У цій настанові щодо осмислення світу по суті містилась ідея історичної релятивності контекстів, наявності традицій і передумов пізнання і категоріального мислення. Ця ідея дозволила пояснити дивне на перший погляд некритичне ставлення різних течій буржуазної філософії до своїх основ: в актуальному пізнавальному досві-

⁸ Див.: Bleicher J. Contemporary hermeneutics. London, 1980, p. 109—112; Gadamer H.—G. Philosophical hermeneutics. London, 1980, p. 229—230.

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 213.

ді традиція може й не усвідомлюватися. (Скажімо, факт прихильності суб'єкта до аналізу певних епістемологічних проблем, використання конкретних евристичних методик та схематизмів мислення не виступає об'єктом рефлексії.)

Критично-рефлексивна оцінка пізнання і категорій, їх зміни і уточнення в процесі історичного розвитку духовної діяльності становить нині предмет особливої уваги методологів науки. Центр дослідження рефлексивної здатності мислення дедалі більше переміщується на аналіз об'єктивних умов і норм реалізації пізнання, що складаються у процесі міжсуб'єктивних суспільно-практичних зв'язків. За такого підходу традиція розуміється як важлива умова реалізації неперервності пізнавального досвіду (його минулого і сучасного етапів). У ній дістає своє предметне втілення, поряд з досвідом практичного і культурного спілкування, також і пізнавальний досвід попередніх поколінь. У цьому плані показовим є закид Колінгвуда Шпенглеру, який обстоював тезу про чужість і незрозумілість грецької математики для сучасних учених, оскільки, мовляв, вона розроблялась за інших історичних обставин. Колінгвуд підкреслює, що, на відміну від простої наступності природних процесів, явища духовної культури, до яких належать і факти наукового пізнання, не відмирають з виникненням нових теорій, а зберігаються, входячи до нового контексту. Антична математика в такому розумінні — не мертва, а живе минуле теперішніх математичних досліджень, що є основою сучасного знання¹⁰. У зв'язку з цим перед Колінгвудом постало питання: як ввести традицію (а через неї і минулу культуру) в русло актуального пізнавального досвіду, не піддаючи її самобутній зміст міжчасовим деформаціям? Однією з передумов відповіді на це питання є визнання «гомогенності», спорідненості історичного процесу з процесом історичного пізнання, оскільки обидва вони, вважав Колінгвуд, є процеси думки. В дисциплінах природничо-наукового циклу (і в тлумаченнях історії за зразком наук про природу) зберігається «гетерогенність», нарізне існування суб'єкта і об'єкта. В галузі історії і історичного пізнання наявна єдність двох складових пізнавального акту — пізнаючого і пізнаваного — як за змістом, так і за формою.

Культурно-історична традиція безпосередньо не дана історичному пізнанню, оскільки вона — факт минулого. Тому її осягнення має бути опосередкованим, рефлексивним актом. З цього випливає, вважав Колінгвуд, що пізнання існуючого в часі пов'язане з визнанням історичності неодмінним атрибутом самої свідомості, тобто зі здатністю останньої поєднувати послідовні моменти людського буття у деяку ідеальну сукупність переживань.

Синтезуюча функція свідомості виявляє в послідовності наших переживань загальну стійку структуру, тому свідомість немовби «гальмує» потік безпосередніх вражень. «Думка, — твердить Колінгвуд, — діяльність, з допомогою якої ця послідовність (переживань — В. З.) дещо спиняється для того, щоб схопити її загальну структуру — щось, для чого минуле не мертво і минуше, а може бути сприйняте у зв'язку з теперішнім і зіставлене з ним»¹¹. Ця «виключеність» акту думки з часу на перший погляд суперечить сказаному про історичність як необхідний атрибут свідомості. Але справа в тому, що в першому випадку час розуміється Колінгвудом як «фон», що відтіняє сталість традиційних структур мислення, незалежних від його течії і відтворюваних у свідомості історика за інших історичних обставин, а в другому — як внутрішня якість думки, що виявляється в акті самопізнання, саморефлексії розуму. Отже, пізнання культурно-історичної традиції, віддаленої часовою дистанцією від актуальної свідомості історика, має за свою основу «традиційність» самого мислення, наявність

¹⁰ Див.: Коллінгвуд Р. Дж. *Ідея історії: Автобіографія*. М., 1980, с. 215.

¹¹ Там же, с. 273—274.

у ньому деяких інваріантних змістових структур, знання яких дає змогу історикові шляхом репродукування їх у собі збагнути акти думки іншого. Змістові структури — це певні передпосилки, категоріальні форми, від яких відштовхується процес міркування того чи того історичного персонажа.

Можна констатувати, що поняття культурно-історичної традиції в названому значенні — як стійких схем розумового процесу, інваріантних у різних історичних обставинах, є важливим положенням концепції історичного пізнання Колінгвуда. Обмеженість такого тлумачення традиції впливає з ідеалістичних загальнометодологічних посылко його концепції. Насамперед, це акцентування уваги виключно на духовному змісті традиції. Без сумніву, розвиток і трансляція духовних цінностей — один з найважливіших моментів суспільно-історичного процесу, що уособлює неперервність генезису духовної культури людства. Однак цей момент в розумінні традиції, очевидно, не основний, а похідний. Він зумовлений тривким, типовим у її змісті, тим, що безпосередньо має відношення до життєдіяльності людини. З цього погляду хибність методології Колінгвуда полягає не тільки у тому, що він ототожнює спосіб збереження і відтворення культурної традиції з природою історичного процесу як такого¹², але й у тому, що власне традиції розглядається ним без усвідомлення предметно-практичних моментів її змісту. До змісту поняття традиції входять не лише моменти, що поєднують пізнання і пізнаване (вони найбільше цікавлять Колінгвуда), але й моменти, що розмежовують їх та свідчать про об'єктивний, незалежний від свідомості історика, зміст традиції. В ній акумульовані передусім схеми предметно-практичної діяльності, спрямованої на освоєння природи і суспільства. Ці схеми можуть включати як прогресивні, так і регресивні елементи.

Регулятивні функції традиції, отже, виявляються насамперед у сфері матеріальної діяльності у вигляді певних виробничих навиків, технологічних прийомів обробки природного матеріалу, конкретних професійних операцій, залучення до яких, скажімо, у докапіталістичних формаціях набувало вигляду сакрального акту. Саме сукупність цих життєво-практичних схематизмів праці, поведінки, світовідношення взагалі утворює об'єктивну основу неперервності пізнавального досвіду, духовного освоєння світу суб'єктом.

Названі особливості людської практичної і духовної діяльності задають конкретну форму даності об'єкта пізнання. Рівень розвитку суспільної практики визначає, яка характеристика об'єкта на даному етапі реально домінує над іншими характеристиками. Цим зумовлена, скажімо, провідна роль категорії «якість» у давньогрецькій культурі, філософії і світосприйнятті. В різні соціально-культурні епохи неоднакова роль тих чи тих філософських категорій; якість у стародавній Греції, кількість у Новий час тощо відіграють провідну роль відносно інших категорій, виступаючи на просто окремо взятими абстракціями, але у вигляді певної категоріальної мови, зафіксованої в інших категоріях. Якість, наприклад, репрезентувалась у мові чуттєвого споглядання, в пластиці грецького мистецтва, в пошуках «кращої» числової гармонії піфагорейців тощо. Абстрактна кількість, позбавлена ціннісних ознак, становить один з найсуттєвіших елементів механістичного світосприйняття Нового часу.

Історично визначений категоріальний лад мислення від епохи до епохи змінює свій зміст, відображуючи невідомі раніше якості об'єкта. Внаслідок залежності категорій від практики, культури вони гнучко реагують на зміни у науковому пізнанні. Саме ця обставина визначає загальнометодологічну роль філософських категорій у пізнанні, що

¹² Див.: Киссель М. А. Р. Дж. Коллінгвуд — історик и філософ. — В кн.: Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории: Автобиография, с. 449.

виконують, крім інших, також і смисловизначальну функцію, пов'язану зі встановленням природи (ідеальної або реальної) і місця об'єкта у системі сущого, характеру його зв'язків з іншими об'єктами і значущості для людини. У конкретно-науковій теорії засобами осмислення дійсності є наявні в ній форми теоретичного мислення — концептуальні утворення, що роблять зрозумілим нове знання. Роль філософських категорій як канонів смислоутворення при цьому явно не виражена. Але в переломні моменти розвитку науки, коли для усвідомлення наукових зрушень вже недостатньо колишніх концептуальних засобів, пізнання вдається до більш загальних форм теоретичного узагальнення, яким є філософські категорії. Аналізуючи революцію у фізиці кінця XIX — початку XX ст., В. І. Ленін показав, що всі філософські категорії, зокрема, такі як «матерія», «свідомість», «досвід» тощо, спираються у своєму розвитку на сукупний історичний досвід людської практичної і пізнавальної діяльності і тому мають здатність антиципації окремого конкретно-експериментального або теоретичного дослідження у сучасній науці.

Смислоутворююча функція філософських категорій не означає, що їх наявність автоматично гарантує виявлення змісту нових (або тих, що існували раніше) об'єктів пізнання. На сьогодні розроблені основні принципи побудови системи філософських категорій, але ще немає аналогічних принципів для побудови систем конкретно-наукового знання; невідомими лишаються багато закономірностей практичної і пізнавальної діяльності попередніх культурних епох. Визначення в об'єктах пізнання особливостей, що мають смислоутворюючу функцію, і розрізнення їх з індивідуальними до змісту характеристиками детермінується не безпосередніми якостями цих об'єктів, а їх соціально-культурною зумовленістю. Відкриття смислу об'єкта передбачає введення в теорію певних припущень про природу пізнавальної реальності, що виражають зв'язок гносеологічних і позагносеологічних параметрів наукового знання.

Культура як необхідна передумова зв'язку категорій з об'єктом потребує введення актуальної пізнавальної дії в русло сукупного історичного досвіду людства і разом з тим «підключення» цього сукупного досвіду до актуальної пізнавальної дії, внаслідок чого остання й виступає як специфічно людська, як суспільно значуща. Однак для з'ясування дійсної діалектики функціонування культури в процесі категоріального освоєння світу недостатньо висвітлення лише її «поєднуючої» функції. З останньою органічно пов'язана «дистанціююча» функція, що притаманна культурі як формі об'єктивного процесу, реальною основою якого є перетворення природного світу на світ культури у структурі цілісного процесу предметно-практичної життєдіяльності людини. Дихотомія природничонаукового і культурно-історичного методів і об'єктів пізнання, яка виступає лейтмотивом методології «філософії культури» і споріднених з нею течій сучасної буржуазної філософії, породжувала образ культури як сфери, де відсутня характерна для «натуралістичної» думки суб'єкт-об'єктна опозиція, де світ свідомості і світ культурно-історичних реалій існують у нерозривній єдності. За основу цієї точки зору правила елімінація природи і «жорстких» законів науки зі сфери філософського аналізу. Тим самим в центр уваги висувався пошук корелятивних, одвічних зв'язків між структурами свідомості і культурно-історичного процесу, що спричинювало нерозв'язні методологічні суперечності.

Одним з основних положень діяльно-практичної концепції культури є визнання нетотожності суспільного буття і суспільної свідомості. «З того, що люди, вступаючи у взаємини, вступають у них як свідомі істоти, ніяким чином *не виходить*, щоб суспільна свідомість була тотожна з суспільним буттям. Вступаючи у взаємини, люди... *не усвідомлюють* того, які суспільні відносини при цьому складаються,

за якими законами вони розвиваються і т. д.»¹³,— підкреслював В. І. Ленін. Сукупний культурно-історичний процес, як і світ природи, існує об'єктивно щодо суспільної свідомості і, більше того, структур індивідуальної свідомості.

Об'єктивність природничих і культурно-історичних феноменів, однак, специфічна: в першому випадку вона існує безпосередньо і може бути виявлена експериментально, вимірена і зафіксована приладами (причому важливою умовою є вилучення об'єкта з системи його зв'язків з іншими об'єктами); в другому випадку процедури конкретно-речового препарування об'єкта в його безпосередній даності з метою відшукування його соціокультурних якостей не спрацьовують. Вартість, як зазначав К. Маркс, залишається невловимим фантомом для натуралістичної методології пізнання буржуазної політекономії. Тому осягнення соціально-культурного об'єкта передбачає не абстрагування від певних його зв'язків, як у першому випадку, а навпаки, звернення до всієї сукупності його контекстуальних зв'язків і опосередкувань. В мистецтвознавстві, наприклад, відомо, що твір мистецтва, крім загальнозначущого змісту, містить у собі і конкретну форму його втілення, з наявності (або відсутності) якої роблять висновок про належність предмета до певної культурної традиції. З втратою специфічних культурних традицій бачення і художнього відтворення предметного світу неможливо згодом створити зразки мистецтва, що сягнули б рівня оригіналу. Культурна традиція, отже, є об'єктивним фактором, від якого залежить пізнання і відтворення предметних форм культури в їхній самобутності. Ось чому втілення образотворчими засобами певного предмета, конкретна техніка художнього зображення якого не розроблена (або втрачена) даною культурною традицією, є складний процес. Про це може свідчити, зокрема, невдала спроба англійських прерафаелітів (Д. Росет, Х. Хант, У. Морріс) повернутися до образотворчої техніки і сюжетів художників дорафаелівських часів, немов «забувши» свою належність до традиції малюнку і тем XIX ст. Відповідно до цього категоріальне осягнення об'єкта у його конкретності передбачає діяльнісне засвоєння форм його даності, вироблених і закріплених у культурі.

Діалектичність змісту і функцій традиції виявляється у тому, що за умов хронологічної дистанції між актуальним пізнанням і культурною вона є об'єктом віднесення категорій, втілюючись у культурних пам'ятках, цінностях та ін., буття яких незмірно триваліше, ніж матеріал їх конкретно-предметної фіксації. Кожна категорія вбирає, як виявилось, зміст певного предметного зрізу культурно-історичної реальності. Для з'ясування її цілісності потрібна система категорій. Вона становить необхідний рівень всезагальності для співвіднесення пізнання з усім безконечним масштабом людської культури і цивілізації, а отже, й відтворення «духу» культури.

Аналіз категорій в їх системі, тобто заглиблення до їх внутрішнього змісту й іманентних відношень, дає змогу відтворити цілісне відношення до дійсності¹⁴, певною мірою реконструювати «дух цілого».

Природно, що таке ідеальне «заповнення порожнини» не відновить предметного «тіла» культури в його першоздатності, однак така можливість свідчить про своєрідну ретроспективно-прогностичну функцію категорій. Наявність останньої не випадкова, оскільки категоріям як універсальним ідеальним узагальненням всього масиву матеріальної і духовної культури людства притаманний атрибут безконечності¹⁵.

¹³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 317.

¹⁴ Див.: Булатов М. А. Понятие и практические основы развития категорий. — В кн.: Категории диалектики, их развитие и функции. К., 1980, с. 31.

¹⁵ Саме цю обставину мав на увазі видатний радянський учений і історик науки В. І. Вернадський, відзначаючи, що твори філософської думки мають печать безконечності, а генезис людського пізнання, «виходячи з положень старих систем (філософії). —

Безконечність категорій виявляється як у неоднозначності історично зафіксованого в них «конечного» змісту, так і у здатності розкривати все нові потенції і нюанси свого смислового багатства. З цього погляду весь предметний масив людської культури постає як сфера адекватної інтерпретації філософських категорій в їх сукупності. Втілена у бутті культурних форм, безконечність категорій вказує на те, що дійсна цінність певного культурного феномена виявляється не тільки в межах його актуального існування (в цьому розумінні наступна культура є «дзеркалом» культури попередньої), але й після виходу за них, інакше кажучи, у процесі безконечного руху до них. Соціально-культурним аналогом останнього є нескінченна діяльність людства. Безконечність категорій, репрезентуючи ціле культури, разом з тим висвітлює й зміст її часткових форм, дозволяє відшукати ключ до визначення їх самобутності і зв'язку цієї самобутності з загальністю. Унікальне в культурі є унікальним саме через наявність у ньому моментів, що конкретним чином специфікують загальну культурно-історичну традицію.

Діалектика «поєднуючої» та «дистанціюючої» функції культурної традиції в процесі категоріального осягнення об'єкта дозволяє враховувати унікальність і всезагальність змісту останнього і в такий спосіб унаочнити зв'язок культури з такими кардинальними властивостями людської практики, як всезагальність і безпосередня дійсність¹⁶.

Розгляд культури як змістового фактора пізнавального процесу і категоріального осягнення світу дозволяє, на наш погляд, виділити ряд нових аспектів низки традиційних гносеологічних проблем. Це, зокрема, з'ясування культурно-історичної визначеності основ категоризації світу, статусу суб'єкта і об'єкта в культурно-історичному процесі, аналіз діалектики культурної традиції в пізнавальному і категоріальному осмисленні об'єкта, норм і канонів реалізації пізнання, що складаються у процесі культурно-історичних відносин і предметно-практичної життєдіяльності суб'єктів. Більш детально висвітлення цих аспектів пов'язане з аналізом специфіки культурної детермінації пізнання у сукупному процесі соціальної зумовленості духовного життя суспільства шляхом залучення матеріалів когнитивної психології, соціолінгвістики, історії і методології науки та ін. Це націлює на дослідження пізнавального відношення і категорій у контексті сукупного процесу культурно-історичної життєдіяльності людини.

В. З.) і розвиваючи їх, водночас немовби розкриває в ній нові... вияви безконечного» (Див.: Вернадский В. И. Очерки по истории современного научного мировоззрения. — В кн.: Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. М., 1981, с. 56). Тому найпростіші на перший погляд філософські системи «відкривають людству за подальшого їх вивчення все нові і нові явища і ідеї. Вони так само безконечні, і їх розуміння так само безмежне, як безконечне все, чого торкається людський дух. І тепер можна вдумуватися в ці системи..., знаходячи в них нові риси... такі відбитки істини, такі відображення безконечного буття, які ніде, крім них, не можуть бути знайдені. Ніколи вони не можуть розчинитися цілком і без залишку передатися новим, на їхньому ґрунті народженням творенням людського мислення. Вони глибоко індивідуальні і тому непройшли до кінця; вони дають постійно нове відображення нових... запитів» (там же). Глибоке розуміння змістової безконечності філософської, історико-культурної проблематики зумовило принципово антикумулятивістську спрямованість методології пізнання В. І. Вернадського, гостру критику ним філософської доктрини позитивізму (див. там же, с. 54). Отже, на початку ХХ ст. вченим було дано принципове розв'язання багатьох тих проблем, які через 50 років опинилися в центрі історико-наукового «буму» у західній методології науки.

¹⁶ Докладніше про цей зв'язок див. розділ «Практика і культура» в кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики / В. И. Шинкарук, Б. С. Укринцев, Ж. Б. Абдильдин и др. Киев, 1981, с. 66—96.

* * *

Исследование социально-культурной природы норм и принципов процесса познания расширяет рамки познавательного отношения человека к миру до уровня форм духовного освоения действительности, раскрывает связь познания с более общими мировоззренческими основаниями человеческого бытия. Культура, выявляя свою связь с человеческой деятельностью, выступает необходимым опосредующим звеном в трансформации законов природы и реально-преобразующей практики в принципы сознания и познания. Закономерности практики, предметно-творческого освоения мира природы аккумулируются в сфере культуры в виде устойчивых, традиционных схем коллективной деятельности, технологических операций и навыков, реальным бытием которых являются материальные общественные отношения. В категориях философии получают свое теоретическое осмысление категориальные структуры и проблемы реального культурно-исторического бытия человека. Категории анализируются как рода человеческого бытия в мире, как общие схемы материально-практической и идеально-познавательной деятельности, которые репрезентируют всеобщие отношения, присущие сферам природы, общества и мышления. Связь понятий «практика — культура — познание — категория» отражает регулятивную роль практики и культуры в познавательном отношении и категориальном осмыслении мира. Учет данной связи позволяет исследовать культурно-историческую определенность оснований категоризации мира, статус субъекта и объекта в культурно-историческом процессе, диалектику культурной традиции в познавательном и категориальном осмыслении объекта, норм и канонов реализации познания, которые складываются в процессе предметно-практической жизнедеятельности субъектов.

Н. М. АНУФРІЄВА

СПІЛКУВАННЯ ТА ЙОГО СТРУКТУРА

Серед усіх сфер людської діяльності особливо вирізняються три: це — праця, спілкування і пізнання. Розмежувати їх можна лише умовно, бо вони нерозривно пов'язані, проймають одна одну і тільки завдяки цьому можливе існування людей і суспільства в цілому. Разом з працею і пізнанням спілкування є необхідною і всезагальною умовою формування та розвитку як суспільства, так і особи. К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що будь-яка суспільна діяльність передбачає залучення людини до певних соціальних відносин, різноманітних форм зв'язків, підкреслюючи при цьому, що «дійсне духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин...»¹

Проблема людського спілкування здавна цікавила вчених, однак лише останнім часом вона стала предметом всебічного наукового дослідження. Якщо раніше її розгляд обмежувався психологічним або логічним аспектом, то нині він обіймає безліч «сторін», «зрізів», «площин» одного зі складних виявів людської життєдіяльності.

Соціалістичне суспільство, засноване на принципах колективізму, створює реальні можливості для всебічного розвитку і вдосконалення людини. Як відзначається у матеріалах XXVI з'їзду КПРС, «у період розвинутого соціалізму завершується перебудова всіх суспільних відносин на внутрішньо властивих новому ладові колективістських началах. Ця перебудова охоплює і матеріальну, і духовну сфери, весь уклад нашого життя»².

За умов розвинутого соціалізму сфера людського спілкування набуває швидкого і всебічного розвитку. Змінюється «простір» спілкування: з традиційних сфер — групового, сімейного, побутового, буденно-стихійного міжсуб'єктного спілкування — воно переміщується у сферу політики, економіки, культури тощо. Постійне спілкування стало одним з дуже істотних факторів життєдіяльності. До того ж розвинулась потужна «індустрія спілкування», останне стало універсальним знаряддям «оброблення людей людьми»³. Тому закономірним є зростаючий інтерес до згаданої проблеми з боку представників різних галузей марксистсько-ленінського суспільствознавства.

Проблема людського спілкування актуалізувалась у контексті завдань удосконалення соціалістичного способу життя. «Потреба у знанні та оволодінні оптимальними засобами ідеологічного впливу на думки людей настійно висуває необхідність глибокого наукового аналізу закономірностей людського спілкування», — слушно зазначає В. М. Соковнин^{3а}.

Пильна увага до проблеми людського спілкування пов'язана також з посиленням ідеологічної боротьби в сучасних умовах, з потребою підвищення ефективності виховного впливу на свідомість і почуття людей, що неодноразово підкреслювалось у рішеннях з'їздів КПРС та інших партійних документах.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 34.

² Брежнєв Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 33.

^{3а} Соковнин В. М. О природе человеческого общения. Фрунзе, 1974, с. 3.

Спілкування є необхідним компонентом способу життя, що становить собою «стійкі і типові за даних соціальних відносин форми буденного життя і діяльності людей, які дістають свій практичний вияв у нормах спілкування, поведінки і складу мислення»⁴. Таке визначення дає можливість розглядати спосіб життєдіяльності людей з погляду його внутрішньої структури, тобто як систему, в межах якої люди задовольняють і розвивають потреби, реалізують і збагачують свої здібності. Від особливостей потребнісно-мотиваційної основи діяльності і поведінки дедалі більше залежить формування і вдосконалення людьми свого способу життя. Спілкування як вид діяльності входить до структури способу життя того чи того суб'єкта (суспільства, соціальної групи, особи) і є тією ланкою, через яку здійснюється взаємовплив цих суб'єктів і їх способів життя. Вдосконалення соціалістичного способу життя, формування активної життєвої позиції особи передбачає всебічне дослідження специфічного виду діяльності — спілкування — і його потребнісно-мотиваційної основи. Розглянемо ці проблеми детальніше.

Спілкування є необхідною передумовою і складовою частиною існування людини і суспільства загалом. Людина не може жити, працювати, задовольняти свої матеріальні і духовні потреби, не спілкуючись з іншими людьми. У процесі соціальної комунікації людина соціалізується, стає конкретно-історичною особистістю, сутність якої становить ансамбль наявних суспільних відносин. Суспільство, соціальне спілкування, колектив визначають розвиток індивіда, його сутнісних сил. У цьому значенні спілкування — це та «соціальна екологія», поза якою людина втрачає все людське і деградує до рівня тваринного існування. Завдяки спілкуванню люди збагачують свої сутнісні сили, які, на думку С. С. Батеніна, «тим відрізняються від сил тваринних, що вони мають не тільки біологічну основу. Вони становлять собою індивідуалізовані сили спочатку колективу, а потім й усього суспільства»⁵. Спілкування є найважливішим механізмом передавання суспільного досвіду, оскільки «розвиток індивіда зумовлений розвитком усіх інших індивідів, з якими він має прями або посередні стосунки»⁶. Поза спілкуванням неможлива трудова діяльність людей, в процесі якої людина стає власне людиною. Воно є необхідною умовою існування людини у філогенезі і водночас одним з визначальних факторів і джерел її психічного розвитку в онтогенезі. К. Маркс зазначав, що спільна діяльність — це «матеріалістичний зв'язок людей між собою, зв'язок, який зумовлюється потребами і способом виробництва і є такий же старий, як самі люди, — зв'язок, який набирає все нових форм, а значить являє собою «історію»...»⁷

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово відзначали величезну роль спілкування у виникненні й історичному розвитку людини та її свідомості, наголошували, що від самого початку розвиток спілкування був нерозривно пов'язаний з розвитком свідомості первісної людини і відбувався невіддільно від трудової діяльності. Ускладнення відношення до природи, розвиток форм праці, її спеціалізація зумовлювали розвиток суспільних відносин, ускладнення форм взаємодії людей у процесі праці. Це потребувало дальшого вдосконалення процесів спілкування для забезпечення таких відносин. А що складніші і досконаліші ставали колективна праця і відносини людей у трудовій діяльності, то більші вимоги ставились до кожного учасника цієї діяльності і, отже, ускладнювалось його психічне життя, розвивалась його свідомість.

К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що всі форми спілкування зумовлені працею, матеріальним виробництвом, що спілкування людей

⁴ Толстых В. И. Образ жизни как социально-философское понятие. — *Вопр. философии*, 1974, № 12, с. 42.

⁵ Батенін С. С. *Человек и его история*. Л., 1976, с. 39.

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. *Німецька ідеологія*, с. 419.

⁷ Там же, с. 27.

у процесі виробництва має кардинальне значення. «... Що являють собою індивіди, — це залежить від матеріальних умов їх виробництва.

Це виробництво починається вперше з *ростом населення*. Саме воно знов-таки передбачає стосунки (*Verkehr*) індивідів між собою. Форма цих стосунків, в свою чергу, зумовлюється виробництвом»⁸.

Об'єктивний характер спілкування зумовлений, як показали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології», насамперед суспільною природою людини. «Індивіди завжди і при всіх обставинах «виходили з себе», але оскільки вони не були *єдині* в тому розумінні, щоб не мати потреби в будь-якому зв'язку між собою, — бо їх *потреби*, тобто їх природа і спосіб їх задоволення, зв'язували їх між собою (відносини між статями, обмін, поділ праці), — то їм *треба було* вступати у взаємовідносини між собою»⁹.

Спілкування — це взаємодія людей, яким притаманні певні соціальні характеристики; людей, що перебувають у певних суспільних відносинах. У межах цих відносин і здійснюється процес спілкування. В ході останнього відбувається актуалізація суспільних відносин. «... Саме особисте, індивідуальне ставлення індивідів одного до одного, їх взаємне ставлення як індивідів створило — і повсякденно відтворює — існуючі відносини»¹⁰.

Суспільні відносини і спілкування — це дві сторони єдиного процесу соціальних зв'язків, що утворюють структуру суспільної системи і мають відносну самостійність та специфіку. При цьому особистісні стосунки, міжсуб'єктне спілкування визначаються насамперед характером матеріальних, економічних, класових відносин. Піддаючи критиці ідеалістичне тлумачення людського спілкування М. Штірнером, К. Маркс і Ф. Енгельс підкресливали, що він «не хоче, наприклад, щоб два індивіди перебували в «суперечності» один до одного, як буржуа і пролетар, він протестує проти того «особливого», що становить «перевагу» буржуа перед пролетарями; він хотів би, щоб вони вступили в чисто особисті відносини, щоб вони мали стосунки між собою тільки як індивіди. Він не зважає на те, що в рамках поділу праці особисті відносини неодмінно, неминуче розвиваються в класові відносини...»¹¹

Суспільні відносини не тільки визначають зміст спілкування індивіда, але через спілкування привласнюються ним. Зокрема, характеризуючи діалектику спілкування і суспільних відносин за капіталізму, К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «особиста поведінка індивіда неминуче зазнає уречевлення, відчуження, і одночасно існує як незалежна від нього, створена спілкуванням сила, перетворюючись в суспільні відносини...»¹² В свою чергу спілкування постає як індивідуалізована форма конкретного типу суспільних відносин, як їх особистісно-психологічна конкретизація¹³.

Зазначимо, що об'єктивні суспільні відносини у своєму конкретно-му вияві можуть набувати певного «особистісного забарвлення». У системі об'єктивних суспільних відносин люди з необхідністю вступають у взаємодію, спілкування, де виявляються їхні індивідуальні особливості. Індивідуальна сторона суспільних відносин, «стиль виконання ролі», становить основу конституювання особливого виду відносин — міжособових. Щодо їх відношення до системи суспільних відносин є кілька думок. Одні автори розглядають їх в одному ряду із суспільними відносинами¹⁴, інші — як відображення у свідомості суспільних

⁸ Там же, с. 19.

⁹ Там же, с. 419.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, с. 418.

¹² Там же, с. 223.

¹³ Див.: Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978, с. 128.

¹⁴ Див.: Кузьмин Е. С. К вопросу о социальной психологии. — В кн.: Проблемы общей и индивидуальной психологии. Л., 1963, с. 146.

відносин¹⁵. І в тому і в тому разі відбувається відокремлення і протиставлення цих двох видів відносин. Нам видається резонною точка зору Г. М. Андреевої, яка вважає, що міжособові стосунки становлять особливий «зріз» системи суспільних відносин: те, що виявляється у цьому «перерізі» економічних, соціальних, політичних та інших різновидів суспільних відносин, і є міжособові стосунки¹⁶.

Міжособові стосунки виступають як спосіб реалізації об'єктивних суспільних відносин у різних формах діяльності людей, у тому числі і в спілкуванні. Отже, суспільні, зокрема міжособові, відносини реалізуються через спілкування. У зв'язку з цим постає питання: в якому відношенні перебувають між собою суспільні відносини та міжособові стосунки і спілкування?

Суспільні відносини у своїй сукупності утворюють структуру суспільства, тобто такі об'єктивно необхідні зв'язки між соціальними групами, завдяки яким суспільство функціонує як цілісна система. Міжособові стосунки описують внутрішньогрупову структуру, а спілкування, за слушним зауваженням М. В. Дьоміна, є функцією¹⁷, тобто якщо відносини становлять структуру об'єкта, то спілкування — його функція. За всієї їхньої відмінності для структури і функції характерні глибока спільність і динамічний взаємозв'язок.

Персоналізація суспільних відносин у спілкуванні виявляє різний рівень реалізації соціальних потреб, різний ступінь вияву соціально-типового в індивідуальному. В реальному спілкуванні виявляється рівень усвідомлення суспільних, класових, групових і особистих цінностей, цілей, задач і ідеалів. Мірою відтворення суспільних відносин можуть бути рівень соціального в особі і багатство її суспільних зв'язків. Духовно багата людина, за характеристикою К. Маркса, — «це в той же час людина, яка *потребує* всієї повноти людських проявів життя, людина, в якій її власне втілення виступає як внутрішня необхідність, як *потреба*»¹⁸.

Основоположники марксизму-ленізму враховували специфіку міжособового спілкування, усіх емоційних, психологічних моментів, що утворюють цю специфіку. Вони, однак, підкреслювали, що коли не береться до уваги класова, економічна основа міжособового спілкування, то суспільство може розглядатися як якесь «салонне товариство, в якому, згідно з німецько-міщанським уявленням, відбувається спілкування тільки за допомогою фраз, але немає ніякого дійсного спілкування»¹⁹.

Особистісна сторона спілкування надзвичайно різноманітна, вона становить цілу гаму емоційних, інтелектуальних, вольових реакцій, мотивів, настроїв, загалом — цілісну поведінку особи. Ведучи мову про специфіку спілкування, потрібно мати на увазі, що процес цей можна розглядати під різними кутами зору — соціологічним, лінгвістичним тощо. В цьому комплексі виділяється й така важлива сторона, як психологія спілкування. Предметом останньої є психологічні особливості процесів спілкування. Останні можуть розглядатися або у загальному плані — з погляду взаємовідносин особи і суспільства, або у більш конкретному — як взаємовідносини індивідів, саме як взаємовідносини, а не як система дискретних дій кожного з агентів спілкування. Вступаючи в такий зв'язок, кожний з учасників ставиться до свого партнера як до суб'єкта, наділеного свідомістю. «Люди, вступаючи у взаємні, — зазначав В. І. Ленін, — вступають у них як свідомі істоти»²⁰.

¹⁵ Платонов К. К. О системе психологии. М., 1974, с. 30.

¹⁶ Див.: Андреева Г. М. Социальная психология. — М., 1980, с. 84.

¹⁷ Див.: Демин М. В. Методологические проблемы анализа человеческого общения. — Вест. Моск. ун-та. Сер. 7, 1979, № 4.

¹⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 115—116.

¹⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 252.

²⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію. — Повне збір. творів, т. 18, с. 317.

Сукупна діяльність групи людей — це не сума індивідуальних діяльностей. Група (колектив), що здійснює діяльність, виступає не як сукупність суб'єктів, а як «сукупний суб'єкт» (К. Маркс), що наділений системою якостей, незвідних до простої суми якостей належних до нього індивідів. Процеси спілкування виконують важливу роль у формуванні названого «сукупного суб'єкта».

Завдяки спілкуванню, цій специфічній формі взаємодії людини з іншими людьми, здійснюється взаємообмін уявленнями, ідеалами, емоціями тощо. В історичному процесі перетворюючої діяльності, заснованої на сукупних зусиллях людей, виникла необхідність у співдружності, співпереживанні, взаєморозумінні, обміні інформацією тощо. У спільній трудовій діяльності сформувались такі специфічні явища, як сприяння і співчуття. Спочатку спілкування було вплетене у сукупну трудову діяльність, невіддільне від неї, але згодом відокремилось у відносно самостійний вид людських дій. Цьому передавав тривалий період перетворення життєвої активності людиноподібних предків на трудову діяльність, перехід від біокомунікації до соціальної комунікації, від найпростіших форм сигналізації до якісно інших засобів передачі інформації²¹.

У процесі дослідження особливостей і структури людського спілкування передусім постає питання: чи є спілкування діяльністю; якщо так, то чи виступає воно самостійним видом діяльності, чи входить в інші; і нарешті, чи є воно основним видом діяльності?

Наукове розуміння феномена людського спілкування ґрунтується на марксистсько-ленінському аналізі людської діяльності. Ті компоненти, які входять до структури діяльності, притаманні й спілкуванню, що дозволяє, на нашу думку, залічити його до видів діяльності. Крім того, саме спілкування потрібно розглядати як діяльність зі своїми власними суб'єктом, об'єктом, змістом, засобами, продуктами і, нарешті, зв'язками з іншими видами діяльності. «В даному разі йдеться про аналіз сукупної діяльності (що розуміється як об'єкт спілкування) у всій її складності і багатогранності, що включає у себе суб'єктів дії (людей, які спільно розв'язують те або те трудове і пізнавальне завдання, обговорюють ту або ту тему тощо), об'єкт спільної діяльності (перетворюваний предмет, розв'язувана проблема тощо), самий процес діяльності (трудова, пізнавальна, мовні дії тощо), використовувані у діяльності засоби знаряддя, її реальний продукт та ін.»²²

Вивчення структури людської діяльності має спиратися на аналіз процесу суспільного виробництва. В основі діяльності, здійснюваної в процесі суспільного виробництва, перебуває задоволення потреб. «Ніхто не може зробити що-небудь, не обрлячи цього разом з тим заради будь-якої із своїх потреб...»²³ На відміну від тварини людина задовольняє свої потреби не шляхом лише пристосування до навколишнього середовища, а шляхом активного впливу на зовнішній світ. У процесі становлення людини як суспільної істоти відбувається диференціація і ускладнення природних потреб: виникнення потреб соціальних, власне людських. До останніх належить і потреба спілкування, що є однією з найперших за часом виникнення (як у філо-, так і в онтогенезі) соціальних потреб. Вона і становить основу діяльності спілкування. У суспільному виробництві можна виділити дві взаємопов'язані сторони: привласнення суб'єктами об'єктів як засобів для задоволення своїх потреб і формування об'єктів, підпорядкування їх суб'єктивній меті, перетворення об'єктів на результати і втілення суб'єктивної діяль-

²¹ Див.: Протасеня П. Ф. Проблемы общения и мышления первобытных людей. Минск, 1961. 310 с.; Тих Н. А. Предыстория общества. Л., 1970. 311 с.

²² Рыжов В. В. К построению теоретической схемы анализа деятельности общения. — Вопр. психологии, 1980, № 1, с. 40.

²³ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 233.

ності²⁴. Наявність суб'єкт-об'єктних відношень є необхідною умовою виникнення і здійснення діяльності, зокрема діяльності спілкування, хоча щодо останньої ці відношення виявляються специфічно. На відміну від інших видів діяльності, що розгортаються у системі суб'єкт-об'єктних відношень і спрямовані на духовне або матеріальне перетворення предмета, у спілкуванні суб'єктом діяльності може виступати окремий індивід або соціальна група, а об'єктом — інша людина або група. Отже, діяльність спілкування здійснюється не у суб'єкт-об'єктній, а у суб'єкт-суб'єктній сфері. У процесі спілкування кожен з його учасників по черзі стає то об'єктом, то суб'єктом спілкування²⁵.

Суб'єкт-об'єктна взаємодія спрямована на здобуття певного результату, який до початку цієї взаємодії існував ідеально як мета діяльності. Для досягнення тієї чи тієї мети, певного результату людина має володіти певними способами діяльності. К. Маркс підкреслював, що акт діяльності реалізується за наявності засобів і технологічних способів діяльності, тобто будь-яка діяльність, окрім змістової структури, включає й операціональну. Названі компоненти діяльності (мета, результат, способи і засоби) властиві і спілкуванню.

Метою спілкування є «намічений комунікантом бажаний результат психологічного впливу на інших учасників комунікативного акту»²⁶. Мета спілкування може визначатися такими потребами особи, як потреба в самоутвердженні, самопізнанні та ін.

Результатом (продуктом) діяльності спілкування є новий якісний стан, самопочуття об'єднаних людей. В процесі спілкування кожна людина зазнає своєрідної «обробки», її індивідуальне оцінювання ставлення до всього, що її оточує, модифікується під впливом загальної думки, загальної оцінки в групі і колективі. Безпосередні контакти в групі, колективі активізують процес мислення, волю людини, посилюють відчуття і сприймання. У цьому зв'язку К. Маркс і Ф. Енгельс справедливо підкреслювали, що «уже самий громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії...», що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб...»²⁷ Крім того, результатом діяльності спілкування можуть бути такі соціально-психологічні явища, як дружба, реальна референтна група, колектив, а також норми, звичаї, традиції, соціально-психологічні еталони, стандарти і стереотипи²⁸.

Операціональні характеристики діяльності спілкування визначаються тим, як, яким чином та за допомогою яких засобів здійснюється спілкування. До засобів спілкування залічують рольову поведінку, наслідування, переконування, тобто різні соціально-психологічні явища. До них належать предмети і явища, за допомогою яких забезпечується взаємодія тих, хто спілкується. Засоби спілкування — це також усі знакові системи, як первинні (мовлення, мімічна мова), так і вторинні (телеграфна азбука, різні символи, графіки тощо)²⁹. За характером походження та існування засоби спілкування — соціальні й об'єктивні, за способом використання — індивідуальні й суб'єктивні³⁰. Особливу групу складають технічні засоби спілкування — за-

²⁴ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1869 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. — Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 478.

²⁵ Див.: Лисина М. П. Общение ребенка со взрослым как деятельность. — В кн.: Общение и его влияние на развитие психики дошкольника. М., 1974.

²⁶ Соковнин В. М. О природе человеческого общения. Фрунзе, 1973, с. 97.

²⁷ Маркс К. Капитал. Т. 1. — Маркс К., Энгельс Ф. Творы, т. 23, с. 313.

²⁸ Коломинский Я. Л. Социально-психологические эталоны и стереотипы как алгоритмы общения. — В кн.: Мышление и общение: Всесоюз. симпози. (22—25 мая 1973 г.). М., 1973.

²⁹ Див.: Социальная психология / Под ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. — М., 1975, с. 160.

³⁰ Див.: Каракеев Т. Д. О типологии коммуникации. — В кн.: Знак и общение. Фрунзе, 1974, с. 40.

соби масової комунікації (кіно, радіо, телебачення, преса тощо), які відіграють істотну роль у формуванні нової людини³¹.

Отже, процес спілкування, як і будь-яка інша форма людської діяльності, має свою структуру, що складається з певних компонентів, пов'язаних один з одним у певній послідовності. Поділ процесу спілкування на компоненти, етапи, а також послідовний аналіз їх дають можливість глибше осягати сутність, механізми функціонування цього складного явища, оптимізувати методи управління і самоуправління процесом спілкування людей.

Аналіз людського спілкування приводить до висновку, що сутність цього процесу — доцільна активність соціального суб'єкта, тобто людська діяльність, узята в загальному абстрактному вигляді³². Виступаючи сутністю спілкування, свідомо доцільна активність разом з тим є сутністю всіх інших видів діяльності і становить те загальне, що їх об'єднує. Саме тому спілкування можна вважати одним з видів людської діяльності. Проте від інших видів воно відрізняється суб'єкт-суб'єктною взаємодією, тобто обопільноактивною взаємодією суб'єктів, яка виявляється у взаємообміні матеріальними і духовними цінностями.

Розуміння спілкування як виду діяльності ще не означає, що воно завжди постає як самостійна діяльність. Воно може бути такою діяльністю, але може «виступати як компонент, складова частина (і водночас умова) іншої, некомунікативної діяльності»³³. Однак сутність спілкування аж ніяк не вичерпується тим, що воно становить, наприклад, необхідний елемент здійснення трудової діяльності. Спілкування є специфічним видом діяльності, в процесі якого людина опредмечує свої сутнісні сили в інших людях, стверджуючи себе як член людського суспільства. І в цьому ж процесі відбувається «розпредмечування», засвоєння людиною нагромадженого суспільно-історичного досвіду, формування її особистості. Людина формується і розвивається як особистість у процесі реалізації багатьох видів діяльності. Тому виникає необхідність вичленення основних видів діяльності, в яких формуються якості людини як особистості.

Б. Г. Ананьєв виділяє як основні такі види діяльності: праця, пізнання, спілкування, і розкриває їх взаємозв'язок на різних етапах формування особи³⁴. Ця точка зору, на нашу думку, є найпродуктивнішою. Величезне значення спілкування для історичного розвитку людини і її психологічного розвитку в онтогенезі, для успішної взаємодії і взаєморозуміння людей в процесі спільної трудової діяльності, для формування соціальних відносин, для обміну досвідом та інформацією та ін. дозволяє поставити цей вид діяльності в розряд основних, тобто таких, які і в філогенетичному і онтогенетичному розвитку людини роблять вагомий вплив на формування особи.

Через те, що тривалий час спілкування не розглядалось як один з основних і відносно самостійних видів діяльності, у вивченні його лишилось багато прогалин. Зокрема, точаться дискусії з приводу структури й функцій спілкування, етапів його розвитку, особливостей потребнісно-мотиваційної основи. Останнє питання нині найбільш актуальне, оскільки потреби і мотиви не тільки спрямовують і регулюють діяльність, реалізуються в ній, але й можуть змінюватися і перебудовуватися в процесі діяльності під впливом зміни умов її реалізації, що свідчить про можливість свідомого регулювання перебудови потребнісно-мотиваційної основи спілкування.

Обов'язковою передумовою діяльності спілкування, її спрямовую-

³¹ Див.: Прилюк Ю. Д. Регулятивна функція соціальної комунікації. — К., 1976. — 116 с.

³² Див.: Демин М. В. Цит. стаття.

³³ Леонтьев А. А. Психология общения. Тарту, 1974, с. 22—23.

³⁴ Див.: Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 340 с.

чим і регулюючим фактором є потреби й мотиви як конкретно-предметні вияви потреб. Зовнішні обставини можуть мотивувати спілкування безпосередньо, породжуючи мотиви-стимули, але найчастіше зв'язки конкретних мотивів і стимулів мають опосередкований характер, коли реальний мотив спілкування може бути викликаний або ускладнений іншими мотивами. Спектр видів мотивів спілкування доволі широкий. Розрізняються усвідомлювані й неусвідомлювані мотиви спілкування, реальні й позірні, благородні й низькі тощо.

Питома вага соціально значущих мотивів у структурі мотивів спілкування особи є показником рівня вихованості і соціальної активності людини. Тому правильне виховання індивіда є водночас й формування в нього соціально значущих мотивів спілкування. Які ідейні переконання та ідеали особи, які її переважні потреби, які інтереси, нахили, звички й риси характеру є провідними — все це безпосередньо дістає вияв і в мотивах спілкування³⁵.

Потреби і мотиви спілкування розвиваються протягом усього життя людини. Процес «входження» дитини в світ людей, а в ширшому плані — весь багатогранний процес формування людини, включає в себе як одну з основних характеристик розвиток потреби у спілкуванні. І онтогенетичний, і філогенетичний розвиток потреби у спілкуванні приводить до якісного розширення, вдосконалення і збагачення зв'язків між людьми.

Розвиток потреби у спілкуванні — складний діалектичний процес. На шляху до вищих рівнів розвитку попередні компоненти потреби у спілкуванні не відпадають, а стають частиною нового, складнішого цілого. Це свідчить про те, що потреба у спілкуванні — явище не однорідне. Вона становить систему, або ансамбль, часткових комунікативних потреб, співвідношення яких змінюється залежно від умов життя і виховання, особливостей діяльності, в яку включається людина.

У дослідженнях радянських і зарубіжних учених виділяється низка часткових комунікативних потреб, що складають загальну потребу в спілкуванні. Такими вважають потребу в належності до соціальної спільності, потребу в співпереживанні і співчутті, потребу в співробітництві, потребу в обміні досвідом, знаннями, інформацією, потреби престижного характеру в оцінці з боку інших людей, у повазі, авторитеті, самовизначенні та ін.

У контексті аналізу потребнісно-мотиваційної основи важливо розглянути ще один аспект проблеми спілкування. Сучасна науково-технічна революція вносить низку особливостей у процес міжособового спілкування. З одного боку, вона розширює форми й можливості спілкування між людьми, ускладнює його потребнісно-мотиваційну сферу, з другого — може спричинювати зменшення, послаблення особистих контактів між людьми. Часто-густо людина спілкується в процесі виробництва з іншими людьми опосередковано, за допомогою технічних засобів, що призводить до обмеження емоційних переживань, емоційних зв'язків. Ці особливості міжособового спілкування є предметом нових досліджень психологів, соціологів, філософів³⁶.

Настійна необхідність розв'язання сучасних проблем наукового управління у сфері спілкування робить актуальним виявлення закономірностей функціонування і розвитку міжособових відносин, передусім в трудових колективах, глибокого пізнання особливостей соціально-психологічних процесів у сфері спілкування. З'ясування специфічних особливостей різних форм спілкування людей, закономірностей і механізмів міжособових відносин є важливою умовою розв'язання кардинального завдання комуністичного будівництва — формування нової

³⁵ Див.: Ерастов А. Г. Психология общения. Ярославль, 1979.

³⁶ Див.: Рачков Р. Распространение идеологической информации в процессе общения людей. — В кн.: Научные основы коммунистической пропаганды. М., 1975, с. 314.

людини. А це завдання, як відзначено у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», партія розглядає як важливий фронт боротьби за комунізм. «Від успіхів ідеологічної, політико-виховної роботи дедалі більше залежать хід економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму, здійснення ленінського зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу...»³⁷. Формування нової людини передбачає, зокрема, вдосконалення методів регулювання міжособового спілкування. Правильний вибір і ефективне застосування засобів і методів впливу на міжособове спілкування сприятимуть дальшому розвитку колективістських відносин між людьми, що притаманні соціалістичному способу життя.

* * *

В условиях зрелого социализма актуализируются вопросы углубленного изучения специфики, структуры и функций общения между людьми, оптимизации процессов межличностного общения, направленных на гармоническое развитие человека.

Общение является важной разновидностью человеческой деятельности, его структура определяется компонентами, присущими структуре деятельности вообще (субъект, объект, цель, способы и средства, результат). Вместе с тем общение отличается от других разновидностей деятельности людей, в частности, тем, что в ходе общения каждый из его участников постоянно меняет свою «роль», выступая то как субъект, то как объект общения. Особенности деятельности общения обусловлены и спецификой его различных средств — ролевого поведения, подражания, убеждения; первичных и вторичных знаковых систем; средств массовой коммуникации.

Совершенствование процессов общения между людьми в условиях развитого социализма, совершенствование структуры общения и более эффективное использование его средств определяют все более настоятельную потребность в дальнейшем комплексном исследовании потребностей, стимулов и мотивов общения людей, характерных черт, различных форм, закономерностей и механизмов человеческого общения.

³⁷ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Пост. ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р.] К., 1979, с. 6.

Г. З. БАРСЕГЯН

СИНТЕЗ ЗНАТЬ У РОЗВ'ЯЗАННІ ТЕХНІЧНИХ ЗАДАЧ

Технічні задачі посідають особливе місце в системі сучасної науки і практичної діяльності. З одного боку, технічна задача є основною формою інженерної діяльності, спрямованої на проектування і реалізацію технічних пристроїв, технологічних процесів і нових штучних матеріалів. Саме завдяки такій діяльності людство створило навколо себе штучне середовище життя, «другу природу», без якої немислиме існування сучасного суспільства. Тому і постановка технічних задач і визначення способів їх розв'язання безпосередньо відображають соціальні інтереси, цілі й завдання. Вся система цінностей, вироблена суспільством у рамках того чи іншого світогляду, більш або менш опосередковано дістає своє вираження в тому, які задачі інженерної діяльності висувуються на перше місце, які обмеження накладаються на можливе розв'язання, за якими критеріями обирається найприйнятніший розв'язок.

З другого боку, розвиток сучасної техніки, а, отже, і, розв'язання технічних задач, що виникають, неможливі без тісного взаємозв'язку наук. При цьому коло наук, які постачають ідеї і обслуговують запити проектування нової техніки, незмінно розширюється. Окрім природознавства, сюди включаються також економіка, логіка, психологія, соціологія, медицина, ергономіка, екологія, лінгвістика, теорія комунікації та ін. Інженерна діяльність є основним каналом проникнення наукових відкриттів і ідей в техніку. Закономірності, виявлені в природі різними науками і сформульовані в абстрактній формі, в результаті інженерної діяльності синтезуються в цілісну і специфічну систему, що становить проект технічного пристрою або технологічного процесу, який після своєї реалізації починає задовольняти певні суспільні потреби. Завдяки використанню в техніці природні закономірності включаються в соціальний процес, стають одним з елементів тієї складної системи, яку іноді називають «людина і світ людини».

Діяльність, спрямована на конструювання «нової дійсності», має, безперечно, свої особливості порівняно з природничонауковою діяльністю, мета якої — пізнання законів природи, тобто того, що існує незалежно від людини. Філософське осмислення специфічних рис інженерної діяльності є необхідним компонентом самосвідомості людини в сучасному технізованому світі, визначення місця самої цієї діяльності і її продуктів у системі цінностей, вироблених суспільством. К. Маркс писав у «Капіталі»: «Технологія розкриває активне відношення людини до природи, безпосередній процес виробництва життя людини, а разом з тим і її суспільних умов життя та духовних уявлень, які впливають з них»¹.

Водночас аналіз структури технічних задач, основних етапів і способів їх розв'язання може мати важливе значення для логіки і методології науки, для теорії пізнання. Наукове пізнання може бути схарактеризоване як виробництво ідей, як різновид духовного виробництва.

Корисність розгляду наукової діяльності як розв'язання задач логічного слідування, як зведення однієї задачі до другої вже продемонстрована в історії логіки і методології науки. Зазначимо, що в технічній творчості саме формування задачі і процес її розв'язання видно більш наочно, ніж у творчості теоретичній. Вивчення розв'язання технічних за-

¹ Маркс К. Капітал. Т. I.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 355.

дач може бути основою для деяких узагальнених характеристик усього процесу пізнання.

Як у технічній, так і в теоретичній творчості результатом її є певна цілісна конкретність, що становить єдність багатоманітності. «Конкретне тому конкретне, що воно є синтез багатьох визначень, отже, єдність різноманітного. Тому в мисленні воно виступає як процес синтезу, як результат, а не як вихідний пункт, хоч воно являє собою дійсний вихідний пункт і, внаслідок цього, також вихідний пункт споглядання і уявлення»².

Якщо в теоретичному знанні мислено-конкретне виступає за формулюванням як результат аналізу, то в технічній творчості наочно видно синтетичний характер продукту. Самі цілі, як відзначалося вище, виникають не з внутрішніх потреб техніки, а з соціальних запитів до техніки.

Розв'язання технічних задач, будучи основною формою інженерної діяльності, неодмінно передбачає синтез різноманітних знань — як наукових, так і здобутих на основі практичного досвіду. Остаточним продуктом інженерної діяльності є технічний пристрій, технологічний процес або новий матеріал, тобто певний об'єкт, який даний людині в чуттєво-наочній формі і як такий цілком конкретний. Але до того, як цей об'єкт дістане реалізацію в матеріалі, він має бути здійснений в проекті, який, будучи прототипом, прообразом майбутнього об'єкта або стану, становить обширний комплект технічної документації. Проект — результат розвитку технічної ідеї, яка досягла такого ступеня конкретності, що, подібно до абсолютної ідеї Гегеля, може одержати чуттєво-наочну просторову форму свого буття³.

Отже, конкретність проекту — це конкретність думки, яка зафіксована в технічних і економічних розрахунках, схемах, графіках, кресленнях, у пояснювальних записках, у різноманітних моделях і описах, кошторисах і калькуляціях. Така конкретність є результатом складного процесу синтезування різноманітних знань, здобутих на етапі наукового дослідження.

Як бачимо, однією стороною процесу синтезу є перехід від абстрактного до конкретного. Опис цього процесу у розв'язанні технічних задач неминуче передбачає дослідження методологічних засобів і прийомів, що забезпечують перехід від абстрактних теоретичних положень, які формулюють різні закони природи й інші залежності між природними параметрами, до конкретних викладок і розрахунків технічного проекту.

Необхідність синтезу знань дістає своє побічне вираження і в самій структурі технічної задачі. Технічні задачі такі різноманітні, що запропонувати задовільний опис їх побудови не легко. Е. Крік намагається зробити це з допомогою поняття «чорний ящик», де на вході ми маємо початкові умови, які називають станом А, а на виході — стан В, який буде досягнутий в результаті розв'язання задачі. Ознаки, за якими вибирається один із багатьох можливих варіантів переходу від стану А до стану В, називаються критеріями оптимального розв'язання, а засоби, які за ними чи тими міркуваннями мають бути обов'язково використані під час розв'язання задачі, — обмеженнями⁴. Такий опис технічної задачі не зовсім адекватний тому, що він надто широкий: будь-який акт

² Маркс К. З рукописної спадщини. Вступ. (З економічних рукописів 1857—1859 років).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 684.

³ Було б цікаво з філософського погляду зіставити етапи проектування технічного об'єкта і стадії розвитку абсолютної ідеї в «Логіці» Гегеля. Навіть найперше і поверхове порівняння примушує думати, що «Логіка» становить по-філософському узагальнене відображення реального творчого процесу, який уявляється філософу-ідеалістові як процес творення світу богом. Уся природа уподібнена тут до світу технічних об'єктів: адже окремі екземпляри технічних об'єктів нездатні до саморозвитку, розвивається ідея, що лежить в їх основі, яка на відповідних етапах «глинає», залишаючи за собою матеріальні «зліпки» — все досконаліші об'єкти «другої природи».

⁴ Крік Э. Введение в инженерное дело. — М., 1970.—125 с.

діяльності, яка завгодно трудова або мислительна операція можуть бути подані як перехід з одного стану в інший при деяких обмеженнях у виборі засобів. Нам же треба проаналізувати саме задачу і притому задачу технічну. Це означає, що її структура має являти собою якусь специфікацію широкого класу задач.

Можна вирізнити такі компоненти структури: 1) невідоме; 2) дане; 3) логічні передпосилки; 4) теоретичні передпосилки і 5) додаткові умови, які в окремому випадку зводяться до нуля⁵. Третій і четвертий елементи вказують на ті знання, які абсолютно необхідні для розв'язання задачі, хоча і не входять явно в її формулювання. Добре відомо, що розв'язати задачу — отже, звести її до раніше розв'язаної. Для цього використовуються логічні засоби, зафіксовані в значеннях деяких слів і висловів природної мови, якою ми послуговуємося під час розв'язання задач. Лише в деяких випадках (у формалізованих математичних теоріях, у штучних мовах для розв'язання задач на ЕОМ) використовується логіка формулюється явно у вигляді логічного числення.

Теоретичні передпосилки включають ті частини математичних, фізичних та ін. теорій, які використовуються під час розв'язання задачі; якщо таких передпосилок немає або ж вони недостатні для відшукування правильного розв'язання, то перед нами не просто задача, а наукова проблема, розв'язання якої полягає у поповненні теоретичних передпосилок, яких не вистачає (тобто в побудові або дальшому розвитку теорії), внаслідок чого проблема перетворюється в задачу або клас задач.

Теоретична задача, що виникає в рамках даної теорії, розв'язується або засобами цієї ж теорії (дедуктивний висновок), або спираючись на факти, на позатеоретичну дійсність, однаково обов'язково за умови можливості переведення з «мови спостереження» на «мову теорії». Технічна задача не пов'язана наперед з будь-якою відповідною галуззю знань. Специфіка технічної задачі полягає у великій складності і обсязі теоретичних передпосилок. Вони включають не тільки певні розділи математики і природничонаукових теорій, але також спеціальні знання, здобуті у рамках відповідних технічних дисциплін. Якщо в минулому техніка становила акумульовані в засобах і знаряддях праці переважно емпіричні знання і досвід, то нині в ній дедалі більшою мірою матеріалізуються наукові знання. Парова машина була створена на емпіричній основі: конструкція парового двигуна на півстоліття випередила його теорію. В сучасний період найважливіші досягнення техніки є результатом фундаментальних наукових відкриттів. Суто емпіричним шляхом уже неможливо створювати технічні засоби, подібні до ядерних реакторів, лазерів, ЕОМ та ін. Попередньою умовою їх створення є глибоке вивчення механічних, фізичних, хімічних й інших явищ і процесів, що лежать в основі принципу їх дії. Саме виробництво потребує попереднього вивчення цих явищ, їх теоретичного аналізу і узагальнення, уміння прогнозувати їх особливості в інших, ще не вивчених ситуаціях. Усі здобуті знання, необхідні для розв'язання певної технічної задачі, становлять її теоретичний фундамент. При цьому набір знань, що є теоретичним фундаментом технічних розв'язок у найсучасніших галузях, більш різноманітний, ніж у традиційних галузях техніки. Подані в різних формах, вони мають бути синтезовані в проєкті технічного об'єкта, який і є розв'язанням задачі.

Іншою важливою особливістю технічної задачі є принципова можливість безлічі розв'язків, з яких потрібно вибрати оптимальний, ліпше за деякими критеріями (вимогами, обмеженнями). Вони можуть бути різними для різних типів задач, але основні з них такі: 1) забезпечення заданої функції (або якості) технічного об'єкта; 2) мінімізація вартості виготовлення; 3) мінімізація вартості експлуатації; 4) надій-

⁵ Див.: Барсегян Г. З. Науковий пошук і розв'язання задач. — Філософська думка, 1974, № 5, с. 58—66.

ність експлуатації, що забезпечує збереження людського життя і еко-сфери. Вимоги екології, ергономіки, технічної естетики набувають дедалі важливішого значення при конструюванні технічних об'єктів і тому також стають критеріями (поряд з економічними) у виборі розв'язання. В деяких випадках виділені критерії явно формулюються у вигляді умов задачі, які зв'язують дані задачі з її шуканим. Але таким чином знання, на яких ґрунтуються умови, також входять у технічний проект, хоча і специфічним способом, не так, як теоретичні передпосилки задачі. Суспільні науки також здійснюють свій внесок у розробку проекту, але їх роль тут принципово інша: вони не описують природних процесів, що відбуваються в технічних об'єктах, подібно до природознавства, і не встановлюють залежності технічних характеристик від природних процесів і будови об'єкта, що становить ядро технічного знання. Їх завдання — встановити залежність робочих функцій і технічних характеристик об'єкта від соціальних цілей, потреб, цінностей, виробити певні умови, яким повинні задовольняти технічні об'єкти, щоб вони могли ефективно служити суспільним інтересам.

Серйозні труднощі, що існують під час розв'язання технічних задач, полягають в тому, що вони не чітко, а іноді й неправильно формулюються. Звичайно, винахідницьку задачу формулюють так: «створити такий-то технічний об'єкт для таких-то цілей». Іноді йдеться не про створення, а про удосконалення вже наявного об'єкта: «поліпшити такий-то об'єкт, щоб одержати такі-то результати». Отже, у формулюванні задачі містяться дві вказівки: яка мета (якого типу об'єкт має бути створений) і які засоби (що потрібно поліпшити, змінити). Мета майже завжди обирається правильно, а засоби при формулюванні задачі часто вказуються неправильно. Та ж мета може бути досягнута й іншими засобами, причому лише дешевше і ефективніше. Тому винахідникові доводиться витратити більше зусиль на переосмислення задачі й на виявлення її структури — без цього вона, як правило, взагалі не може бути розв'язана.

Зрозуміло, що шуканий технічний об'єкт або технологічний спосіб є невідомим задачі. Щоб указати інші її структурні елементи, проаналізуємо таку елементарну технічну задачу: «Вимагається знайти роздільник, що запобігає змішуванню двом різновидам нафтопродуктів під час їх послідовного транспортування по трубопроводу»⁶. Зрозуміло, що тут є шуканим об'єктом. Але що тут дано, які умови, що пов'язують дані з невідомим?

Крім невідомого, в задачі вказується мета, якій має слугувати шуканий об'єкт, його призначення; в даному разі — запобігати змішуванню двох різних видів нафтопродуктів, які передаються по трубопроводу один за одним. Отже, вказана мета є одним компонентом вихідних даних. Але до вихідних даних належить і ще дещо, а саме: нафтопровід, який являє собою систему, що складається з трубопроводу і насосів, а також нафтопродуктів А і В, які рухаються по цьому трубопроводу.

Подана в такому вигляді задача допускає різні розв'язки. Так, були запропоновані тверді роздільники з манжетними, дисковими і щітковими ущільненнями. Однак ці «йоржтики» мають принципові недоліки: сумішоутворення не запобігається — нафтопродукти просочуються через зазори між стінками трубки і ущільненнями; «йоржтики» застрягають у трубопроводах, а через насоси твердий роздільник взагалі пройти не може. Якщо використати рідкі роздільники, наприклад воду або лігроїн, то вони в процесі транспортування змішуються з нафтопродуктами, а відокремити їх у кінцевому пункті неможливо. Газопо-

⁶ Формулювання цієї задачі дано в кн.: Альтшуллер Г. С. Алгоритм изобретения. — М.: 1973.—213 с.

дібні роздільники взагалі не підходять, бо газ піднімається у верхню частину трубопроводу.

Опис усіх недоліків раніше запропонованих розв'язків, які іноді супроводжують формулювання задачі, виконує роль її умов: шуканий розв'язок має бути вільним від цих недоліків. Інженеру, який береться за розв'язання задачі, треба насамперед проаналізувати її і сформулювати так, щоб зрозуміло було, в чому полягає умова. Скажімо: «Дана система з трубопроводу, насосів, нафтопродуктів А і В, що рухаються по трубах, і роздільників — твердих і рідких. Твердий роздільник не проходить через насоси, а рідкий погано відокремлюється в кінцевому пункті. Знайти оптимальний варіант».

Дальше осмислення умов дозволяє помітити, що на трасі ліпше мати рідкий роздільник, а в кінцевому пункті — твердий або газоподібний. Останній навіть ліпше, бо, потрапивши в резервуар, де тиск менший, ніж у трубопроводі, роздільник сам піде з нього, нафтопродукти очистяться від сторонніх добавок. У цьому і полягає ідея розв'язку. Тепер треба сформулювати вимоги до речовини роздільника. Ця речовина повинна: а) не розчинятися в нафтопродуктах; б) бути хімічно інертною щодо вуглеводів; в) мати в рідкому стані густину, що приблизно дорівнює густині перекачуваних нафтопродуктів; г) не замерзати при температурі принаймні до -50° ; д) бути безпечною і дешевою.

Елементарність розглянутої технічної задачі полягає в тому, що шуканий об'єкт досить простий, розв'язання її не потребує додаткових наукових досліджень, вона передбачає порівняно невеликий обсяг емпіричних знань, які створюють передпосилки її розв'язку. Маючи деякі дані зі сфери хімії або використовуючи довідники, легко знайти, що найефективнішим роздільником може бути аміак.

Але далеко не всі технічні задачі мають такі прості розв'язки. Здебільшого розробка проекту складного технічного об'єкта передбачає проведення широких наукових досліджень у рамках технічних наук. У зв'язку з цим ми вважаємо необхідним розрізняти науково-технічні й інженерні задачі як два різновиди технічних задач. Хоча між ними і не існує чіткої межі, все ж такий поділ допоможе виявити деякі особливості синтезу знання на різних етапах проектування технічного об'єкта.

Синтез — одна з основних особливостей технічних дисциплін і інженерної діяльності. «Наука організує знання за предметним принципом, інженерна діяльність, навпаки, створює поліпредметні комплекси, групує знання відповідно до тих чи інших інженерних задач»⁷. Поліпредметність технічних наук на відміну від природничих зумовлена відмінністю їх цілей. Природознавство прагне розкрити закони природи і сформулювати їх у найзагальнішій формі, незалежної від того, в яких конкретних умовах і процесах виявляються ці закони. Теплові явища відбуваються всюди в навколишній природі, але термодинаміка як абстрактна теоретична наука почала формуватися внаслідок вивчення процесів, що відбуваються у паровій машині, тобто за досить специфічних умов, до того ж не природних, а штучно створених людиною. І все ж термодинаміка не стала тільки теорією парової машини або навіть теорією теплових двигунів взагалі, вона — «наука про найзагальніші властивості макроскопічних систем, що перебувають у стані термодинамічної рівноваги, і про процеси переходу між цими станами»⁸.

Так само і становлення механіки було пов'язане з вивченням не тільки природи, але насамперед найпростіших знарядь праці (важелів, блоків та ін.). У сучасному своєму стані різні розділи механіки охоплюють найрізноманітніші за своєю суттю процеси, що відбува-

⁷ Рабкин М. А., Розов М. А. О соотношении инженерной и познавательной деятельности. — В кн.: Проблемы логики и методологии науки. Новосибирск, 1973, с. 63.

⁸ Элиашберг Г. М. Термодинамика. — БЭС. 3-е изд., 1977, т. 25, с. 481.

ються як у природі, так і в техніці. І все-таки вона лишається знанням про природу. На її основі розвиваються різні технічні науки і теорії, мета яких — реалізувати природні процеси в якомусь штучно створеному середовищі для одержання потрібного ефекту. Звідси — потреба в дослідженні цього середовища і всіх процесів і явищ, які в ньому виникають. Так, наприклад, задачею теорії машин і механізмів — найдавнішою технічною дисципліною — є, як гадає відомий радянський учений І. І. Артоболевський, «створення на основі усіх наших знань в галузі природничих наук (математики, фізики, хімії і біології) машин, що забезпечують виконання заданого робочого процесу»⁹. Ця теорія перетворюється в комплексну науку, оскільки, крім історично вироблених методів, вона починає користуватися методами дослідження ряду зовсім різних наук — спеціальних технологій, гідравліки, електротехніки, електроніки, кібернетики та ін.

Наукова теорія будується так, щоб розв'язання максимуму теоретичних і емпіричних задач було можливе її внутрішніми засобами. З цим пов'язаний і абстрактний характер теоретичних об'єктів. Навпаки, розв'язання технічних задач завжди потребує комплексних знань. Поліпредметність технічних дисциплін зумовлена їх спрямованістю на створення цілком конкретного технічного об'єкта в усьому багатомітті його властивостей, внутрішніх і зовнішніх зв'язків, функцій, морфологічної структури та ін. Наприклад, функція електродвигуна — забезпечувати перетворення електричної енергії в механічну. Тому розділ електротехніки, що вивчає явища електромагнітної індукції, є основною теоретичною дисципліною, необхідною для побудови теорії електричних машин. Однак до електродвигуна ставляться також інші вимоги, зумовлені його зв'язками з зовнішнім середовищем і супровідними процесами, які відбуваються в ньому. Насамперед потрібен розрахунок теплого режиму, що забезпечує нормальне функціонування машини, оскільки проходження струму і переміщення заліза викликає нагрівання елементів двигуна. Крім того, до його механічної конструкції ставляться різні вимоги залежно від типу навантаження, умов експлуатації, характеру середовища (хімічно активне, гарячі цехи, запиленість та ін.). В результаті, до структури об'єкта ставиться ряд різних вимог, виконання яких неможливе без принципів і абстрактно-теоретичних положень електродинаміки, механіки, термодинаміки, хімії та інших наук. Отже, уже на рівні теорії електричних машин під час розв'язання задач, що виникають у рамках цієї теорії, формується стійкий комплекс знань, який і утворює теоретичні передумови для розв'язання окремих інженерних задач.

Розв'язання інженерної задачі починається з чіткого усвідомлення основної функції, яку має виконувати майбутній технічний устрій. Більше того, якщо задача сформульована правильно, то ця функція має бути явно задана в умовах задачі. Тим самим виникає основа для утворення поняття про технічний об'єкт, яке складається в результаті синтезу знань у ході розв'язання задачі.

Докладне вивчення механізму такого синтезу потребує глибокого логіко-методологічного аналізу, який нерозривно пов'язаний з дослідженням становлення науково-технічного знання¹⁰. На думку В. В. Чешева і О. М. Волосевича, основою синтезу в онтологічному плані виступає сама структура (або будова) технічного об'єкта, а в гносеологічному плані — поняття і характеристики, якими описується структура технічного об'єкта¹¹. Але чи може структура (будова) технічного

⁹ Артоболевский И. И. Двадцать лет работы семинара по теории машин и механизмов. — Тр. семинара по теории машин и механизмов. М., 1957, т. 27, вып. 65, с. 23.

¹⁰ Чешев В. В., Волосевич О. М. Предмет и задачи технических наук. — В кн.: Специфика технических наук. М., 1974, с. 112—133.

¹¹ Там же.

об'єкта бути основою синтезу? Чітке уявлення про структуру об'єкта виникає на досить пізніх стадіях розв'язання задачі — стадіях розробки проекту технічного пристрою. Він є результатом синтезу і вже внаслідок цього не може бути його основою. Структура може одержати різні модифікації і специфікації залежно від конкретних умов експлуатації пристрою, від можливості використання нових матеріалів, від нових конструктивних рішень — все це при незмінності основної робочої функції технічного пристрою. Тому, якщо вже говорити про онтологічну основу синтезу, то треба визнати такою саме функцію пристрою. Вона — вихідний пункт розв'язання інженерних, зокрема конструкторських задач. Функція значною мірою обмежується і спрямовує пошук можливих розв'язок.

Перший крок — це відшукання того природного процесу, який може забезпечити виконання функцій. Історія свідчить, що найглибші зміни в техніці, що мають іноді революційний характер, були пов'язані з використанням у технічних об'єктах тих природних процесів, які раніше не були включені в систему людської діяльності. Рух води і повітря давно використовувався людиною як джерело механічної енергії (парус, вітряк, водяне колесо), але створення парової машини, що забезпечує перетворення хімічної енергії палива у тепло, а останнього — у механічний рух, стало основою першої промислової революції. Перехід від парового двигуна до електродвигуна, в основі якого лежать уже зовсім інші природні процеси, також революціонувало промисловість і транспорт, докорінним чином змінило наш побут. Такі ж зміни відбуваються і в інших сферах техніки, зокрема в приладобудуванні. Встановлення зв'язку між функцією і природним процесом, який здійснюється в об'єкті й забезпечує виконання функції, зразу підводить під поняття майбутнього технічного пристрою або технологічного процесу природничонаукову базу, створює якесь організуюче начало, що визначає і функціональні, й морфологічні особливості об'єкта.

Однак встановлення зв'язку між функцією і процесом аж ніяк не є простим і елементарним актом. Річ у тому, що оскільки майбутній технічний об'єкт має бути цілком конкретним матеріальним утворенням, то інженер, який займається його проектуванням, повинен уявляти собі функцію об'єкта в чуттєво-наочній формі. Не знаючи ще внутрішньої структури об'єкта, конструктор уявляє, як технічний об'єкт буде взаємодіяти з іншими матеріальними, чуттєво-конкретними об'єктами. Інакше кажучи, у свідомості конструктора функція невідомого дана у вигляді чуттєво-наочного образу. Це з одного боку. Але з другого боку, на другому кінці ланцюга конструктор має надзвичайно абстрактні теоретичні положення природничонаукового, зв'язати які з чуттєво-наочним образом функції без опосередковуючих ланок неможливо.

«Природничонаукове знання будується тут на мові абстрактно-теоретичних схем. Тому воно не має вказівки на можливі морфологічні структури і необхідно опосередковану ланку, щоб дати відправні точки технічному конструюванню. Таким посередником виступає експериментальна ситуація, в якій здійснюється те чи інше явище. Оскільки в експериментальній ситуації завжди є якась предметна структура, то вона і є відправною точкою задання морфологічних елементів майбутнього технічного об'єкта. Остаточна ж побудова доцільної технічної структури здійснюється... у процесі поєднання зовнішніх функціональних вимог до пристрою з уявленням про явище, взяте з природничонаукової теорії і природничонаукового експерименту»¹².

Автори цих слів, мабуть, праві, вказуючи на важливу роль природничонаукового експерименту в технічному проектуванні: адже вся-

¹² Иванов Б. И., Чешев В. В. Становление и развитие технических наук. — Л., 1977, с. 162—163.

ка експериментальна установка, від найпростіших до сучасних прискорювачів і термоядерних реакторів, являє собою технічний пристрій, в якому відтворюється природний процес. Тому експериментальна установка є в якомусь розумінні моделлю майбутніх технічних об'єктів. Різниця між ними насамперед полягає в тому, що функція першої полягає у відтворенні самого природного процесу і пов'язаних з ним ефектів, тоді як функція «промислових» технічних об'єктів має прикладний характер, зумовлений використанням виявлення ефектів для відповідних соціальних потреб. В другому випадку експериментальна установка ніби доповнюється робочими органами, і природний процес, який працював раніше вхолосту, починає виконувати певні робочі операції.

Але сама експериментальна установка, будучи технічним пристроєм, уже становить продукт такого синтезу, який потребує пояснення. Виявляється тим самим, що проблема пояснення механізму синтезу не розв'язується шляхом указівки на роль експериментальної ситуації, а тільки переноситься в інший контекст.

Уперше з розглядуваною тут проблемою зіткнувся І. Кант у «Критиці чистого розуму», де він намагався «сконструювати» предмет досвіду з чуттєво даного багатоманіття і абстрактних розсудкових форм мислення. Синтез розсудка і чуттєвості внаслідок їх цілковитої неоднорідності не можна, згідно з Кантом, здійснити без опосередковуючої ланки. «Ясно, що має існувати щось третє, однорідне, з одного боку, з категоріями, а з другого — з явищами і воно робить можливим застосування категорій до явищ. Це опосередковуюче уявлення має бути чистим (що не містить у собі нічого емпіричного) і проте, з одного боку, інтелектуальним, а з другого — чуттєвим. Саме такою є трансцендентальна схема»¹³, в основі якої лежить діяльність чистої уяви.

Звичайно, в поняття схеми Кант вкладає не той зміст, якого він набув у технічних науках. Це поняття потрібно було йому для обґрунтування вихідного початкового «досвіду», що спирається лише на метафізичні умови його можливості. Йому ніщо не передує, крім цих абсолютних і незмінних умов. Технічна ж творчість у кожен даний момент має своєю передумовою широкий комплекс емпіричних і наукових знань, досвід конструкторської і виробничої діяльності, закріплені як у функціонуючих матеріальних знаряддях праці, так і в знакових формах. Кант не придумав цього поняття, він побачив його в реальних способах діяльності, проаналізував і пристосував для потреб своєї філософської системи.

Багато які з думок Канта про схематизм розсудкової діяльності ні в якому разі не можуть бути використані для пояснення синтезу знань у технічній творчості, однак саме ця думка про синтезуючу роль схеми уявляється правильною. «Практика проектування і конструювання техніки показує, що поширеною формою поєднання інженерної думки з чуттєвими образами є різні технічні схеми, що являють собою єдність протилежностей раціонального і чуттєвого. Поза цією єдністю схема не могла б існувати як адекватне відображення дійсних об'єктів, а отже, втратила б свою гносеологічну цінність»¹⁴.

Інженер, який займається розв'язанням технічних задач, осмислює природний процес не просто як абстрактні теоретичні твердження і математичні залежності. Для нього природний процес невіддільний від тієї експериментальної ситуації, в якій він виявляє себе у вигляді різних спостережуваних ефектів і явищ. Описати і дослідити ці явища — завдання вченого, інженер же повинен пов'язати їх з основною функцією проєктованого технічного пристрою за допомогою ряду допоміжних проміжних функцій, які в багатьох випадках можуть походи-

¹³ Кант І. Критика чистого розуму. — Соч., М., 1964, т. 3, с. 221.

¹⁴ Шубас М. Л. Некоторые гносеологические аспекты технического проектирования. — Вопр. философии, 1972, № 9, с. 29.

ти від інших природних процесів і ефектів. Знання про процес безпосередньо приводить до побудови ланцюга взаємодій, на які розпадається процес. Так складається функціональна схема майбутнього технічного об'єкта, яка є прообразом його функціональної структури. Якщо, наприклад, явище електромагнітної індукції використовується для генерування струму електромашинним способом, то для створення пристрою треба попередньо побудувати функціональну схему взаємодії, а сам процес можна здійснити за наявності постійного магнітного поля і контуру, що обертається в ньому. Тим самим виділяються основні, функціональні вузли: нерухомий, що створює магнітне поле, і рухомий, що обертається в ньому.

Функціональна схема майбутнього об'єкта є гносеологічною основою синтезу. Її елементи символізують певні дії або функції, які можуть описуватися різними науковими теоріями і які у своїй сукупності та взаємозв'язку утворюють спосіб дії цілого технічного об'єкта. Але, крім того, функціональна схема становить опосередковуючу ланку між раціональним і чуттєво-наочним, між абстрактними технічними ідеями і науковими принципами, з одного боку, і цілком конкретним технічним проектом, настільки конкретним, що він готовий реалізуватися в матеріальній, доступній спогляданню і уявленню формі, з другого боку.

Відомо, що в проектуванні техніки використовують різні схеми — кінематичні, силові, теплові та ін. Вибір тієї чи іншої з них визначається насамперед основним процесом, що забезпечує функціональні пристрої. Однак, як правило, у складних технічних пристроях здійснюється кілька природних процесів, кожен з яких може описуватися якоюсь схемою. Тому під час розв'язання інженерної задачі виникає потреба в їх синтезі. Принципи і методи такого синтезу розробляються у відповідних технічних науках і теоріях.

Наступним істотним кроком у розв'язанні інженерної задачі є перехід від функціональної схеми до розробки морфологічної структури технічного об'єкта. Процес опосередковується у зовнішньому середовищі через конструкцію, без якої він не здійснений. Конструкція в техніці, за визначенням М. Р. Капланова, — це «матеріал, цілеспрямовано організований у просторі»¹⁵. Цілеспрямованість конструкції виявляється в тому, що вона повинна, по-перше, забезпечити реальне функціонування технічного об'єкта, по-друге, захистити здійснюваний в об'єкті процес від небажаних впливів зовнішнього середовища, і, по-третє, нейтралізувати небажані явища, які супроводжують процес.

Перехід від функціональної схеми до конкретних предметних носіїв окремих функцій і морфологічних зв'язків між речовими елементами конструкції передбачає введення в проект нових комплексів знань, які мають забезпечити розв'язання технічної задачі. Насамперед це стосується знань про різновиди матеріалів і їх властивості (міцність, пружність, електропровідність, теплопровідність та ін.). Інженер-проектант має вибрати на основі доступних йому даних матеріали для речового втілення технічних вузлів конструкції і обґрунтувати свій вибір, керуючись як технічними, так і економічними критеріями. На етапі конструктивної розробки майбутнього технічного об'єкта широко використовуються більш конкретні й наочні способи уявлення його морфологічної структури і функціональних залежностей. Це — насамперед — інженерні креслення, в яких указується форма і розміри морфологічних елементів конструкції, способи їх поєднання між собою. Наочні тримірні моделі дозволяють уявити зовнішній вигляд і форму цілого об'єкта, відшукати краще просторове розміщення конструктивних вузлів стосовно один одного і їх взаємодію.

¹⁵ Капланов М. Р. Философские и социальные аспекты проектирования техники. — Вопр. философии, 1979, № 5, с. 152.

Зі сказаного зрозуміла установка технічних наук не тільки на наукове дослідження, але також на синтез готових знань і універсальних методів проектування, що дозволяє інженерові односторонньо підходити до проектування технічних об'єктів за всіх їх техніко-технологічних і морфологічних відмінностей. Наприклад, той самий механізм для перетворення обертального руху, виконаний у вигляді зубчастих коліс, може застосовуватися в автомобілі, годинниках, мішалках апаратів хімічного виробництва. В усіх указаних випадках вимагається те саме перетворення руху, тому методи дослідження і проектування цих механізмів мають багато спільного і становлять зміст теорії механізмів.

Отже, технічні науки постачають інженера-конструктора готовими розв'язками деяких типових задач, що дозволяє йому зосередити увагу на головних питаннях; його основна мета в такому разі — звести нову і оригінальну задачу до задач, що мають готові розв'язки або, інакше кажучи, синтезувати ці готові розв'язки для одержання нового результату.

Отже, проміжною ланкою між абстрактним уявленням про майбутній об'єкт і його чуттєво-конкретним уявленням у вигляді проекту є не просто схема. Проект є реалізацією схеми як образу морфологічної структури, але останній має своїм джерелом функціональну схему. Розчленування початкового мислення образу бажаної мети на його складові елементи, блоки, спочатку спирається не на образи деталей, а на образи дій, які мають бути виконані об'єктами довільної конструкції. Тим самим вихідне невідоме, задане лише функцією, аналітично розкладається на безліч інших невідомих, що характеризуються також лише функціями. Але для цих останніх, елементарних функцій уже легше знайти носія — або в готовому вигляді, або за допомогою дальшого створення окремої функціональної схеми. Так відбувається зведення нерозв'язаної задачі до сукупності розв'язаних задач.

Конкретність проекту є результатом синтезу різних знань, фіксованих багатьма засобами і способами: в технічних і економічних розрахунках, графіках, у різних функціональних схемах, кресленнях, моделях і описах. Призначення проекту не в одержанні нової інформації про дійсність, а у фіксації і синтезі знань, необхідних для підготовки виробництва нового технічного об'єкта. Тому синтез знань — основний зміст і характерна риса інженерної діяльності взагалі. В цьому, до речі кажучи, полягає одна з відмінностей інженерної задачі від науково-технічної.

У технічних науках розв'язання задач, що виникають, як правило, передбачає наукове дослідження, що забезпечує збільшення інформації про процеси і явища, які відбуваються в технічному об'єкті. Той факт, що даний об'єкт сконструйований і побудований нами, ще не означає, що ми повністю його знаємо, що «річ у собі» цілком перетворилася у «річ для нас». Аварії, передчасне спрацювання, непередбачені поломки часто свідчать про існування ще не пізнаних нами процесів, що відбуваються у технічному пристрої, який функціонує. Для пізнання законів природи потрібно вивчати умови роботи цих пристроїв. Насправді, у них спостерігаються реальні явища природи, якоюсь мірою з неї вицленені завдяки конструкції пристроїв і не спостережувані під час розгляду природи як такої. Тому відкриті в технічних пристроях закономірності іноді бувають легше пізнати, ніж процеси, що відбуваються у природному середовищі. Нововідкриті закономірності тут же використовуються для удосконалення техніки або шляхом нейтралізації небажаних ефектів, або через пристосування їх для виконання корисних функцій.

Існують певні відмінності між синтезом наукових знань у технічних науках, що забезпечують розв'язання типових задач, і синтезом знань, моделей, понять і принципів з метою їх використання в інже-

нерній діяльності. У першому випадку наукові знання, уявлення, методи, поняття мають бути переосмислені й віднесені до певного об'єкта вивчення, мають бути побудовані ідеальні об'єкти і процедури їх перетворення, сформульовані основні проблеми і задачі, розв'язувані в даній науковій дисципліні. Всі ці компоненти об'єднуються в єдину теоретичну систему і дістають теоретичне пояснення і обґрунтування. В другому випадку відбувається процес упорядкування і організації знань (іноді тих самих), принципів, моделей і методів лише на основі їх сукупного використання в певній області інженерної практики. За формою це виражається в побудові довідників, каталогів, методик та ін., тоді як у першому випадку синтез приводить до конструювання самостійних технічних наук і теорій. Ясно, що «густина» і «глибина» синтезу в цих двох випадках різні¹⁶.

Однак за всієї відмінності між характером аналітико-синтетичних процедур під час розв'язання наукових і технічних задач існують і загальні риси в тому й іншому випадку. Технічні задачі виникали і розв'язувались людством набагато раніше, ніж виникла наука як особлива форма свідомості, особлива форма організації знань. Абстрактно-теоретична діяльність людини відтворює в найістотніших рисах її практичну, в тому числі технічну діяльність. В останній же всі етапи, всі способи оволодіння дійсністю виступають в більш явній, зримій формі.

У галузі теоретичного знання велику складність становить одне лише типове визначення того, що таке «нове знання». В технічній сфері визначення новизни значно простіше. Закономірності виробництва нового об'єкта і в теорії, і в практиці можуть бути схарактеризовані як розв'язання задач шляхом зведення їх до вже розв'язаних задач. Уявляється перспективним дослідження і розв'язання технічних задач з метою не тільки інтенсифікації технічного прогресу, але і глибшого вивчення процесу розвитку пізнання.

* * *

Постановка технических задач и определение способов их решения отображают социальные интересы, цели и задачи, всю систему социальных ценностей. С другой стороны, инженерная деятельность является основным каналом проникновения научных идей в технику.

Философский анализ инженерной деятельности — необходимый компонент самосознания человека в техницированном мире — важен также для логики и методологии науки. Если в теоретическом анализе мысленно-конкретное выступает как результат анализа, то в техническом творчестве наглядно виден синтетический характер продукта: решение технических задач предусматривает синтез как научных, так и практических знаний. Компонентами технической задачи являются: 1) неизвестное, 2) данное, 3) логические, 4) теоретические предпосылки, 5) дополнительные данные. Техническая задача не связана наперед с какой-либо определенной теорией — сейчас техника обращается к самым фундаментальным открытиям. Особенностью технической задачи является принципиальная возможность множества решений, из которых избирается по многим критериям оптимальное. Решение инженерной задачи начинается с четкого осознания основной функции следующего технического устройства в условиях задачи. Первый шаг — отыскание естественного процесса, которое может обеспечить выполнение функции. Между абстрактными построениями и конкретным образом, воплощающим функцию, находится функциональная схема, в которой совершается синтез знаний. От функциональной схемы конструктор переходит к разработке морфологической структуры, разлагая функциональную схему на элементарные функции. Исследование механизма постановки и решения задач в технике при всем их своеобразии может оказаться полезным для исследования закономерностей решения теоретических задач.

¹⁶ Див.: Горохов В. Г. Научоведческий анализ системотехнического знания. — В кн.: Системные исследования. М., 1974, с. 44—57. Горохов В. Г., Розин В. М. К вопросу о специфике технических наук в системе научного знания. — Вopr. философии, 1978, № 9, с. 72—82.

ВІД РЕДАКЦІЇ

У цьому році наша країна, все прогресивне людство відзначають 60-річчя утворення Союзу РСР. Великий і славний шлях пройшов за цей час наш народ, визначних здобутків досягла радянська наука, зокрема — філософія.

Розвиток марксистсько-ленінських філософських досліджень у кожній республіці, вдосконалення пропаганди філософських знань здійснювалось у тісному братньому співробітництві бійців ідеологічного фронту нашої багатонаціональної країни.

Одним з представників загону філософів, які зробили значний внесок у теоретичну розробку низки важливих філософських питань, у створення інституціональної бази філософської думки в нашій республіці, у підготовку філософських кадрів, є професор Харківського університету Яків Семенович Блудов — активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, кавалер ордена Леніна, голова Харківської обласної організації ветеранів партії. Вміщуючи його історичні розвідки, маємо нагоду привітати автора — старійшину філософів, чия діяльність пов'язана з Радянською Україною, — з 85-річчям від дня народження і 65-річчям перебування в лавах КПРС.

Я. С. БЛУДОВ

ПРО РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ У 20—30-ті РОКИ

Вивчення історії філософської думки періоду будівництва соціалізму в СРСР, в тому числі на Україні, є вельми актуальним завданням, важливим з ідейно-теоретичного і практичного погляду. Соціалістична перебудова суспільства була органічно пов'язана із здійсненням глибокої культурної революції, складову частину якої становили докорінні зміни у світогляді широких трудящих мас. Значний внесок у розв'язання проблеми формування наукового світогляду будівників соціалізму зробили радянські філософи у 20—30-ті роки. Низка філософських питань, над якими вони плідно працювали, і в наш час є предметом глибокого інтересу дослідників, в тому числі і науковців Інституту філософії АН УРСР, вузівських філософських кафедр.

У своїй невтомній науково-дослідницькій і пропагандистській роботі філософи перших повоєнних десятиліть дали чимало прикладів того, як треба поєднувати теорію і практику, філософію і життя. Ця їх багатогранна діяльність і нині служить прикладом самовідданого служіння справі партії, Вітчизні. Багато в чому може правити за зразок творча розробка ними актуальних філософських питань, аргументоване викриття всіляких фальсифікацій марксистсько-ленінської теорії.

* * *

Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії поклала початок справжньому розвитку духовної культури, в тому числі і марксистсько-ленінської філософії. Завдяки зусиллям і піклуванню Комуністичної партії у Радянській країні творчо розкривається філософська думка, утверджується діалектико-матеріалістичний світогляд у радянських людей. У перші роки після Великого Жовтня (1917—1922), в умовах найзапеклішої громадянської війни і боротьби трудящих проти іноземних інтервентів і бандитизму, марксистсько-ленінська філософія, образ-

но кажучи, розвивалась в дії, тобто діяла здебільшого «критика зброєю».

Наприкінці 1920 року закінчилася громадянська війна, Україну було очищено від іноземних інтервентів, а на схилі 1922 року в основному було ліквідовано і бандитизм — махновщину, залишки петлюрівщини та ін. Трудящі України заповзялися усувати тяжкі наслідки неймовірної розрухи в народному господарстві, заподіяної імперіалістичною війною й інтервенцією; з ентузіазмом вони розпочали соціалістичне будівництво. Разом з ліквідацією неписьменності — цієї ганебної спадщини царизму і приватно-власницьких відносин — розгорнулася пропаганда політичних знань серед найширших мас трудящих. До опанування марксистсько-ленінської науки поривалися широчезні верстви трудового народу, молодь. Почався триумфальний хід марксизму-ленізму, утвердження його у свідомості трудящих.

Треба відзначити, що в розвитку і пропаганді марксистсько-ленінської філософії на Україні велику роль відіграв Харків. От чому ми вестимемо річ головним чином про філософське життя в цьому, одному з найбільших міст нашої країни. Харків був колискою Жовтневої революції на Україні; до середини 30-х років тут перебувала її столиця, і у 20—30-ті роки це по суті — другий у Радянському Союзі науковий центр, що робив значний внесок у розвиток марксистсько-ленінської теорії, у тому числі і філософії.

Марксистсько-ленінські наукові установи на Україні і підготовка кадрів філософів

Першою спеціальною марксистсько-ленінською науковою установою у Харкові була організована на початку 20-х років за постановою ЦК КП(б)У кафедра марксизму і марксознавства при науковому комітеті Укрголовпрофосвіти Наркомосу УРСР. Кафедра складалася в основному з професорів Харківського інституту народної освіти (ХІНО). Ініціатором її організації був професор ХІНО, він же голова наукового комітету — Семен Юлійович Семковський. Він став і фактичним керівником філософсько-соціологічної секції цієї кафедри, до якої входили також історики й економісти.

С. Ю. Семковський — один з перших професійних філософів Харкова, який успішно займався розробкою і пропагандою актуальних питань діалектичного й історичного матеріалізму, а також історії філософії. Він брав безпосередню участь у підготовці перших філософських кадрів на Україні. З його ім'ям щільно пов'язаний і початок викладання марксистської філософії у Харківському державному університеті, бо ще 1920 року він стає професором кафедри теоретичних основ марксизму в Академії теоретичних знань, що була попередницею створеної пізніше в університеті кафедри філософії.

У 1922 році у Харкові відкривається Комуністичний університет імені Артема («Артемівка», як його звичайно називали), ректором якого невдовзі стає полум'яний більшовик-ленінець О. Г. Шліхтер. Артемівка — це своєрідна «Свердлівка» на Україні. («Свердлівкою» звичайно називали Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова у Москві, в якому не раз виступав В. І. Ленін; зокрема, всім відома його лекція «Про державу», прочитана 11 липня 1919 року). В Артемівці готувалися кадри пропагандистів, викладачів для радпартшкіл, підвищували свій політичний рівень партійні і радянські працівники. При ній були і спеціальні курси для перепідготовки відповідальних кадрів, а саме — річні марксистські курси для губернських працівників, що їх жартома називали «курси губернаторів», а також вечірні курси для керівних працівників ЦК партії, ВУЦВКу і РНК. До речі кажучи, лекції на цих курсах, особливо з філософії, регулярно відвідував Г. І. Петровський.

На кінець 20-х років Артемівка мала аспірантуру, в тому числі і з філософії.

Початок 1923 року був ознаменований тим, що на базі кафедри марксизму і марксознавства було створено Український інститут марксизму (УІМ) з філософсько-соціологічним відділенням, який згодом, у 1927 році, перетворюється на Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). Від 1927 і до 1930 року його очолював відомий більшовик-ленінець М. О. Скрипник, він же керував спеціальною кафедрою з національного питання. У 1931 році УІМЛ реорганізується у ВУАМЛІН (Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів). Президентом її стає О. Г. Шліхтер. До складу асоціації входив цілий ряд дослідницьких інститутів (економіки, історії, історії партії, аграрний, радянського будівництва і права, а також кафедри з національного питання і літературознавства), в тому числі — Інститут філософії і природознавства. Директором останнього до 1933 року був Р. С. Левик, а потім О. З. Васильєва, заступником з наукової частини (за сумісництвом) був автор цих рядків, який з кінця 1929 року, після закінчення аспірантури в УІМЛі, працював ректором ХІНО, а після його реорганізації — директором фізхімматінституту, згодом — ректором університету, водночас завідуючи там кафедрами філософії. Обов'язки заступника директора інституту з навчальної частини в той час виконував Т. Степовий (Діденко). В УІМЛі, а потім в ВУАМЛІНі існувало підготовче відділення спеціально для підвищення знань тих, хто вступав до аспірантури.

1923 року на Україну, до Харкова, приїхали перші випускники філософського відділення Московського інституту червоної професури (ІЧП) В. Юрінець, С. Гонікман, А. Столяров і Є. Гирчак. (На жаль, не всі архіви ІЧП, ВУАМЛІНу і Харківського університету збереглися і часом доводиться покладатися тільки на свою пам'ять, тому іноді ініціали наводяться не повністю). Разом з С. Ю. Семковським і В. Ф. Асмусом, який працював у Києві, вони склали основне ядро перших радянських філософів-професіоналів на Україні. Працювали вони в УІМі, а потім в УІМЛі та ВУАМЛІНі. Відділ філософії очолював С. Ю. Семковський, а соціології — В. О. Юрінець. Вони завідували кафедрами філософії у провідних вузах Харкова. Так, наприклад, С. Ю. Семковський керував кафедрою філософії у Харківському інституті народної освіти, з ним працювали Я. Г. Білик, В. С. Бойко, а згодом В. Чучмарьов; С. Гонікман очолював кафедру в Артемівці, В. О. Юрінець — в ІНГОСПі (Інституті народного господарства) і на курсах відповідальних працівників окружків, причому С. Ю. Семковський і В. О. Юрінець читали лекції і в Артемівці.

УІМЛ, а потім ВУАМЛІН мали свої філіали в інших містах, зокрема в Києві. Приміром, кафедра марксизму-ленінізму з філософсько-соціологічною секцією (нею завідував Р. С. Левик), що існувала від 1926 року в Києві, при Всеукраїнській Академії наук, була в 1930 році перетворена на філіал УІМЛу, а потім ВУАМЛІНу. При Академії наук була утворена філософська комісія на чолі з академіком АН УРСР С. Ю. Семковським. До її складу входили як деякі наукові співробітники Київського філіалу УІМЛу, а згодом ВУАМЛІНу, так і, головним чином, науковці самого УІМЛу (ВУАМЛІНу), зокрема з числа працівників університету — автор цих рядків.

У 20—30-х роках на київській кафедрі марксизму-ленінізму, а потім у київському філіалі УІМЛу — ВУАМЛІНу і у філософській комісії Академії наук працювали найстарші радянські філософи, діяльність яких пов'язана з Києвом, — згаданий В. Ф. Асмус і Я. С. Розанов, а також тоді вже знамі філософи А. Розанов, О. П. Загорулько, М. А. Нирчук, С. Г. Лавров, І. В. Очинський, Н. І. Перлін, В. В. Глушенко, Л. М. Левитський, І. Вайсберг та ін. Майже всі вони очолювали кафедри філософії в основних вузах Києва. (З них лишився серед нас

тільки С. Г. Лавров). В Одесі працював відомий філософ Л. О. Піпер, також з-поміж «ічепістів».

Підготовка «червоних професорів» на Україні здійснювалася через аспірантуру при навчальних частинах УІМу, УІМЛу, а потім й Інституту філософії і природознавства ВУАМЛІНУ, а в 1932 році на основі навчальних частин науково-дослідних інститутів ВУАМЛІНУ було утворено при Президії ВУЦВКу сім самостійних інститутів червоної професури, в тому числі Інститут червоної професури з філософії, директором якого став автор цих рядків. Для підвищення рівня тих, хто вступав в ІЧП при ВУЦВКу, було утворено і підготовче відділення¹. Підготовка кадрів через аспірантуру здійснювалася також у Києві, спершу на кафедрі марксистсько-ленінської філософії при Всеукраїнській Академії наук, а потім у філіалах ВУАМЛІНУ.

Цікаво навести такі дані: у 1924 році в УІМі був тільки один аспірант з філософії; в 1925-му було прийнято три, а в 1926-му — вже вісім. Варте уваги те, що всі вони згодом, у кінці 20 і на початку 30-х років, стають керівниками кафедр філософії в різних вузах Харкова, провадять наукову роботу в УІМЛі, а потім у ВУАМЛІНі, публікують монографії і брошури², численні статті у збірниках, журналах, газетах.

Порядок навчання в аспірантурі тоді був дещо інший, ніж тепер. В основі навчання — семінар. Доповіді, зроблені на семінарах, а також і деякі обов'язкові, фіксовані виступи на них, як правило, друкувалися у філософських журналах. Це і слугувало підставою для оцінювання успішності аспіранта. Тривалість навчання — чотири роки. Мабуть, варто дещо докладніше спинитися на питанні, пов'язаному з порядком підготовки кадрів через аспірантуру, що існував тоді.

Само собою зрозуміло, що у фундамент навчання аспірантів були покладені основоположні праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Треба особливо підкреслити, що аспіранти кінця 20-х і початку 30-х років приділяли багато уваги вивченню змісту ленінських конспектів («Філософські зошити»), уперше опублікованих у ІХ і ХІІ Ленінських збірниках.

Наслідком цього були вміщені у журналах досить змістовні статті Т. Степового, О. Васильєвої, А. Попова, М. Логвина, П. Демчука та ін. Уважно аналізувалися також праці Августа Бебеля, Антоніо Лабріоли, Поля Лафарга, Франца Мерінга та інших марксистів, видатних діячів міжнародного революційного робітничого руху і, звичайно, твори російських революційних демократів — Герцена, Чернишевського, Белінського, Добролюбова, Писарева.

Відоме положення Ф. Енгельса про те, що вивчення історії філософії є найліпшою школою для розвитку теоретичного мислення, спонукало до заглиблення в історію філософії, вдумливого студіювання першоджерел, особливо належних до історії розвитку матеріалізму ХVІІ і ХVІІІ століть, класичної німецької філософії, зокрема і особливо філософії Гегеля, на опанування якої приділялося півтора-два роки. Отже, у навчанні аспірантів послідовно виконувався філософський заповіт Володимира Ілліча Леніна, який містився у відомій статті «Про значення воєнничого матеріалізму», — «організувати систематичне вивчення діалектики Гегеля з матеріалістичної точки зору»³. І треба відзначити, що чимало ґрунтовних статей, присвячених розробці категорій

¹ Пост. ВУЦВКу від 5 верес. 1932 р. — Вісті, 1932, 5 верес.

² Бервицкий А. Н. Г. Чернышевский. — Харьков, 1929; Бервицкий А. Логика и диалектика. — Харьков, 1929; Билярчик Н. Религиозно-философский світогляд Л. Толстого. — Х., 1930; Блудов Я. Природа та суспільство. — Х., 1931; Блудов Я. Класи, класова боротьба і друга п'ятирічка. — Х., 1932; Бон В. Французький матеріалізм ХVІІІ сторіччя. — Х., 1930; Демчук П. Розклад сучасної буржуазної філософії. — Х.; К., 1931; Чучмарьов В. Атеїзм Спінози. — Х., 1930, та ін.

³ Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму. — Повне збір. творів, т. 45, с. 27.

матеріалістичної діалектики і опублікованих у пресі, були написані саме аспірантами⁴.

Ретельно аналізувалася філософія Л. Фейербаха, а надто ж — філософські твори Г. В. Плеханова у світлі вказівки Ілліча про те, що «не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати — все написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму»⁵. Він також підкреслював, що слід вимагати від професорів філософії, щоб вони знали виклад марксистської філософії Плехановим і вміли передавати учням це знання.

Виняткова увага приділялась поглибленню ерудиції аспірантів, задоволенню широкого діапазону їхніх інтересів. Протягом усього періоду їхнього навчання вони набували знання з математики, фізики, хімії і біології. Для них читалися спеціальні лекції про новітні досягнення основних галузей науки, з якими виступали кваліфіковані спеціалісти — учені, які стояли на матеріалістичних позиціях.

Для аспірантів виділялася певна сума валютних асигнувань на придбання іноземної літератури, а також на поїздки за кордон.

Як відомо, вчених ступенів тоді не було і над головою аспіранта не висів дамоклів меч дисертації, яку до того ж годилося б захищати у встановлений трирічний термін. Тим-то вони всі чотири роки були зайняті навчанням, а не писанням дисертації. Це, мабуть, пояснювалось, крім усього іншого, й відсутністю філософських факультетів на Україні.

Підготовка філософських кадрів здійснюється також в Українському інституті комуністичної освіти, де в 1931 році було відкрито антирелігійно-філософський факультет; на філософському відділенні ХПІПО, потім у відновленому 1933 року Харківському університеті.

Все це дало можливість розгорнути плідну науково-дослідну роботу в галузі філософії, а на цій основі — підвищувати рівень світоглядно-методологічної підготовки наукових кадрів республіки, організувати систематичну філософську підготовку вузівської молоді, вести успішну роботу по викриттю буржуазної, ревізіоністської та буржуазно-націоналістичної ідеології.

(Далі буде)

⁴ Див., напр.: Васильєва О. Категорія міри в системі Гегеля та діалектичному матеріалізмі. — Прапор марксизму, 1929, № 3; Степовий Т. Причинність. — В кн.: Войовничий матеріаліст України. Б. м., 1929; Горштейн Т. Проблеми безкінечності у Гегеля та в сучасному матеріалізмі. — Прапор марксизму, 1930, № 3; Мільчевський Н. До питання про закони формальної логіки. — Прапор марксизму, 1928, № 1 (2); Гофман Ф. Рецензія на «Краткий философский словарь» Т. Іщенко. — Прапор марксизму, 1930, № 3, та ін.

⁵ Ленін В. І. Ще раз про профспілки... — Повне зібр. творів, т. 42, с. 280.

І. Г. ДОБРОСКОКІН

ТЕОРЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК Г. ДИМИТРОВИМ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

(До 100-річчя від дня народження)

18 червня 1982 року виповнюється 100 років від дня народження Георгія Димитрова — великого сина болгарського народу, видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху, інтернаціоналіста-ленінця, відданого друга Радянської країни. Знаменна ця дата є поістині інтернаціональною. Разом з болгарським народом її широко і урочисто відзначають у СРСР, в країнах соціалістичної співдружності, комуністи всього світу, всі ті, кому дорогі мир і соціальний прогрес.

Життя і справа Димитрова невіддільні від історичних доль двох братніх народів — радянського і болгарського. Їх братерська дружба, чисті джерела якої виходять з глибин віків, набула в діяльності болгарських комуністів під керівництвом Димитрова нового змісту, освітленого ленінськими ідеями, зорею Великого Жовтня. Ім'я Димитрова стало прапором непорушної дружби двох братніх народів, дружби, що склалася в історичному минулому і зміцнюється соціалістичним сучасним і комуністичним майбутнім. «Відродно усвідомлювати, — підкреслив у своєму зверненні до активістів Всенародного комітету болгаро-радянської дружби у зв'язку з його 25-річчям Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — що рух, біля джерел якого стояв чудовий патріот і інтернаціоналіст Георгій Димитров, сьогодні набув справді всенародного розмаху, органічно увібрав у себе найкращі традиції історичних зв'язків між нашими народами, зайняв достойне місце в суспільно-політичному житті соціалістичної Болгарії.

... Радянські люди зі свого боку і надалі робитимуть усе, щоб наша дружба неухильно міцніла і розвивалась»¹.

Димитров назавжди увійшов в історію не тільки болгарського, але й міжнародного комуністичного і робітничого руху. Він виступав як послідовний борець з фашизмом, розкрив його класову, антинародну сутність, вказав на небезпеку, яку несе фашизм справі миру, демократії і соціалізму, повів з ним мужню і послідовну боротьбу. Ім'я Димитрова стало прапором антифашистської боротьби народів. Під його безпосереднім керівництвом у Болгарії відбулось перше у світі антифашистське повстання. На широковідомому Лейпцігському процесі Димитров одержав блискучу морально-політичну перемогу над фашизмом і завбачив його неминучу і безславну поразку перед ходом історії².

Великий теоретик марксизму-ленінізму Димитров виступив як досвідчений стратег і тактик міжнародного комуністичного і робітничого руху. Очоливши Комуністичний Інтернаціонал у складний період наступу фашистської реакції, він разом з такими видатними діячами Комінтерну, як П. Тольятті, В. Пік, Д. Мануїльський, М. Торез, Г. Полліт, В. Коларов, К. Готвальд, В. Ульбріхт та ін., здійснив значний внесок у

¹ Брежнев Л. І. Всенародному Комітету болгарсько-радянської дружби. — Рад. Україна, 1982, 12 лют.

² Димитров Г. Стенограма заключительной речи перед судом, произнесенной 16 декабря 1933 г. — Избр. произведения. М., 1957, т. 1, с. 356.

розробку єдиної інтернаціональної позиції комуністів стосовно нових історичних умов, у справу гуртування трудящих, в організацію їхньої боротьби проти фашизму. Доповідь, з якою виступив Димитров на VII Всесвітньому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу (1935) — «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу, проти фашизму», є визначним документом творчого марксизму, який, ставши бойовою революційною програмою комуністів, виявив величезний вплив на розвиток усієї дальшої боротьби проти фашизму, імперіалістичної реакції і війни³.

Історичною заслугою Димитрова є теоретичне обґрунтування ним нових організаційних форм єднання трудящих, зокрема ідея і організація «єдиного робітничого фронту» і «широкого народного фронту» як нових форм боротьби за демократію, за соціалізм. Розроблена Комінтерном при активній участі Димитрова ідея об'єднання всіх революційних і прогресивних сил у єдиний антифашистський потік відіграла важливу роль у зміцненні руху «народний фронт», який чинив широкий опір фашизму в роки другої світової війни.

Ця ідея актуальна і сьогодні. Як відзначив Генеральний секретар ЦК Комуністичної партії Колумбії Хільберто Віейра, в наші дні «особливо важливого значення набуває теоретична настанова Георгія Димитрова про створення єдиного пролетарського і антифашистського народного фронту, яка невіддільна від його практичної діяльності і яка аж ніяк не втратила своєї актуальності і донині»⁴. Георгій Димитров постійно підкреслював величезне значення марксистсько-ленінської методології для правильного осмислення найскладніших суспільних явищ. «Без конкретного марксистсько-ленінського аналізу, — писав він, — ми ніколи не зуміємо правильно поставити і розв'язати ні питання про фашизм, ні питання про пролетарський і загальнонародний фронт, ні про ставлення до буржуазної демократії, ні про уряд єдиного фронту, ні про ті процеси, які відбуваються всередині робітничого класу і, зокрема, серед соціал-демократичних робітників, ні багатьох інших нових і складних питань, які саме життя, розвиток класової боротьби ставить і буде ставити перед нами»⁵. Цю важливу сторону діяльності Димитрова академік Тодор Павлов слушно називав взірцем діалектики, застосованої до розв'язання політичних проблем⁶.

Димитров майстерно застосував марксистсько-ленінську теорію до практики революційної боротьби, поєднуючи гнучкість тактики в реалізації стратегічних завдань з незмінно класовим підходом до оцінки явищ суспільного життя. Він здійснив значний внесок в утвердження ленінського етапу наукового комунізму, розробив ідейно-теоретичні основи більшовизації БКП, концепцію народно-демократичного «уряду єдиного фронту» як дальшого розвитку ленінського вчення про можливі форми підходу або переходу до пролетарської революції.

Важливим аспектом у розумінні ідейної спадщини Димитрова є вивчення його ставлення до прогресивних традицій суспільної (в тому числі й філософської) думки, утвердження плідної ідеї про органічну єдність філософських і революційних традицій, вимоги творчо підходити до теорії, боротися проти догматизму, продовжувати і розвивати марксистсько-ленінські традиції боротьби проти опортунізму, зберігати непохитну вірність марксизму-ленізму, пролетарському інтернаціоналізмові.

Пролетарський інтернаціоналізм товариш Тодор Живков назвав пафосом життя і основною рисою багатогранної діяльності Георгія Ди-

³ Див.: VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сб. документов, М., 1975.

⁴ Див.: Георгий Димитров и объединение революционных и демократических сил за мир, демократию и социализм. — София: София-пресс, 1974, с. 91.

⁵ Д и м и т р о в Г. Избранные произведения, М., 1957, т. 1, с. 454.

⁶ Див.: Георги Димитров, 1882—1972.—София, 1972, с. 10.

митрова⁷. Димитров увійшов в історію не тільки як національний герой, патріот, але і як справжній інтернаціоналіст-ленінець. Його діяльність стала зримим втіленням традицій інтернаціональної боротьби трудящих, інтернаціонального досвіду партії більшовиків, світового революційного руху. Безмежно відданий своїй Батьківщині, своєму народові, Димитров виражав свою любов, свої патріотичні почуття у їх найвищому виявленні — пролетарському інтернаціоналізмі. Саме тому, що Димитров непохитно стояв на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, він зумів так яскраво і глибоко виразити національні інтереси своєї батьківщини, ще раз на ділі довівши, що «справді національні ідеї... є і справді інтернаціональними»⁸.

Величезним був внесок Димитрова в будівництво нового суспільства в Болгарії. Саме він стояв біля джерел історичного повороту в житті болгарського народу до соціалізму. З його іменем і діяльністю очолюваної ним партії пов'язане знищення монархо-фашизму в країні, процес революційного перетворення суспільного життя Болгарії на соціалістичній основі. Велич Димитрова вимірюється масштабами переможного продовження справи Великого Жовтня, а значення його діяльності для соціалістичної Болгарії товариш Т. Живков визначив як «неоціненний національний капітал»⁹. Творчо застосувавши загальні закономірності соціалістичної революції і соціалістичного будівництва до конкретно-історичних умов Болгарії, Димитров тим самим зробив і вагомий внесок у теорію і практику наукового комунізму.

Болгарській компартії органічно притаманна традиція непорушної вірності пролетарському інтернаціоналізмі. Спираючись на неї, болгарські комуністи вистояли проти мутного потоку націонал-шовінізму в роки першої світової війни. Розвиваючи її, вони правильно зрозуміли, оцінили і підтримали справу Великого Жовтня, одностайно стали під прапор III Інтернаціоналу. В. І. Ленін високо цінував болгарських інтернаціоналістів («тісних» соціалістів), називав їх «революційною фракцією болгарських соціалістів», «революційними соціал-демократами», «революційними інтернаціоналістами»¹⁰. Ця традиція стала основоположним принципом формування партії болгарських марксистів, із частю пронесена нею через складні періоди болгарської історії до наших днів. «Болгарська комуністична партія, партія Георгія Димитрова, — підкреслив з трибуни XII з'їзду БКП товариш Тодор Живков, — і надалі буде самовіддано працювати для зміцнення єдності комуністичного руху, поглиблення співробітництва з революційно-демократичними партіями і рухами, зі всіма прогресивними силами, що проводять боротьбу проти імперіалізму і реакції, за свободу і незалежність, за мир і соціальний прогрес»¹¹.

Продовжуючи і розвиваючи в теорії і на практиці інтернаціоналістські традиції БКП, Димитров незмінно підкреслював їх класовий зміст. З цих позицій він підходив до оцінки таких важливих подій, як Балканська і перша світова війна, до солдатського повстання в Болгарії 1918 року, фашистського перевороту 9 червня 1923 року, Вересневого повстання 1923 року, другої світової війни, переможної Вересневої революції 1944 року. Куди б його не направляла партія — керівником БКП, представником Комінтерну в Австрії і Німеччині або Генеральним секретарем Комуністичного інтернаціоналу, — його політична ді-

⁷ Див.: Георгій Димитров. (Т. Живков и др.). Прага, 1972, с. 13.

⁸ Енгельс Ф. Дженнаро Бовіо в Трані. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 355.

⁹ Живков Т. Безценен национален капитал. — В кн.: Спомени за Георги Димитров, 1882—1934. София, 1971, т. 1, с. 16.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Засідання Міжнародного соціалістичного бюро. — Повне збір. творів, т. 27, с. 104; Ленін В. І. Опортунізм і крах II Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 27, с. 97.

¹¹ Живков Т. Доклад на XII съезде Болгарской коммунистической партии. — Правда, 1981, 1 апр.

яльність скрізь і завжди була живим втіленням діалектики інтернаціонального і національного, діалектики патріотизму й інтернаціоналізму¹².

Діалектичний підхід до аналізу проблеми єдності національного й інтернаціонального, даний Димитровим, привів до збагачення теорії марксизму-ленінізму в питанні співвідношення загальних, інтернаціональних закономірностей будівництва соціалізму і їх специфічного виявлення в різних країнах. Послідовне проведення принципів інтернаціоналізму в класовій боротьбі, в ході будівництва соціалізму, відзначав Димитров, потребує ретельного аналізу конкретної ситуації, врахування національних і інших особливостей. Національні форми класової боротьби пролетаріату і робітничого руху в окремих країнах, писав він, не суперечать пролетарському інтернаціоналізмові. Навпаки, використовуючи ці форми, можна успішно обстоювати і міжнародні інтереси пролетаріату. Внесок Димитрова в розробку теоретичних проблем будівництва соціалізму є далішим творчим розвитком ленінського положення про необхідність «такого аналізу конкретної ситуації, врахування національних і інших особливостей». Національні принципи в частковостях, правильно пристосовувало, застосовувало їх до національних і національно-державних відмінностей»¹³. Так, у політичному Звіті ЦК БКП V з'їзду партії Димитров зробив принципово важливий висновок про те, що народно-демократична влада в Болгарії і Радянська влада в СРСР є «двома формами тієї самої влади робітничого класу в його союзі і на чолі трудящих міста і села. Це — дві форми диктатури пролетаріату»¹⁴. Народна демократія як форма диктатури пролетаріату відобразила специфічні особливості перемоги соціалістичної революції в Болгарії, інших країнах народної демократії, своєрідність їх переходу від капіталізму до соціалізму. Однак ця своєрідність, відзначав Димитров, «не відміння і не може відмінити основних закономірностей перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, які є загальними для всіх країн», бо детерміновані фактом «спільності народно-демократичної і Радянської влади в головному, у вирішальному»¹⁵.

Відзначаючи необхідність врахування специфічних національних особливостей класової боротьби трудящих, будівництва соціалізму, Димитров водночас виступав проти їх абсолютизації, проти спроб нехтувати всесвітньо-історичним значенням революційно-перетворюючого досвіду КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій, продукувати «національні моделі» соціалізму, досить далеко і від марксизму-ленінізму, і від революційних ідеалів робітничого класу. Виступаючи на V з'їзді партії, Димитров підкреслював: «... Народна демократія і народно-демократична держава стоять на позиціях інтернаціоналізму. Націоналізм не сумісний з народною демократією, тому що він є знаряддям капіталізму, капіталістичної реакції. Ми вважаємо, що націоналізм, якою б маскою він не прикривався, є ворогом комунізму. Тому боротьба з націоналізмом є найпершою справою комунізму, кожного комуніста. Борючись проти всіх виявів націоналізму, ми повинні виховувати трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і відданості своїй батьківщині, тобто в дусі справжнього патріотизму»¹⁶. Послідовно виступаючи проти націоналізму, Димитров водночас попереджав:

¹² Див.: Соболев А. И. Г. М. Димитров — выдающийся деятель и теоретик коммунистического движения. — В кн.: Георгий Димитров — выдающийся деятель коммунистического движения. М., 1972, с. 10.

¹³ Ленин В. И. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 72.

¹⁴ Димитров Г. Заключительное слово на V съезде партии, произнесенное 25 декабря 1948 года по окончании прений по докладам. — Избр. произведения. М., 1957, т. 2, с. 670.

¹⁵ Там же, с. 670—671.

¹⁶ Димитров Г. Политический отчет ЦК БРП(к) V съезду партии. — Избр. произведения. М., 1957, т. 2, с. 631—632.

не можна впадати в іншу крайність — в національний нігілізм. Необхідна і принципова боротьба проти шовінізму, адже великоболгарський шовінізм, неодноразово підкреслював Димитров, завжди був однією з головних ідеологічних причин національних катастроф. Тому нещадна і до кінця послідовна боротьба проти нього є завданням для кожного справжнього комуніста і патріота. Тільки виконуючи святий обов'язок кожного марксиста-ленінця — захищати пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм, даючи рішучу відсіч буржуазним ідеологам, які віддавна спекулюють на національних, патріотичних почуттях людей, можна достойно виразити ідеї патріотизму, любові до батьківщини, до народу.

Пролетарський інтернаціоналізм, який передбачає органічну єдність інтернаціональних і національних завдань і цілей трудящих, нерозривно пов'язаний з патріотизмом. Вірний син болгарського народу Димитров з ранніх років виховувався на багатючих традиціях визвольної боротьби болгарського народу, закладених В. Левським і Хр. Ботевим. Димитров самовіддано любив свою Батьківщину, свій народ і робив усе, щоб наблизити його комуністичне майбутнє. У цій боротьбі він відводив важливе місце патріотизмові, як важливій невід'ємній стороні пролетарського інтернаціоналізму. Димитров завжди розглядав пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм і пролетарський, соціалістичний патріотизм у їх єдності — як неподільну могутню силу, що надихає трудящих на боротьбу з експлуататорами, кріпить класову єдність робітників. Не може бути справжнього соціалістичного патріотизму без міжнародної солідарності, писав він, як не може бути справді міжнародної солідарності без соціалістичного патріотизму. Живий, діалектичний зв'язок пролетарського інтернаціоналізму і патріотизму Димитров стверджував усією своєю багатогранною діяльністю. Де б він не був і яку б роботу не виконував, він завжди лишався істинним патріотом-інтернаціоналістом. Про це, зокрема, яскраво свідчить його поведінка під час широковідомого Лейпцігського процесу 1933 року.

Як відомо, провокація з підпалюванням рейхстагу затівалася фашистами як прецедент для розгрому Комуністичної партії Німеччини і виправдання фашистського терору.

Велич перемоги Димитрова в Лейпцігу не вичерпується його успішним протиборством з нацистською судовою машиною. Він переміг не просто як мужня і стійка людина, але і як справжній патріот-інтернаціоналіст. Це була водночас перемога комуніста над класовим противником. І всі ці аспекти принципового поєдинку в Лейпцігському суді нероздільні, що видно хоча б із заяви Димитрова фашистським суддям. Він заявив:

«Я захищаю себе самого як звинувачуваний комуніст.

Я захищаю свою власну комуністичну революційну честь.

Я захищаю свої ідеї, свої комуністичні переконання.

Я захищаю смисл і зміст свого життя»¹⁷.

Важливим внеском у розробку принципів пролетарського інтернаціоналізму і патріотизму стало широке використання Димитровим прогресивних історичних традицій революційно-визвольної боротьби болгарського народу. Викриваючи політичні спекуляції фашизму, його демагогічні претензії видати себе за «спадкоємця і продовжувача всього величного і героїчного в історії болгарської нації», Димитров і його товариші по партії показували, що насправді фашисти намагаються отруїти свідомість мас націоналізмом і шовінізмом. Середовічному варварству фашизму Димитров протиставляв образи героїв всенародної боротьби проти османського ярма — Христо Ботева, Василя Левського,

¹⁷ Димитров Г. Стенограмма заключительной речи перед судом, произнесенная 11 декабря 1933 года. — Избр. произведения. М., 1957, т. 1, с. 334—335.

Любена Каравелова, Георгія Бенковського (не випадково радіостанція, створена під час другої світової війни Комінтерном при безпосередній активній участі Димитрова, дістала назву «Христо Ботев»).

Центральне місце в розробці проблем інтернаціоналізму Димитровим посідають питання про роль, місце і значення Країни Рад у світовому революційному процесі. У працях, доповідях і виступах — «Передмова до брошури «Ленін до робітників Європи і Америки» (1919), «Третя річниця російської революції» (1920), «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу, проти фашизму» (1935), «Єдиний фронт боротьби за мир» (1936), «Жовтнева соціалістична революція відкрила людству шлях до справжньої демократії, до соціалізму» (1948) та ін. — Димитров дає глибокий аналіз нових соціальних якостей міжнародних відносин, викликає нове до життя Великим Жовтнем.

Саме непохитні інтернаціоналістські позиції дозволили Димитрову глибоко усвідомити історичне значення перемоги Великого Жовтня. «Це була перша перемога міжнародного революційного пролетаріату над капіталізмом і імперіалізмом, — писав він 1920 року, — і початок світової революції»¹⁸. Підтримка з боку БКП першої в світі соціалістичної держави наповнила новим змістом процес розвитку ідей і принципів пролетарського інтернаціоналізму. Димитров розглядав єдиний пролетарський фронт не тільки як форму дальшого згуртування революційних мас, але й як силу, що виявляє підтримку радянському народові у його історичній боротьбі за перемогу соціалізму. Ця боротьба розглядалася ним як така, що має велике значення не тільки для Країни Рад, але й для всього міжнародного комуністичного і робітничого руху, бо Радянський Союз, підкреслював Димитров, є «могутнім оплотом миру і безпеки народів, їх вільного розвитку по шляху прогресу і справжньої демократії»¹⁹. З глибоко партійних позицій Димитров обґрунтовує і розвиває ленінські ідеї про соціалістичну Вітчизну, про значення СРСР як оплоту класової боротьби трудящих і в цьому значенні — як «класової вітчизни світового пролетаріату». Радянський Союз, доводив він, не звичайна держава, а дітище світового пролетаріату, світової революції. Його справжні межі проходять по всьому світові, бо вона охоплює все, чим живе робітничий клас і борець за його справу. Радянський Союз — це країна, де будується соціалізм, де ідеали світового пролетаріату втілюються в плоть і кров.

Всесвітньо-історичне значення Радянського Союзу як першої країни перемігшого соціалізму, полягає в тому, відзначав Димитров, що ця країна вказує шлях усьому людству в справі створення вільного соціалістичного суспільства. «Ця перемога соціалізму підносить упевненість міжнародного пролетаріату у своїх силах і в реальній можливості його власної перемоги, упевненість, яка сама стає великою дієвою силою проти панування буржуазії»²⁰.

Величезною заслугою Димитрова є обґрунтування всесвітньо-історичної ролі Радянського Союзу як могутнього фактора миру, що сприяє стримуванню агресії і локалізації вогнищ воєнної загрози. Він відзначав, що загроза нової світової війни зростає і війна почалась би давно, якби не існувало насамперед такого фактора миру, як Радянський Союз. У цьому зв'язку Димитров підкреслював, що в усебічному зміцненні Радянського Союзу, в рішучому посиленні зв'язків між великим радянським народом і робітничим класом і народами капіталістичних країн життєво зацікавлене все людство.

¹⁸ Димитров Г. Третья годовщина русской революции. — Избр. произведения. М., 1957, т. 1, с. 80.

¹⁹ Димитров Г. Политический отчет ЦК БРП(к) V съезду партии, с. 634.

²⁰ VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сб. документов. — М., 1975, с. 351.

Розглядаючи СРСР як центр світового визвольного процесу, Димитров зауважував, що ставлення до цього центру набуває, по-перше, характеру водорозділу «між табором демократії і табором реакції на світовій арені, між палаями війни і прихильниками міцного демократичного миру»²¹. По-друге, підкреслював він, ставлення до Радянського Союзу виступає критерієм визначення друзів і ворогів справи миру і соціалізму. «...Немає і не може бути іншого, вірнішого критерію, ніж ставлення до Радянського Союзу, для визначення того, хто друг і хто ворог справи робітничого класу і соціалізму, хто прихильник і хто противник демократії і миру»²². По-третє, наголошував Димитров, ставлення до СРСР виступає пробним каменем інтернаціоналізму, бо показником «перевірки щирості і чесності кожного діяча робітничого руху, кожної робітничої партії та організації трудящих, кожного демократа в капіталістичних країнах є їх ставлення до великої країни соціалізму»²³.

Димитров не тільки вказав на значення цього принципового становища в класовій боротьбі трудящих за революційне поновлення світу, але і всією своєю діяльністю послідовно втілював його в життя. Цю позицію завжди займала Болгарська компартія, керована Димитровим. Ця позиція дістала своє яскраве втілення в Договорі про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і НРБ. Дальший розвиток відносин між БКП і КПРС, НРБ і СРСР є підтвердженням великої життєвої сили ідей марксизму-ленінізму, принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Виступаючи на Х з'їзді Болгарської компартії, товариш Л. І. Брежнев відзначав, що БКП, виробляючи проект своєї нової програми, спиралась на досвід будівництва соціалізму, на славі інтернаціоналістичні традиції комуністів Болгарії — традиції Благоева і Димитрова. «Ми, радянські комуністи, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — добре знаємо, що на всіх етапах своєї історії Болгарська компартія діяла в тісному братерському співробітництві з нашою партією, з революціонерами нашої країни. Непорушна бойова дружба радянських і болгарських комуністів була, є і буде міцною ланкою загального фронту соціалістичних країн, загального фронту революційних сил»²⁴.

Відзначимо, що в розробці проблем пролетарського інтернаціоналізму Димитров розкрив ряд важливих рис його вищого етапу — інтернаціоналізму соціалістичного. Узагальнюючи процеси, пов'язані з перемогою народно-демократичних революцій і утворенням світової системи соціалізму, Димитров поглиблює розуміння принципів пролетарського інтернаціоналізму, вважаючи вищим інтернаціональним обов'язком комуністів зміцнення єдності соціалістичних країн, яке є неодмінною умовою суверенності й незалежності кожної соціалістичної країни. «Пролетарський інтернаціоналізм, — писав він, — не тільки не суперечить боротьбі трудящих окремих країн за національну, соціальну і культурну свободу, але й забезпечує завдяки міжнародній пролетарській солідарності і бойовій єдності підтримку, необхідну для перемоги в цій боротьбі»²⁵.

Під керівництвом Г. Димитрова БКП неухильно вела курс на всебічне зміцнення єдності, дружби і співробітництва з СРСР, іншими країнами народної демократії на принципах інтернаціоналізму. «Наша партія, — відзначав Димитров, — вбачає в інтернаціоналізмі і в між-

²¹ Димитров Г. Политический отчет ЦК БРП(к) V съезду партии, с. 635.

²² Димитров Г. Радянський Союз і робітничий клас капіталістичних країн. — В кн.: Народний фронт. К., 1972, с. 215.

²³ Там же.

²⁴ Советско-болгарские отношения 1971—1976: Документы и материалы. — М., 1977, с. 28.

²⁵ Димитров Г. Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса, против фашизма. — Избр. произведения, т. 1, с. 440.

народному співробітництві гарантію самостійного існування, процвітання і просування нашої країни до соціалізму»²⁶.

І сьогодні особливо актуально звучать його слова про вирішальне значення розвитку і зміцнення «єдиного фронту країн народної демократії і великого Радянського Союзу для боротьби проти наступу агресивних сил міжнародної реакції і імперіалізму». Ідейну основу цієї згуртованості Димитров убачав у вірності марксизму-ленінізму і пролетарському інтернаціоналізмові, бо тільки на цій основі може здійснюватися «розвиток і зміцнення усвідомлення важливості повної погодженості в діях комуністичних партій... єдина цілеспрямованість у їх політиці...»²⁷. Ці положення глибоко розкривають зміст інтернаціоналізму соціалістичного, що утвердився сьогодні у відносинах між країнами соціалістичної співдружності.

Безсмертні ленінські ідеї, для утвердження яких на болгарській землі так багато зробив Димитров, продовжують жити у діяльності комуністів, болгарських трудящих, що втілюють їх у реальному соціалізмі. Народна Республіка Болгарія сьогодні стала високорозвинутою аграрно-індустріальною державою, що вступила в етап будівництва розвинутого соціалізму. Міцна ланка світової системи соціалізму, Народна Республіка Болгарія має високий міжнародний авторитет, проводячи політику миру і співробітництва між народами. «Досягнення болгарського народу за останні десятиріччя, — підкреслив на XII з'їзді БКП голова делегації Комуністичної партії Радянського Союзу, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — джерело законної патріотичної гордості, яскравий приклад безмежних можливостей соціалізму. Ваші успіхи, дорогі товариші, — щиро радують радянських людей — ваших вірних друзів, однопумців, соратників по боротьбі за міцний міжнародний мир, за світлі ідеали комунізму»²⁸.

* * *

Жизнь и дело великого сына болгарского народа, интернационалиста-ленинца Георгия Димитрова неразрывно связаны с судьбой двух братских народов — советского и болгарского. Он сыграл выдающуюся роль в определении генерального политического курса Коминтерна, в сплочении международного коммунистического и рабочего движения в 30—40-х годах, в организации широкого народного фронта борьбы против фашизма, империализма, реакции, за торжество марксистско-ленинских идей, за демократию, социальный прогресс.

Димитров внес значительный вклад в развитие прогрессивных и утверждение новых традиций в болгарской философской мысли, воспитывая партию болгарских коммунистов в духе непримиримой борьбы с оппортунизмом и ревизионизмом, непоколебимой верности марксизму-ленинизму и пролетарскому интернационализму.

Одной из основных характерных черт жизни и деятельности Георгия Димитрова стал пролетарский, социалистический интернационализм. Димитров дал теоретическое обоснование новой исторической формы диктатуры пролетариата — народной демократии. Он был непримирим к различным проявлениям национализма, нигилизма, шовинизма, утверждая, что они стали идеологической причиной многих национальных катастроф болгарского народа. Димитров подчеркивал, что действительный патриотизм имеет в своей основе не национализм, а интернационализм.

Современное усиление классовой борьбы трудящихся против эксплуататоров, успехи и завоевания мирового освободительного движения Димитров связывал с появлением первого в мире социалистического государства — Страны Советов. Он подчеркивал, что СССР есть «классовым отечеством мирового пролетариата», оплотом мира и прогресса во всем мире. Отношение к первой стране победившего социализма Димитров рассматривал как пробный камень пролетарского интернационализма, как критерий и водораздел друзей и недругов дела мира и социализма. Эти положения Димитрова стали сегодня программными для БКП, для всех братских коммунистических и рабочих партий.

²⁶ Димитров Г. Политический отчет ЦК БРП(к) V съезду партии, с. 632.

²⁷ Там же.

²⁸ Щербицький В. В. Речь на XII съезде Болгарской Коммунистической партии. — Правда, 1981, 7 апр.

М. О. БУЛАТОВ

ТЕОРІЯ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Сучасний рівень розвитку соціальної практики та суспільних відносин у нашій країні, масштабність нових завдань, висунутих партією перед радянським народом, вимагають дальшого підвищення якості і ефективності праці в усіх галузях народного господарства, науки і техніки. Повною мірою це стосується і проблем підвищення якості викладання марксистсько-ленінської філософії. Як відзначив секретар ЦК КПРС М. А. Сулов на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук у жовтні 1981 р., майже 80 проц. вчених-суспільствознавців країни — це викладачі вузів¹. Зрозуміло, що від їх повсякденної копітки праці великою мірою залежить підготовка спеціалістів, які добре володіють марксистсько-ленінською теорією і вміють застосовувати її на практиці. У досягненні єдності професійної і ідейно-політичної підготовки майбутніх спеціалістів, підкреслив М. А. Сулов, «першочергове значення ...має підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання марксистсько-ленінського вчення»², зокрема такої його складової частини, як діалектичний матеріалізм. Творчий розвиток матеріалістичної діалектики — живої душі марксизму (В. І. Ленін) в сучасних умовах набуває особливого значення, бо вона становить філософську основу формування комуністичного світогляду, розкриває процес перетворення знань на стійкі світоглядні переконання особи. Ці важливі функції стосуються усіх складових частин діалектичного матеріалізму, діалектики як загальної теорії розвитку, теорії пізнання, теорії категорій.

Останнім часом видана численна література з теорії філософських категорій, яка висвітлює різні її проблеми. У викладанні даної теорії найважливішими є такі питання: 1) що таке категорії; 2) як і на основі яких принципів їх систематизувати і 3) яка залежність категорій від суспільно-історичної практики і соціального спілкування. Аналіз згаданих питань і становить зміст цієї статті³.

1. Поняття категорій. Найвідоміше таке їх визначення: категорії — найбільш загальні поняття. При цьому мають на увазі філософські категорії; якщо йдеться про категорії спеціальних наук, то підкреслюється найбільша загальність понять цієї чи іншої з таких наук.

У наведеному визначенні виражена тісна спорідненість двох логічних форм мислення і пізнання; воно сформувалося як результат історичного досвіду пізнання і практики. Цікавою особливістю цього визначення є те, що категорії в ньому визначаються через поняття, однак поняття через категорії не визначаються. Інакше кажучи, незважаючи на спорідненість понять і категорій, їх відношення односпрямоване.

¹ Див.: Сулов М. А. Високе покликання і відповідальність. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. — Радянська Україна, 1981, 15 жовт.

² Там же.

³ У висвітленні названих питань ми не торкаємося численних дискусій з проблеми категорій. Огляд цих дискусій, а також бібліографію праць про філософські категорії див. у кн.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий / В. И. Шинкарук, В. Г. Табачковский, М. А. Булатов и др. К., 1978. 339 с.; Категории диалектики, их развитие и функции / М. А. Булатов, С. А. Васильев, Е. И. Андрос и др. Киев, 1980.

Основою цього, на наш погляд, є практика використання даних термінів у буденній мові. Слова «понятно» (рос.), «зрозуміло», «тямучість» та інші в буденному спілкуванні вживаються досить часто, і люди інтуїтивно розуміють, що вони мають на увазі, коли їх вживають. Навпаки, слово «категорія» застосовується рідко, головним чином тоді, коли йдеться про різні категорії товарів чи людей (спеціалістів певних професій).

Більшою вживаністю слова «поняття» і похідних від нього слів і пояснюється та обставина, що через нього визначається категорія. Але якщо взяти до уваги, що в спеціальній літературі точок зору на природу поняття і дискусій з цього приводу існує не менше, ніж з приводу категорій, то наведене визначення стає проблематичним. Відразу ж постає питання: а що таке «поняття», яке повинно розкрити зміст «категорій»?

Історично виражені два основних його визначення. Перше таке: поняття є відображення сутності речей. Це визначення ґрунтується на античній філософській традиції, головним чином на вченні Арістотеля. У «Метафізиці», перелічуючи різні значення терміна «межа», Арістотель на четверте місце ставить таке: «сутність кожної речі і суть її буття, бо суть буття речі — межа пізнання (речі); а коли межа пізнання, то і предмета»⁴. Сутність Стагірит розуміє як граничну, найглибшу, основну визначеність речі, далі якої пізнання не йде. Ця ідея Арістотеля і дістала своє вираження у відповідному тлумаченні поняття. Ми не будемо докладно аналізувати його, підкреслимо лише, що воно, хоча й правильне, але однобічне, оскільки, як відомо, поняття відображають не лише сутність речей, але й несуттєве, не лише необхідне, а й випадкове. Для нас важливо, що поняття визначається через категорію сутності.

Друге визначення поняття, сформульоване Гегелем, — це єдність всезагального, особливого та одиничного. Тут його зміст також розкривається через категорії, хоча й інші, ніж у першому визначенні. Але в обох випадках поняття визначається через категорії. З цього випливає, що, визначаючи категорії через поняття, ми не розкриваємо специфіки вживаних термінів, бо впадаємо в логічне коло, і щоб вийти з нього, слід інакше визначити поняття чи категорії, а для цього нам потрібно розглянути останні докладніше.

Наблизитися до адекватного тлумачення категорій можна логічним чи історичним засобами. Логічну побудову даного поняття ми дали в іншому місці⁵. Тут же застосуємо історичний підхід і розглянемо, що розуміли під категоріями ті філософи, які спеціально займалися їх вивченням.

Насамперед зауважимо, що в буденній мові слово «категорія» вживається в певному значенні. Коли говорять про категорії різних товарів або людей, то мають на увазі, що сукупність товарів поділяється на різні рубрики, групи, види, що кожна група має характерні лише для неї властивості і що в окрему групу товари об'єднуються на підставі однакових ознак. Інакше кажучи, під категорією розуміється деяка ознака (або ознаки), тобто певна визначеність, за допомогою якої обмежена множина речей або людей відмежовується від загальної їх сукупності і об'єднується у відносно замкнуте ціле. Щоб об'єднання мало місце, визначеність повинна мати певну загальність, тобто належати не одній речі, а деякій їх множині.

Вживання слова «категорія» в буденній мові, на перший погляд, здається несумісним зі спеціальним аналізом його у філософських працях, але воно споріднене йому, оскільки філософське тлумачення категорій в кінцевому підсумку коріниться в багатоманітній (в тому числі

⁴ Арістотель. Метафізика. — Соч.: В 4-х т. М., 1976, т. 1, с. 170.

⁵ Див.: Категорії диалектики, их развитие и функции, 1980, с. 23—43.

і мовній) практиці людства. Щоб переконатися в цьому, наведемо кілька прикладів з історії філософії.

Арістотель розумів під категоріями роди сущого і підкреслював їх багатоманітність. «Буття,— писав він,— приписується всьому тому, що позначається через форми категоріального висловлювання, бо скількома способами робляться ці висловлювання, в стількох же значеннях позначається буття. А оскільки одні висловлювання позначають суть речі, другі якість, інші — кількість, інші — відношення, інші — дію чи наслідок, інші — «де», інші — «коли», то відповідно до кожного з них те ж значення має і буття»⁶. Тут категорії — способи висловлювання про буття, причому підкреслюється їх об'єктивний характер і відмінність одного від одного. В іншому місці філософ зазначав, що «різними за родом називаються ті речі, в яких перший субстрат відмінний і які не звідні ні одна до одної, ні до чогось третього. Так, наприклад, форма і матерія розрізняються за родом, і так само все те, про що говориться в різних видах категорій сущого, бо з того, що є, одне означає суть (речі), інше — якість, і так далі — згідно з зробленим раніше розрізненням: вони також не звідні ні одна до одної, ні до чогось третього»⁷.

Досліджуючи види руху, Арістотель також виходив з того, що «категорії поділяються на сутність, якість, місце, дію або страждання, відношення і кількість»⁸. Перелічуючи категорії, Арістотель звертається до розділового «або». Найяскравіший приклад цього — початок четвертого розділу праці «Категорії»: «Із сказаного без будь-якого зв'язку кожне означає або сутність, або «скільки», або «яке» і таким чином перелічується десять відомих категорій»⁹.

В тлумаченні Арістотеля категорії — це висловлювання, які відображають такі загальні (родові) властивості буття, за допомогою яких воно членується в мові і знанні на рубрики, що не зводяться одна до одної.

Інше трактування категорій дається в ученні Канта. На його думку, категорії — це чисті розсудкові поняття, що мають апіорний характер. Категорії як поняття розсудку Кант відрізняє від понять простору і часу як форм чуттєвості. Відмінність полягає в тому, що чуттєвість дає для пізнання матеріал, зміст, а розсудок вносить в нього синтетичну єдність. Синтез, взятий в загальній формі, породжує чисте розсудкове поняття. Кантівська таблиця категорій є перелік усіх первісних понять синтезу¹⁰.

Що стосується терміна «поняття», яке Кант використовує у визначенні категорій, то воно розкривається як вид знання: «Пізнання є або споглядання, або поняття. Споглядання має безпосереднє відношення до предмета, а поняття має відношення до предмета опосередковано, за допомогою ознаки, яка може бути спільною для кількох речей»¹¹. Чисті розсудкові поняття мають всезагальний характер, тобто є «поняття про предмет взагалі»¹².

Отже, категорії — це форми синтезу чуттєвих даних. Якщо в арістотелівському вченні про категорії домінуючою є аналітична їх функція, то в кантівській концепції — синтетична.

У Гегеля категоріям приписуються обидві функції: «Категорія покладає буття в деякій визначеності як в границі»¹³. В цій тезі наочно

⁶ Арістотель. Метафізика, с. 156.

⁷ Там же, с. 177.

⁸ Арістотель. Метафізика, с. 296.

⁹ Див.: Арістотель. Категорії. — Соч.: В 4-х т. М., 1978. т. 2, с. 55.

¹⁰ Див.: Кант И. Критика чистого розуму. — Соч., М., 1964, т. 3, с. 172, 173, 175, 182.

¹¹ Там же, с. 354.

¹² Див.: Там же, с. 189.

¹³ Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. — В кн.: Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. М., 1971, т. 2, с. 117.

виражена членуюча, рубрикаційна природа категорій. В передмові до «Науки логіки» Гегель підкреслює їх синтетичний характер: «З одного боку, вони з огляду на свою всезагальність слугують скороченнями (адже яку безконечну множину частковостей зовнішнього існування і діяльності охоплюють собою уявлення: битва, війна, народ або море, тварина і таке інше...) З другого боку, вони слугують для більш точного визначення і знаходження предметних відношень»...¹⁴ Наприклад, в положеннях «практика є *основа* пізнання», «діяльність є *форма* існування людини» та ін. підкреслені слова і є категорії, за допомогою яких виражаються відповідні відношення. При цьому Гегель має на увазі не лише філософські, але й інші типи категорій.

Виявлені в працях Арістотеля, Канта, Гегеля та інших мислителів властивості категорій в процесі створення діалектичного та історичного матеріалізму були переосмислені на основі принципів відображення, розвитку, практики і багатьох інших. Категорії дістали своє ефективне застосування в теоретичній і практичній діяльності К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та їх послідовників. Узагальнюючи історичний досвід аналізу категорій, можна наголосити на основних рисах їх змісту. Під категоріями розуміються форми мислення, пізнання і діяльності, в яких виражаються (або відображаються) різні визначеності пізнаваних або перероблюваних речей; відображення здійснюється в узагальненій формі, внаслідок чого категорії постають способами членування та синтезування дійсності.

Тепер з'ясуємо, чому в дефініціях категорій, як правило, присутній термін «поняття». Річ у тому, що для того, щоб з допомогою певної визначеності здійснювати аналіз і синтез речей або світу загалом, треба знати ці визначеності, мати про них уявлення.

Якщо ми просто знаємо якусь із визначеностей, наприклад, що таке якість, кількість, війна, мир та ін., то маємо справу з поняттями. Якщо вони виконують згадані функції членування та синтезування дійсності, маємо відповідні категорії. Отже, будь-яке поняття, яке виконує ці функції, стає категорією; навпаки, перестаючи виконувати згадані функції, категорія стає поняттям. В цьому й полягає органічна єдність понять і категорій, що неадекватно відобразилася в поширеній дефініції категорій.

Виходячи з цього, можна твердити, що категорії взагалі (включаючи філософські і нефілософські їх різновиди) — це поняття, з допомогою яких здійснюється членування і синтез всієї дійсності або окремих її фрагментів. Власне філософські категорії — найбільш загальні поняття, що є засобами аналізу і синтезу саме всієї дійсності, світу загалом.

Але категорії будь-яких рангів, а серед них і філософські, не лише слугують такими засобами для пізнання і практики, але й самі по собі є розчленовані сукупності, які стають тим ефективнішими, чим більше вони пов'язані, об'єднані в систему. В марксистсько-ленінській філософській літературі робляться численні спроби побудувати систему логічних категорій, яка могла б ефективно використовуватись як у плані філософського забезпечення спеціальнонаукових досліджень, так і в практиці викладання діалектичного матеріалізму.

2. *Основні риси системи філософських категорій і принципи її побудови.*

У численних працях з питань систематизації філософських категорій різні автори застосовують неоднакові принципи їх систематизації, але в сукупності опублікованих праць можна знайти власне всі принципи діалектичного матеріалізму — принципи відображення, практики, збігу історичного і логічного, піднесення від абстрактного до конкретного, єдності діалектики, логіки і теорії пізнання та ін. Кожен

¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. М., 1970, с. 85.

із таких принципів виконує свою роль у розв'язанні даного питання і потрібно виділити ті з них, які найбільш ефективно дають розв'язання проблеми систематизації категорій.

Збіг історичного і логічного не є, очевидно, внутрішньологічним принципом, він скоріше вказує на відношення логічної системи категорій до позалогічної реальності, яка існує у вигляді дійсної історії та історії духовного життя суспільства, в тому числі й історії філософії. В цьому розумінні «історичне» охоплює все життя людей тієї чи тієї епохи або життя людства загалом. Це життя таке розмаїте, що знайти в ньому реальний аналог системи категорій, не маючи останньої хоча б в загальних рисах, безпосередньо просто неможливо. В цілому згаданий принцип, стверджуючи загальну залежність категоріального складу від історичних факторів, не показує, як це позначається на розв'язанні розглядуваної проблеми.

Аналогічно стоїть справа з принципом (або методом) піднесення від абстрактного до конкретного. Адже в ньому відсутні засоби, за допомогою яких можна виявити, які з категорій більш прості, які — конкретні, які вихідні, які — прохідні. Даний принцип утворює форму всієї системи категорій, але не є засобом її побудови, який би давав практичні правила упорядкування категорій.

Фундаментальну роль в усій марксистсько-ленінській філософії, в тому числі і в діалектичній логіці, відіграє принцип практики, згідно з яким весь духовний світ людини, включаючи і його категоріальний склад, має своє коріння в предметно-практичній діяльності і соціальному спілкуванні, в культурі загалом. У різних структурують частиних діалектичного матеріалізму цей принцип виявляється по-різному. Якщо в теорії пізнання він є однією з форм суб'єкт-об'єктного відношення, відношення практичної діяльності, яка є основою і критерієм другої форми діяльності — пізнавальної, то в діалектичній логіці він має зовсім інший вияв. Практика тут виступає у двох формах. По-перше, у «зовнішній», оскільки всі категорії і їх структури виникають на основі практики, і перш ніж будувати систему категорій, треба було б виявити категоріальну структуру практики. По-друге, в самій системі категорій практика виступає як одна з категорій у зв'язку з іншими. Оскільки практика має основоположний характер, то це повинно бути відображено у структурі системи категорій, тобто її слід побудувати так, щоб всі інші категорії занурювалися в практику як у свою основу. Показати цю залежність можна, бо в логічній системі кожна наступна категорія є основа попередньої. Наприклад, послідовність «якість — кількість — міра» виникає внаслідок того, що і якість, і кількість існують не відокремлено, а лише в єдності, яка й виражається категорією міри. Отже, якщо практика є основна категорія стосовно інших, то вона має завершувати систему категорій, як найбагатша за змістом. Але при цьому залишається відкритим питання про те, в якому порядку розміщені попередні категорії.

Досвід аналізу розглядуваної проблеми показує, що відповідь на останнє питання дає ленінське положення про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання. Щоправда, його застосування теж натрапляє на певні труднощі, оскільки ще не існує загальноприйнятого розв'язання питання про цю єдність. Однак певні результати можна отримати, застосувавши деякі принципи логіки, діалектики та теорії пізнання до єдиного матеріалу дослідження — сукупності філософських категорій.

Категорії можна аналізувати з різного погляду — історичного, гносеологічного та ін. В даному разі йдеться про діалектичну логіку, тому остання задає загальні контури дослідження категорій. Предметом його є закономірні зв'язки між категоріями. В цих зв'язках полягає суть логіки, в них повинні знайти своє відображення принципи

діалектики та теорії пізнання. Загальний порядок категорій визначається методом піднесення від абстрактного до конкретного, а конкретизація цього порядку отримується через застосування до них основних законів діалектики.

Що діалектика взагалі може застосовуватися до категорій, це очевидно, оскільки йдеться про діалектичну логіку. Діалектика утворює форму філософської логіки, тобто зв'язки між категоріями, останні ж становлять її зміст або матеріал.

Основні закони діалектики зразу ж дозволяють виділити кілька основних груп категорій.

Перша група категорій пов'язана з законом взаємопереходу кількості і якості. Головними з них є три — якість, кількість і міра. Їм підпорядкована низка інших категорій (підкатегорій), таких як буття і небуття, становлення, кінечне і безкінечне (в подвійній, якісній і кількісній формі), одне і множина та ін. Те, що три названі категорії мають основоположний характер, пояснюється величезним пізнавальним і практичним значенням якісної і кількісної визначеностей і їх єдності — міри. Вже в античній Греції пізнання кількісних властивостей і відношень зумовило створення математичних дисциплін, арифметики, геометрії та ін., які стали першими галузями точного знання. А в Новий час математичні науки отримують новий стимул для свого розвитку, причому, внаслідок підсумку, кількісні залежності як за своїм походженням, так і за застосуванням, виступають як зв'язки якісних властивостей об'єктивного світу. Це й визначило одне з перших місць єдності якості й кількості в загальному масиві знання, що дістало своє відображення в одному з основних законів філософії.

Друга група категорій пов'язана з законом єдності і боротьби протилежностей. До неї належать парні або полярні категорії, які виражають співвідносність чи рефлексивність категорій — їх тотожність і відмінність, протилежність і суперечність, їх субординацію як основи і заснованого та ін. До цієї групи залічуються також категорії сутності і явища, форми і змісту, необхідності і випадковості та ін.

Двома названими групами сукупність категорій не вичерпується: сюди не входять категорії одиничного, особливого і загального, теорії і практики, суб'єкта і об'єкта та ін. Спеціально про них йтиметься далі, лише підкреслимо, що стосовно виділених груп виникають два питання.

По-перше, в якому порядку розглядати ці групи, з якої потрібно виходити. По-друге, як упорядкувати другу групу категорій, які з цих пар — основні, які — похідні?

Можливість відповіді на ці питання пов'язана із застосуванням до аналізу категорій певних теоретико-пізнавальних закономірностей, насамперед тих, які відображають загальний шлях пізнання. Останній чітко окреслив В. І. Ленін: «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектичний шлях пізнання істини...»¹⁵ Справа в тому, що пізнання не починається з осягнення сутності речей. Ще Арістотель розглядав сутність як граніцю предмета і тому також як межу пізнання. Хоча сутність не є кінцевою метою пізнання, але її невихідний характер відзначено правильно. На цій підставі виникло уявлення, що пізнання починається з явища, а потім відкриває сутність. Однак це передбачає, що саме явище пізнане вже такою мірою, що воно виявило свою несамоодстатність і потребує переходу до основи. Але цього не може бути на початку пізнання. Справді, сутність і явище — співвідносні, корелятивні визначеності, і там, де є одна, є друга. Тому, коли пізнання

¹⁵ Ленін В. І. Конспект «Науки логіки». Вчення про поняття. — Повне збір. творів, т. 29, с. 142.

починається з явища, воно починається також і з сутності, бо явище є вияв останньої для свідомості суб'єкта, а отже, і досягнення сутності.

З цього випливає, що вихідний предмет пізнання становить така реальність, яка ще не роздвоєна на явище і сутність і яка може бути позначена терміном «безпосереднє буття». Воно є адекватним предметом живого споглядання, про яке писав В. І. Ленін. «Живе споглядання» не виключає мислення: останнє супроводжує весь шлях людського пізнання, однак на його початку воно має не абстрактний, а чуттєво-конкретний характер. Зміст цієї конкретності виражений в якісних, кількісних й інших властивостях об'єктивного світу. Так, щодо відчуття, однієї з форм живого споглядання, В. І. Ленін писав: «Якість і відчуття одне й те саме, говорить Фейербах. Найпершим і найпервіснішим є відчуття, а в ньому неминучою є і якість»...¹⁶ Те ж саме можна сказати і про кількість чи міру.

Але справа полягає й в іншому: роздвоєння дійсності на сутність і явище, на тотожне і відмінне та ін. зумовлене саме мінливістю буття, тим, що в ньому постійно відбуваються якісні й кількісні зміни, що й відобразив перший основний закон діалектики. Без такої мінливості дійсність не могла б роздвоюватися на протилежні властивості, на полярні визначеності. Тому з двох груп категорій на перше місце треба поставити ту, яка пов'язана з законом переходу кількісних змін у якісні і навпаки. Дана група категорій виражає безпосереднє буття як вихідний об'єкт пізнання, як предмет «живого споглядання». Другий же ступінь, який відповідає рівневі абстрактного мислення, характеризують полярні або рефлексивні категорії. Цей порядок двох виділених груп категорій впливає з закономірного шляху розвитку пізнання і дає відповідь на перше з двох поставлених питань.

Щоб відповісти на друге питання, про впорядкування парних категорій, слід виділити кілька зрізів аналізу. Насамперед з загальної ходу пізнавального процесу видно, що на другому його етапі вирішальну роль відіграють категорії сутності і явища і, отже, серед усіх парних категорій вони є основними, утворюють елементи загальної структури даного етапу, а інші категорії становлять їх конкретизацію. Така субординація проглядається у досить поширених визначеннях сутності — як тотожного, необхідного, закономірного, основного, внутрішнього та ін. в зміні явищ. Явище, навпаки, описується протилежним чином. Отже, сутність і явище розкриваються як через свої моменти або визначеності у цілому ряді інших категорій, що входять у їхній зміст як підкатегорії.

Сутність і явище становлять загальні протилежності другого етапу пізнання, мета якого — досягнення єдності цих протилежностей. Важливо зрозуміти, в чому полягає ця єдність.

Йдеться про те, що у кожній парі протилежностей категорії перебувають у єдності. Але оскільки кожна пара специфічна, то і єдність має бути особливою. Щодо цього велике методологічне значення має думка К. Маркса, висловлена ним з приводу єдності процесу виробництва і обертання капіталу, досліджених в перших двох томах його праці: «Щодо того, про що йде мова в цій третій книзі, то воно не може зводитись до загальних міркувань відносно цієї єдності. Навпаки, тут треба знайти і показати ті конкретні форми, які виникають з процесу руху капіталу, розглянутого як ціле»¹⁷. У Маркса йдеться про економічні категорії, але сказане ним має сенс і для філософських категорій. Якщо сутність і явище перебувають у єдності,

¹⁶ Ленін В. І. План діалектики (логіки) Гегеля. — Повне збір. творів, т. 29, с. 282.

¹⁷ Маркс К. Капітал. Т. 3, ч. I. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 29.

то і ціле, що виникає з неї, має бути, по-перше, деякою новою категорією, однопорядковою з ними, а, по-друге, вона повинна розкриватись через ряд специфічних категорій, відмінних від тих, якими виражаються загальні протилежності даного етапу пізнання. Характер шуканої категорії можна визначити, виходячи з таких міркувань.

Сутність і явище — це загальні категорії, на які роздвоюється весь об'єкт. Сутність без явища, як і явище без сутності відображають не дійсний об'єкт, а лише окремі його визначеності, які реально не існують у відриві один від одного. Дійсним об'єкт стає лише в єдності сутності і її вияву. Тому «дійсність» — та категорія, в якій «явище» і «сутність» дістають свою адекватну єдність. Крім того, оскільки явище — вияв сутності, то вихідною на даному етапі є категорія сутності, — отже, загальна структура другого розділу системи категорій задається тріадою: сутність — явище — дійсність.

Що стосується поділу підпорядкованих категорій, то слід звернути увагу на те, що парні категорії утворюють не однорідну масу, а уже в ході історії думки були розчленовані на кілька неоднорідних груп. Так, до категорій тотожності й відмінності безпосередньо приєднуються категорії протилежності й суперечності. В. І. Ленін в концепті «Науки логіки» Гегеля зазначав «Звичайне уявлення схоплює відмінність і суперечність, але не перехід від одного до другого, а *це найважливіше...* Мислячий розум (ум) загострює притуплену відмінність відмінного, просту різноманітність уявлень, до *істотної відмінності, до протилежності*»¹⁸. До цієї ж групи примикає категорія основи, що дістало яскраве вираження в цілісній групі законів традиційної формальної логіки: законів тотожності, неприпустимості суперечності, виключеного третього і в законі достатньої підстави.

Основа (і співвідносне з нею засноване), в свою чергу, розкривається конкретнішими категоріями: сутності і форми, матерії і форми (або форм її існування), змісту і форми. Нарешті, спорідненою з основою є категорія «умова», яка виражає той факт, що лише за наявності певних умов сутність того чи іншого предмета починає існувати; так, сутність капіталу існує лише за наявності робочої сили. Умова виражає граничну визначеність сутності, оскільки без неї сама сутність предмета, а отже, і він сам перестають існувати. Тому вона замикає ряд категорій, за допомогою яких конкретизується сутність, і накреслює перехід до світу явищ.

Група категорій, традиційно пов'язаних з загальною категорією «явище», також закріпилась в досвіді пізнання. Сюди належить: річ-у-собі і явище (або її властивості), внутрішнє і зовнішнє, сила і її вияв, частина і ціле, закон як вияв сутності. Найзагальнішу пару категорій тут утворюють «внутрішнє і зовнішнє». Розглянемо ми річ, її властивості чи закон, силу та ін. — скрізь як фундаментальне виступає роздвоєння об'єкта на внутрішній, прихований від суб'єкта зміст, і зовнішнє — зміст, що для нього виявився. Ця пара перебуває в основі всіх інших, і мислення, крокуючи до дедалі глибших властивостей об'єкта, саме в ній знаходить межу «виявленого і в собі-існуючого світу». Ця межа і визначає загальну рамку, в якій розміщуються категорії, що належать до рубрики «явище».

Особливу, відносно самостійну групу становлять категорії можливості і дійсності, випадковості і необхідності, причому існує також відмінність формальної і реальної можливості, формальної і реальної необхідності. Від них відрізняється абсолютна необхідність, а саме та, яка причину свого буття містить у самій собі. В історії філософії цей різновид необхідності дістав класичне відображення в

¹⁸ Ленін В. І. Конспект «Науки логіки». Вчення про сутність. — Повне зібрання творів, т. 29, с. 120.

causa sui Спінози, в понятті субстанції. Через нього перелічені логічні форми пов'язані з групою «категорій відношення», до якої належать субстанція і акциденція (випадкова властивість), причина і наслідок, взаємодія, а також атрибут як невід'ємна властивість дійсності, нарешті, абсолютне і відносне, без яких неможливо визначити поняття субстанції, атрибута, абсолютної необхідності. Всі ці категорії відтворюють не протилежність сутності і явища, а дійсність як ціле і є, за термінологією К. Маркса, такими конкретними формами, які виникають з діалектичного розвитку дійсності, розглядуваної як ціле.

Третій розділ системи категорій, що відповідає завершальній стадії процесу пізнання, яку В. І. Ленін позначає терміном «практика», також містить в собі ряд взаємозв'язаних і специфічних категорій. Головну серед них становить категорія «практика» або «предметно-практична діяльність». З нею безпосередньо пов'язана категорія пізнання. Практика і пізнання — це основні різновиди діяльності, які становлять суттєву визначеність людини як суспільно-історичної істоти. Людина — носій діяльності — виступає як суб'єкт, а та частина реального світу, на яку діяльність спрямована, — як об'єкт. Отже, до фундаментальних категорій практики і пізнання прямо примикають категорії суб'єкта й об'єкта. Вони є конкретизацією перших, оскільки визначають дійсних носіїв діяльності та її предмет.

Діяльнісне відношення суб'єкта до об'єкта полягає в тому, що людина ставить перед собою певну мету, використовує для її реалізації засіб і отримує результат, який полягає в прирощенні знання або в дійсному перетворенні предмета праці. Мета, засіб, результат — це найзагальніші рубрики, на які членується людська діяльність і за допомогою яких здійснюється її дальша категоризація.

Нарешті, для того, щоб поставити мету, яка як закон спрямовує процес діяльності, людина повинна мати поняття про той предмет, на який спрямована діяльність — як з погляду його наявного змісту, так і з погляду його можливостей, які повинні бути реалізовані. Термін «поняття» тут вживається в широкому смислі, як розуміння (рос.: понимание) суб'єктом того фрагмента дійсності, який стає об'єктом його дій.

Виділені категорії, від «практики» до «поняття», становлять основні елементи третього розділу системи категорій, а накреслений зв'язок — загальну його структуру.

Особливість категорій цього розділу полягає в тому, що вони конкретніші порівняно з категоріями перших двох розділів. Конкретне, йдучи за К. Марксом, ми розуміємо як єдність різноманітного. Саме такі єдності наявні в категоріях пізнання і практики, суб'єкта і об'єкта та ін. Наприклад, загальновідомо, що до складу процесу пізнання взагалі, окрім матеріалу, входять всі логічні категорії як засоби його осмислення. Інакше кажучи, така категорія, як пізнання, містить у собі всю сукупність категорій перших двох розділів, а також третього (суб'єкт і об'єкт, поняття та ін.). Аналогічно стоїть справа з практикою та ін. Так, формування мети загалом потребує залучення всіх категорій, як і, з другого боку, всі категорії є результатом предметно-практичної і пізнавальної діяльності.

Органічне включення в систему категорій діалектичного матеріалізму зазначених конкретних категорій дає розв'язання проблеми, поставленої С. Л. Рубінштейном в його праці «Людина й світ». «Із вчення про категорії, в тому числі навіть із вчення про дійсність, буття випадає людина»¹⁹ — такий закид був зроблений ним з розглядуваного питання. Як справедливо вважав С. Л. Рубінштейн, «людина

¹⁹ Рубінштейн С. Л. Человек и мир. — В кн.: Рубінштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973, с. 258.

повинна бути включена до складу буття (і відповідно в категоріальну систему філософії) не лише як об'єктивна даність, як об'єкт пізнання поряд з іншими об'єктами, але й у своїй специфічній якості суспільної людини»²⁰.

Кожна наука, яка вивчає людину, — антропологія, психологія та ін. — включає людину в свій категоріальний зміст по-своєму. Не є винятком і марксистсько-ленінська філософія. В історичному матеріалізмі людина вивчається в ряді аспектів: як агент практичного перетворення матеріального і духовного світу, як істота, сутність якої становить сукупність усіх суспільних відносин, як суб'єкт історичного процесу тощо.

В категоріальну систему діалектичного матеріалізму людина входить як суб'єкт або носій насамперед пізнавальної діяльності, а також практики як її основи і критерію. При цьому важливо підкреслити, що суб'єкт, тобто людина, є не просто одна з категорій серед багатьох інших, а, внаслідок вказаної конкретності, підпорядковує собі всі інші категорії, робить їх моментами своєї сутності — діяльності як специфічної якості суспільної людини. Категорія суб'єкта не однопорядкова з рештою категорій. Перефразовуючи відомі слова Арістотеля, можна сказати, що людина (суб'єкт) є підмет, а всі інші категорії — присудки, що мовляться про нього, тобто становлять визначення його діяльної сутності, спрямованої на пізнання і перетворення світу і самого себе. Така субординація задає гуманістичну спрямованість всій системі категорій, її загальну орієнтацію на людину.

Друга загальна риса системи категорій полягає в тому, що їх послідовність підпорядковується принципові піднесення від абстрактного до конкретного, причому цей принцип постає в двох різних формах. З одного боку, він діє протягом усієї системи і з його допомогою реалізуються часткові конкретні єдності категорій. Так, міра є конкретне щодо якості і кількості, дійсність — стосовно сутності і явища. Це спостерігається і в підпорядкованих категоріях цих загальних логічних форм. Але, з другого боку, принцип піднесення виражає також певний закономірний зв'язок перших двох розділів системи з третім, оскільки кожна категорія останнього постає як єдність всіх попередніх категорій в їх певних функціональних застосуваннях — в якості загальних форм, засобів і мети пізнання і практики. Така конкретність пов'язана з введенням в систему категорій суб'єкта, його діяльності та її категоріальних структур, дослідження яких становить одну з головних завдань діалектичного матеріалізму. Тому і піднесення від абстрактного до конкретного, будучи загальним методом діалектичної логіки (теорії філософських категорій), під час переходу до категорій третього розділу зазнає якісної зміни і покладає нову форму свого існування.

Нарешті, третя загальна особливість розглядуваної системи категорій полягає в тому, що вона завершується категорією практики, категорія пізнання безпосередньо передуює їй. Вище згадувалось, що в логічному процесі наступна категорія є основа попередньої, отже практика як кінцева інстанція системи є основа всіх інших категорій. Неправильно було б починати з неї діалектичну логіку, бо якщо практика — основа всього пізнання і категоріального апарата мислення, то це має бути показано в розгорнутій логічній структурі всієї теорії категорій. Спрямованість на практику повинна бути загальною тенденцією системи як руху від абстрактного до конкретного, від заснованого до його основи.

Така тенденція дає закономірний перехід до дослідження відношення всіх філософських категорій до позалогічної реальності, і на-

²⁰ Там же, с. 278.

самперед,— практики як їх непосредньої основи, через яку людина освоює навколишній світ.

3. Категорії і практика. Існують дві найзагальніші форми їх зв'язку — історична і логічна. Перша полягає в дослідженні категорій на основі історії пізнання і розвитку суспільно-історичної практики. Тут можна діяти двояким чином: вивчати окремі категорії або їх системи, які виражають стан суспільства загалом і змінюються за змістом і формою в культурно-історичному процесі. Тепер найбільше праць присвячено саме окремим категоріям. Це природно, оскільки такі дослідження виступають передумовою для історико-генетичних досліджень категоріального апарата в цілому. У викладанні йти таким шляхом практично неможливо з огляду на необхідність вводити численний матеріал з історії матеріальної та духовної культури, хоча й не можна виключати можливість застосування такого способу у відповідних випадках.

Іншим є логічний шлях, тобто розкриття принципів, що виявляють залежність філософських категорій від предметно-практичної діяльності і соціального спілкування. Вихідним при цьому є загальнофілософське положення, згідно з яким пізнання є відображенням буття. Під це положення цілком підпадають і категорії як форми мислення і пізнання.

Але буття, з погляду марксизму,— це не природа як така, а природа, перероблювана в процесі предметно-практичної діяльності. Тому непосредньою основою пізнання і його логічних форм є практика.

Це положення можна конкретизувати, якщо розглядати категорії не окремо, а в єдності, у вигляді системи. Аналіз показує, що принцип такої системи становить єдність мислення і буття. Але остання — одна з форм основного питання філософії, питання про відношення матеріального і духовного. Дійсне, живе буття цього відношення перебуває в діяльному ставленні людини до об'єктивного світу, в практиці і життєдіяльності людства. Мислення, як і все духовне життя, генетично виникає з практики і в кінцевому підсумку пов'язане з нею. Тому і за змістом, по тих елементах, які перебувають у зв'язку, і за формою самого зв'язку основне питання філософії є відображення фундаментального діяльно-практичного ставлення людини до світу. Отже, ми маємо ланцюг опосередкувань: категорії — система категорій — основне питання філософії (принцип системи) — діяльність, в якому через ряд опосередковуючих ланок виявляється укоріненість сукупності філософських категорій в суспільно-історичній практиці людства.

У практиці звичайно виділяються два компоненти: предметно-перетворююча діяльність і соціальне спілкування. Сказане стосується насамперед першого з них. Що ж до другого, то органічний зв'язок соціального спілкування з категоріями стає очевидним, якщо взяти до уваги загальність — невід'ємну рису категорій, на яку, як було сказано, вказували видатні представники історії філософської думки. Даний зв'язок був зафіксований в працях радянського психолога Л. С. Виготського: «Для того, щоб передати будь-яке переживання або зміст свідомості іншій людині, немає іншого шляху, окрім віднесення змісту переживання до певного класу, до певної групи явищ, а це ...неодмінно потребує узагальнення. Таким чином виявляється, що спілкування необхідно передбачає узагальнення...»²¹ Отже, соціальне спілкування, поряд і в зв'язку з діяльністю, що перетворює світ, є фактором, який породжує категорії. На прикладі логічних категорій це виявляється і в тому, що вони, як форми мислення і пізнання, розвиваються з виникненням філософії, а становлення останньої зумов-

²¹ Виготский Л. С. Развитие высших психических функций. М., 1960, с. 51—52.

лене виникненням такого фундаментального суспільного явища, як відокремлення розумової праці від фізичної, яке породжується поділом суспільства на класи.

Суттєвою формою соціального спілкування є спілкування поколінь в процесі предметно-практичної діяльності. В ході його здійснюється саме усвідомлення категоріальних структур людської свідомості і практики, реалізуються їх спадкоємність, збагачення і дальший розвиток.

Так виявляється принципова залежність категорій від практики, яка (залежність) визначає місце і роль категорій «практика» серед інших категорій.

Пропонуючи наведені уточнення у визначенні категорій, їх групуванні і субординації на основі лєнінської ідеї єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, конкретизацію певних принципів залежностей категорій від предметно-практичної діяльності і соціального спілкування, ми намагалися відповісти не лише на деякі теоретичні питання діалектико-матеріалістичного вчення про категорії: подібні уточнення і конкретизації становлять необхідну умову доведення теорії категорій до рівня, який відповідає зрелим вимогам практики викладання марксистсько-лєнінської філософії.

* * *

Различные понятия и категории в том, что первое — это знание о содержании той или иной определенности мира, а категория — та же определенность, которая служит средством членения и синтезирования действительности. В системе категорий — составной части диалектического материализма — первую группу составляют категории, которые связаны с законом перехода количественных изменений в качественные. Ведущими являются здесь категории качества, количества, меры. Вторую группу составляют ларные категории — сущность и явление, форма и содержание, связанные непосредственно с законом единства и борьбы противоположностей. Главные среди них — сущность и явление ввиду их решающей роли в познавательном процессе. Общая структура всех полярных категорий строится по закону отрицания. Из двух групп категорий исходной является та, которая связана с первым законом диалектики: именно количественные и качественные изменения раздваивают действительность на явление и сущность, вследствие чего и познание начинается не с сущности и коррелятивного с ним явления, а с непосредственного бытия, данного в живом созерцании, затем переходит к абстрактному мышлению, а от него — к практике. Третьей стадии познания также соответствует ряд специфических категорий. Главные из них — «практика» и соотносительное с нею «познание» — обозначают основные виды деятельности, их носитель — субъект, а предмет — объект. Общая категоризация деятельности осуществляется понятиями «цель», «средство», «результат», а чтобы ставить цели, нужно иметь понятие (или представление) об объекте. Каждая категория третьей группы — от «понятия» до «практики» — это единство всех остальных категорий, что образует особую форму восхождения от абстрактного к конкретному. Важное значение имеет категория субъекта, которая обозначает человека — носителя категориальных форм деятельности и задает гуманистическую направленность всей системе категорий. Поскольку в логическом процессе последующая категория есть основание предыдущей, а практика — основа познания и его логических форм, постольку вся система категорий завершается категорией практики, образующей переход к проблеме «категории и практика».

В практике выделяются две компоненты: предметно-преобразующая деятельность и социальное общение. Решение вопроса о связи категорий с первой из них дается через единство мышления и бытия, которое составляет принцип (основу) системы философских категорий и одну из форм основного вопроса философии, являющегося отражением деятельностного отношения человека к миру. Связь же категорий с социальным общением раскрывается через известное положение, согласно которому общение необходимо предполагает обобщение, а важнейшими формами последнего являются категории.

Н. В. КИВЕНКО

ПРО ОБ'ЄКТИВНУ ОСНОВУ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ В НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

Однією з найхарактерніших рис сучасного етапу розвитку науки є комплексний підхід до виявлення закономірностей природи і суспільства. На відміну від буржуазного суспільства, за соціалізму комплексність наукового пізнання виходить за межі конкретно-спеціальних питань, оскільки вона здійснюється в контексті розв'язання широкого кола завдань соціально-економічного, політичного і духовного розвитку суспільства. Надаючи величезного значення саме комплексному розв'язанню завдань, що стоять перед нашою наукою, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР зобов'язали інститути академії наук разом з міністерствами підготувати проект Комплексної програми науково-технічного прогресу та його соціально-економічних наслідків на 1976—1990 роки. Ця програма затверджена і ефективно діє.

Нового імпульсу прискорення вона одержала згідно з розробленими партією і схваленими народом «Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», де, зокрема, було наголошено на необхідності всебічного забезпечення розробки й реалізації цільових комплексних програм щодо розв'язання найважливіших науково-технічних проблем. Так, з метою піднесення на вищий рівень організації суспільної праці і виробництва поставлено завдання «концентрувати сили й ресурси на розв'язанні основних народногосподарських завдань, забезпечити розробку і поетапну реалізацію цільових комплексних програм з найважливіших соціально-економічних проблем...»¹.

Рішенням Пленуму ЦК КПРС, що відбувся в листопаді 1979 р., про розвиток програмно-цільового методу як головного у народному господарстві, на XXVІ З'їзді КПРС було надано значення партійної директиви. В зв'язку з цим рішенням розроблені і почали діяти близько 160 науково-технічних програм, з яких 40—цільові комплексні програми².

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербинський підкреслював, що досвід Академії наук УРСР щодо підвищення ефективності наукових досліджень та скорочення строків їх впровадження у вироб-

ництво нерозривно пов'язаний з комплексним розв'язанням завдань науково-технічного і соціально-політичного розвитку народного господарства. Про це, зокрема, йшлося в постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про деякі заходи по дальшому поліпшенню управління науково-технічним прогресом у республіці». Товариш В. В. Щербинський відзначив велику роль АН УРСР у розвитку фундаментальних досліджень і координації наукових праць у галузі природничих, технічних і суспільних наук на основі комплексного розв'язання завдань науково-технічного та соціально-економічного розвитку народного господарства³. Зокрема, цільова комплексна науково-технічна програма, яка затверджена ДКНТ Держплану СРСР та Президією АН СРСР від 13 лютого 1981 р. (вона передбачає «розробити нові напрями досліджень генетичного апарата, біополімерів та структур клітини, які здійснюють найважливіші виявлення життєдіяльності, та впровадити досягнення молекулярної біології і молекулярної генетики у народне господарство»), виконується зусиллями близько 50 установ нашої країни. До їх складу входять Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна АН УРСР, Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР, Інститут фізіології рослин АН УРСР, Інститут молекулярної біології і генетики АН УРСР та Інститут теоретичної фізики АН УРСР.

Вивчення комплексності як характерної риси сучасного наукового пізнання є дуже актуальним завданням. Однак щодо комплексності і комплексних програм все більш стає зрозумілим, що комплексна програма «тільки тоді може бути дійсно комплексною, якщо вона цілає всебічне обґрунтування»⁴. Тому особливо важливим уявляється визначення тієї методологічної основи, яка зумовлює хід і головний напрям комплексних досліджень на різних рівнях наукового пізнання. Тут насамперед виникає питання про те, які властивості наукового пізнання як відображення властивостей матеріальних об'єктів зумовлюють саму можливість застосування комплексного підходу до аналізу розвитку сучасної науки і виробництва.

¹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.— К., 1981, с. 12.

² Див.: Кедров Б., Смирнов П., Юдин Б. О взаємозв'язи наук.— Правда, 1981, 11 декаб.

³ Див.: Щербинський В. В. Науково-технічна революція и управління общественными процессами.— Вопр. философии, 1980, № 10, с. 3—21.

⁴ Кедров Б., Смирнов П., Юдин Б. О взаємозв'язи наук.— Правда, 1981, 11 декаб.

Прогрес сучасного наукового пізнання неможливий без взаємодії різних, і не тільки традиційно пов'язаних, наук. Сучасна інтеграція наук приводить до інтенсивного розвитку множини суміжних наук. У науці частіше стверджуються комплексні галузі знання, що сприяє зближенню, а іноді й злиттю «чистих» і «прикладних» наук⁵. Водночас обсяг наукової інформації у тій формі її сприйняття, яка, як правило, практикується, нерідко уявляється таким, що досягнув відповідної «критичної точки». І сама сукупність наук розглядається багатьма ученими як малокерований і навіть стихійний процес. Проте сучасний стан науки потребує нового рівня підвищення організації і дедалі складнішого наукового процесу, підносячи значення якісно нової місії ученого: це — учений-організатор, учений-інтегратор, комплексний спеціаліст та ін.

Нині комплексному підходові, комплексним дослідженням і експериментам учені надають все більшого значення, чим і визначається актуальність всебічного вивчення проблеми комплексності й комплексних проблем як однієї з форм інтеграції наукового знання. Постановка в науці комплексних проблем свідчить про те, що різні галузі знання досягли у своєму розвитку такого високого рівня, коли діалектико-матеріалістичний принцип, що потребує в пізнанні предмета охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «посереднення»⁶, реалізується через взаємодію окремих наук.

Комплексна проблема — це така наукова проблема, яка виникає у ході розвитку наукового пізнання і формування його інтеграційних тенденцій як відображення єдності й цілісності матеріального світу, взаємозв'язку і взаємопереходу різних форм руху матерії і різних рівнів тієї самої форми руху як системи рухів, що належать до цієї основної форми. Тому комплексні проблеми потребують для свого розв'язання взаємодії різних наук, їх теорій і методів. На основі комплексного підходу всі наукові проблеми в кінцевому підсумку виявляються комплексними, бо в сучасний період інтеграції знання всі вони розв'язуються засобами не однієї, а кількох наук. Постановка в науці комплексних проблем становить закономірне явище, спосіб, з допомогою якого організується і спрямовується наукове пізнання світу. Комплексні проблеми — це більш адекватний шлях до істинного відображення світу і його закономірностей, бо світ є система взаємопов'язаних і взаємозумовлених предметів і явищ. Якщо постановка комплексних проблем об'єктивно необхідна, вони є фактично зародком нової науки.

В основі методологічного аналізу сутності комплексних проблем лежать вихідні методологічні принципи, які зумовлюють вив-

чення і розв'язання комплексних проблем будь-якого рівня складності. Кожна наука має свій арсенал законів, основних понять і принципів, які в сукупності є методом дослідження певних об'єктів. Це дослідження у свою чергу спирається на існування універсальних методологічних засобів, якими є філософські закони, категорії і принципи.

Принципи, як відомо, становлять одну із форм систематизації знання, яка розкриває взаємозв'язок між законами і теоріями науки. Принципи діалектичного матеріалізму, показуючи закономірний взаємозв'язок предметів і процесів матеріального світу, сприяють синтезу наукового знання, виявляють загальне у співвідношенні його різних рівнів, форм, у тому числі й сутності такої ситуації інтеграційного процесу, якою виступає комплексна проблема. Тому принципи і категорії матеріалістичної діалектики є вихідними методологічними принципами вивчення комплексних проблем на різних рівнях розвитку наукового пізнання. Органічний зв'язок матеріалістичної діалектики з методологією постановки і розв'язання комплексних проблем свідчить про зростання євристичного значення марксистсько-ленінської філософії в сучасному науковому пізнанні.

Водночас внаслідок розширення і посилення ролі науки в соціалістичному суспільстві дедалі актуальнішим завданням матеріалістичної діалектики стає аналіз структури науки, закономірностей її розвитку, використовуваних нею методів і концептуальних засобів. Тому дальшої розробки потребують насамперед ленінська теорія відображення і його арсенал наукового знання, з яким пов'язане розкриття її основних положень⁷.

У літературі існує погляд, що інтеграція наукового пізнання здійснюється як взаємо-відображення одних наук іншими і що тому цей процес відбувається відповідно до закономірностей відображувачої і відображеної систем⁸. Уявляється, що постановка комплексних проблем як одного із ступенів інтеграції наукового знання, який з необхідністю припускає дальший ступінь інтеграції — синтез наук, реалізується не незалежно і довільно, а як відображення тієї системи комплексних проблем, їх змісту, які існують в науці на даний час. Відображення зумовлює існування структурної відповідності (зокрема, ізоморфізму) між усіма системами всіх рівнів організації матерії. Тому відображення виступає як особливий зв'язок між матеріальними об'єктами і тому саме як одна з умов і конкретних механізмів організації матеріального світу як єдиного цілого. Якщо ж ми будемо виходити з того, що постановка комплексних проблем є, як уявляється, шлях до відкриття ще невідомих загальних законів руху, то виз-

⁵ Див.: Ставская Н. Р. Философские вопросы развития современной науки.— М., 1974, с. 33.

⁶ Ленин В. И. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

⁷ Див.: Лекторский В., Мелюхин С. О некоторых тенденциях развития материалистической диалектики.— Коммунист, 1976, № 1, с. 57.

⁸ Див.: Ставская Н. Р. Философские вопросы развития современной науки, с. 69.

нання відображення як необхідної сторони руху і того механізму, за допомогою якого між системами встановлюється структурна та функціональна відповідність, зумовлює можливість глибоше обґрунтувати єдність і ізоморфізм різних законів руху природи та суспільства. Дослідники⁹ підкреслюють, що синтез наук пов'язаний з відкриттям загальних закономірностей певного класу явищ і що в основі цих закономірностей лежить подібність їх будови і функціонування, ізоморфізм¹⁰ структур. Створення класифікації наук за принципом функціональної подібності пропонують В. С. Тюттін, М. Д. Ахундов і В. І. Борисов¹¹, М. Ф. Овчинников¹².

Всі комплексні проблеми можна поділити на кілька основних різновидів або типів відповідно до класифікації типів синтезу наукових знань, яка складається в сучасній науці¹³ — внутрішньодисциплінарні, міждисциплінарні, внутрішньогалузеві, міжгалузеві, загальнонаукові та універсальні (або філософські). Отже, постановка і вивчення універсальних комплексних проблем включає основні результати розв'язання всіх інших комплексних проблем.

Згідно з принципом єдності матеріального світу формулюється принцип єдності знань¹⁴; відповідно з ним можна врипустити, що всі комплексні проблеми пов'язані між собою таким чином, що розв'язання однієї з них зумовлює розв'язання другої. Завдяки єдності наукового знання існує ієрархія у постановці комплексних проблем, коли вони спочатку ставляться як результат інтеграції близьких за рівнем складності наук, а потім — як наслідок інтеграції наук, які належать до більш широкій системи знань.

Визнання принципу саморуку як методологічної основи вивчення закономірностей

⁹ Див.: Синтез современного научного знания Ред. кол.: В. А. Амбарцумян и др.— М., 1973, с. 70.

¹⁰ Зауважимо, що відношення ізоморфізму, як наслідок взаємовідображення об'єктів, не може характеризувати структуру відповідності будь-яких матеріальних об'єктів. Якщо розглядати спільність структур у складних і універсальних системах зв'язку, то там відповідність структур виявляється найрізноманітнішою і найменш імовірний випадок становить відношення ізоморфізму, бо взаємна відповідність структур не завжди означає і їх взаємодозначну відповідність, тобто ізоморфізм. Імовірніше, якнайпоширеніше відношення гомоморфізму або іпсії, більш загальні форми структурної відповідності.

¹¹ Див.: Синтез современного научного знания.

¹² Див.: Овчинников Н. Ф. Особенности развития и тенденции к единству научного знания.— В кн.: Проблемы истории и методологии научного познания / Отв. ред. Б. М. Кедров и Н. Ф. Овчинников. М., 1974, с. 311.

¹³ Див.: Синтез современного научного знания.

¹⁴ Див.: Черноволенко В. Ф. Мирозернение и научное познание.— Киев, 1970.—174 с.

функціонування у науці комплексних проблем припускає, що жодна комплексна проблема не може бути сформульована раз і назавжди; це також означає, що можливість постановки комплексних проблем за їх характером і змістом уявляється практично безмежною.

Єдність матеріального світу реалізується через багатоманітність взаємозв'язку різних форм руху. Той самий різновид матерії або рівень організації може бути посієм багатьох форм рухів, бо здатність його до руху визначається загальною системою окремих взаємодій, а також особливостями більш загальної системи взаємодій, в яку він включений. Та сама форма руху може бути пов'язана з різними матеріальними носіями. Як відображення даної властивості, чим складнішим є об'єкт пізнання, тим загальнішою уявляється комплексна проблема, що відображає його властивості, і тим більша кількість менш складних проблем зумовлюють її розв'язання. Сама комплексна проблема може і має розв'язуватися одночасно кількома науками. Відповідно до того, як різновиди руху в загальній системі взаємодій співвідносяться між собою за принципом координації і субординації, підпорядкування їх одна одній, правильна постановка і розв'язання комплексних проблем мають відобразити співвідношення простих і складних форм руху в напрямі пошуку більш універсальних різновидів руху.

Діалектико-матеріалістичний принцип єдності, цілісності матеріального світу, відповідно до розв'язання конкретних наукових завдань, трансформується в системно-структурний метод дослідження, який повсюдно поширений у сучасній науці. Особливо широко цей метод використовується у дослідженні складних об'єктів біології. По суті життя може бути визначене тільки через систему відношень, а вона, у свою чергу,— через взаємодію наук, що їх вивчає. Принцип цілісності необхідний як основа дослідження найважливіших властивостей життя — структурної упорядкованості, управління, системності розвитку, функціонування та ін. Формулюючи відмітні риси живого, В. О. Енгельгардт підкреслює, що «найважливіша якість всього живого — це упорядкованість»¹⁵, що «життя становить сукупність якогось числа начал, причому кожне, взяте окремо, не визначає собою життя, але за відсутності хоча б одного з них життя неможливе. Одне з таких начал — це структурна організація»¹⁶.

Нині в біології розвиток розглядається у зв'язку з утворенням організації систем, що завжди супроводжує його, причому прогрес становить окремих випадок цих перетворень. Тим самим розвиток виступає як «системно-цілісний процес»¹⁷. Цілісний

¹⁵ Энгельгардт В. А. Проблема жизни в современном естествознании.— В кн.: Ленин и современное естествознание / Отв. ред. М. Э. Омеляновский. М., 1969, с. 265.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Миклиш А. М. Системность развития в свете законов диалектики.— Вопр. философии, 1975, № 8, с. 92.

характер біологічних явищ передбачає комплексність у їх дослідженні, певний взаємозв'язок різних описів або опису їх різних сторін у єдиній системі знання. Комплексний характер біологічних проблем, пов'язаних, наприклад, з аналізом сутності життя, розглядом адаптації та ін., приводить до того, що розв'язання їх тільки на основі якогось специфічного методу виявляється недостатнім. З цього погляду спроба утвердити монополію будь-якого одного, конкретного методу дослідження є неправомірною. Характеризуючи зміст такого комплексного поняття, як, наприклад, біотехносфера — природно-технічне середовище проживання людини, Г. Ф. Хільмі робить висновок, «що розвиток явищ у будь-якій скільки-небудь складній системі визначається не лише загальними законами природи, властивими даному класу явищ, але і тими системно-організаційними зв'язками, які існують у певній системі й накладають обмеження на форму вияву загальних законів»¹⁸. Успіхи сучасної нейрохірургії і нейрофармакології привели до формування комплексного, системного підходу до вивчення принципів функціонування мозку, його структурно-функціональної організації. Такий синтезуючий підхід полягає в тому, «що останній має органічно поєднувати в собі можливості як тонких аналітичних досліджень елементів структурно-функціональних систем, так і вивчення закономірностей інтеграції, притаманних динамічним функціональним системам»¹⁹.

У філософській і природничонауковій літературі немає єдиного погляду щодо розуміння різниці між такими поняттями, як «ціле» і «комплекс», або «цілісність» і «комплексність». Однак зрозуміло, що вони мають різні відтінки, але з'єднує їх та обставина, що обидва ці поняття функціонують завдяки використанню системно-структурного методу дослідження, стосуються системних уявлень про властивості навколишніх предметів і процесів. «Комплексний, системний підхід стає головною методологічною основою сучасного дослідження процесів життя»²⁰. Саме прагнення використати можливості системного, комплексного підходу і міжнародного співробітництва вчених для розв'язання глобальних проблем, на які натрапляє сучасний світ, відзначає академік Ю. А. Овчинников, привело до утворення у 1972 р. з ініціативи СРСР і США Міжнародного інституту прикладного системного аналізу²¹.

Для правильного уявлення про характер будь-якої цілісності і комплексності прин-

ципово важливо, що такі загальні властивості, як рух і системність, об'єктивно нерозривно пов'язані між собою. Щоб розуміти сутність руху і відображення його в русі думки, формуванні пізнавальних і логічних форм відтворення дійсності, потрібно виходити з того, що він як система також підпорядковується закономірностям діалектичного зв'язку «частини і ціле». Використання знання особливостей цього зв'язку дає можливість глибше вивчити характерні риси взаємовідношень різних форм руху, процес формування матеріальних систем як систем рухів, їх взаємовідношення між собою, ієрархію і синтез. Тут виникає також потреба у висвітленні питання про характер взаємовідношень загальних і специфічних форм руху і властивих їм закономірностей. Розуміння того, яке співвідношення існує між загальними і специфічними законами руху матерії, дає можливість вивчити принципи формування комплексних проблем.

Нині дискутується питання про те, що треба розуміти під «зведенням» складного і специфічного до більш простого і загального. Особливо гострим у зв'язку з розширенням вивчення явищ життєдіяльності засобами фізики і хімії є питання про можливість або неможливість зведення біологічної форми руху до механічного або фізико-хімічного руху. Дослідження цього питання показало, що «зведення» біологічної форми руху до інших, простіших форм не розглядається в сучасній науці як отождошення фізіологічного з фізичним і хімічним, що таке отождошення взагалі знімає проблему синтезу різnorodних знань, використання знання одного рівня для інтерпретації іншого. Проте наукове вивчення біологічного може відбуватися «пошарово», з допомогою аналізу особливостей його окремих структур. Звичайно, здобуте таким чином знання не є вичерпним щодо властивостей живого, а є фундаментом для проведення складніших досліджень на рівні фізіологічних закономірностей.

У біологічних дослідженнях застосовується принцип редукціонізму, що становить такий метод вивчення, який ґрунтується на уявленні, що, «зводючи складне до сукупності або до суми його частин, ми, вивчаючи останні, одержимо свідчення і про властивості вихідного цілого»²². Прямим дітищем редукціонізму, на думку В. О. Енгельгардта, є молекулярна біологія. Водночас було б неправильно думати, що редукціонізм як метод дослідження може претендувати на монополію у сфері вивчення органічного світу. Він необхідно має використовуватися у поєднанні з методом органіцизму, який постулює неможливість зведення складного до простого, тобто «завдання полягає не у протиставленні редукціонізму і органіцизму, а у пошуках шляхів їх синтезу, або принаймні взаємного доповнення тих або інших форм

¹⁸ Хильми Г. Ф. Современное состояние научных концепций биосферы.— В кн.: Методологические аспекты исследования биосферы / Отв. ред. И. Б. Новик. М., 1975, с. 92.

¹⁹ Методологические вопросы теоретической медицины. / Н. П. Бехтерева, П. В. Бундзен, А. С. Каплуновский и др.— Л., 1975, с. 11.

²⁰ Фролов И. Т. О диалектике и этике биологического познания.— М., 1980, с. 5.

²¹ Овчинников Ю. Сотрудничество ученых.— Правда, 1976, 5 авг.

²² Энгельгардт В. А. Часть и целое в биологических системах.— Природа, 1971, № 1, с. 25.

комплементарності...»²³. Відношення загальних закономірностей до специфічних, як вважають деякі автори, становить відношення частини до цілого, і, подібно до того, як на основі особливостей окремих частин неможливе уявлення про всі особливості цілого, так і з допомогою певних загальних законів не можна безпосередньо пояснити більш складне специфічно інтегративне явище.

Усе це має, на наш погляд, істотне методологічне значення у висвітленні способів формування комплексних проблем у біологічній науці. Можна висловити тезу, що комплексні проблеми як теоретичні завдання виявлення загальних закономірностей різних форм руху матерії з необхідністю повинні формулюватись згідно з розумінням руху як системи взаємодій менш специфічних різновидів руху. Закономірності діалектичного зв'язку частини і цілого, які визначають функціонування будь-якої системи рухів, дістають своє виявлення на рівні логічного відтворення цієї системи, а саме у функціонуванні системи комплексних проблем. Відповідно, комплексні проблеми, виражаючи певні структурні ланки, потрібні для постановки загальнонаукових і універсальних проблем, залежать у свою чергу від того, як розв'язуються згадані проблеми, тобто відносяться до останніх як частина до цілого. Процеси диференціації і інтеграції, характерні для системи рухів; поширюються і на систему комплексних проблем, яка відображена в їх класифікації. З цього можна зробити висновок, що при постановці і розв'язанні комплексних проблем потрібно насамперед використовувати системно-структурний метод дослідження, особливості якого об'єктивно визначаються особливостями діалектичної взаємодії частини і цілого і який ґрунтується на філософському уявленні про структурність і цілісність будь-яких матеріальних систем.

²³ Філософские проблемы биологии / Отв. ред. чл.-кор. АН СССР М. Э. Омельяновский. — М., 1973, с. 13.

Отже, розвиток сучасної науки і виробництва диктує необхідність вивчення особливостей комплексного підходу до аналізу явищ зовнішнього світу. Повсюдне поширення комплексного підходу до розв'язання наукових і практичних завдань можна, використовуючи термін Т. Куна, назвати парадигмою нашого часу, тією моделлю, яка становить сукупність загальних ідей і методологічних установок, на основі якої «виникають конкретні традиції наукового дослідження»²⁴.

Практика організації сучасного суспільного виробництва свідчить про те, що воно набуває комплексного характеру і все більш органічно зв'язаним стає комплекс «наука — техніка — виробництво». Відповідно, поширюється використання цільових комплексних наукових і науково-технічних програм. Як приклад, можна навести розробку цільової комплексної наукової програми «Лімфоцит», в розв'язанні якої бере участь понад 20 установ нашої країни, серед них Інститут епідеміології і мікробіології ім. М. Ф. Гамалеї, Інститут біології рослин АН СРСР, Інститут клінічної і експериментальної медицини Сибірського відділення АН СРСР, Інститут біохімії АН УРСР, Інститут геронтології АН УРСР, Київський науково-дослідний інститут ендокринології та обміну речовин Міністерства охорони здоров'я УРСР, Львівський медичний інститут МОЗ УРСР та ін.

І соціальні і природничі науки все ширше використовують комплексні дослідження, і аналіз уявлень про їх природу, загальні властивості, форми, однією з яких є комплексні проблеми, — важливе теоретичне завдання, розробка якого потребує пильної уваги учених різних галузей науки. Особливе значення має даліше філософсько-методологічне осмислення цих питань, яке зумовлює з'ясування загальних основ комплексних досліджень, постановки і розв'язання комплексних проблем.

²⁴ Див.: Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975, с. 27.

* * *

Повсеместное распространение комплексного подхода в науке и общественном производстве обуславливает необходимость изучения объективной основы и, соответственно, методологических средств постановки и решения комплексных проблем как формы интеграции наук. Исходной методологической основой такого подхода являются философские принципы отражения и единства материального мира (единства материи и движения, движения и структурности) в их связи с принципом развития. Значительными эвристическими возможностями обладает и общенаучный системно-структурный метод исследования, предполагающий рассмотрение и объектов познания и отражающих их комплексных проблем как сложных системных образований. В силу единства и взаимосвязи объектов познания постановка и изучение общенаучных и универсальных (философских) комплексных проблем включает в себя основные результаты решения комплексных проблем на различных уровнях научного знания. Существует также определенная последовательность в постановке комплексных проблем: вначале они представляют собой результат интеграции наук, непосредственно связанных по объекту исследования, и лишь затем интеграцией охватываются и другие науки. Комплексные проблемы предполагают поиск более общих закономерностей движения, что актуализирует задачу их философско-методологического анализа.

І. Є. ЗІНЕВИЧ, В. В. ФОМИЧЕНКО

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ВЕЛИКОГО ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОСВІТНИКА І СУЧАСНА ІДЕОЛОГІЧНА БОРТЬБА

(До 270-річчя від дня народження Ж.-Ж. Руссо)

Вивчення теоретичної спадщини визначних мислителів минулого, зокрема французького Просвітництва, дає змогу глибше зрозуміти діалектику розвитку суспільної думки, простежити історію і логіку передових ідей, їх генезис. Як писав великий німецький поет і мислитель Г. Гейне, «кожна епоха, беручи нові ідеї, бере й нові очі і в старих творіннях людського духу бачить багато нового»¹.

Історія філософії, як відомо, охоплює процес розвитку теорії пізнання, методології, логіки, філософії, історії, соціально-політичних, етичних, естетичних та атеїстичних поглядів, є своєрідним фокусом духовного досвіду людства, підсумком його пізнавальної діяльності. Як справедливо зауважив Гегель, філософія — це епоха, схоплена думкою. Зокрема, в прогресивних ідеях французького Просвітництва, особливо Жан-Жака Руссо, «схоплена», критично оцінена сучасна йому дійсність, містяться спроби передбачити шляхи її розвитку. Ф. Енгельс писав, що у Руссо «є не тільки міркування, як дві краплі схожі з міркуванням Маркса», але «і в подробицях цілий ряд тих самих діалектичних зворотів, якими користується Маркс: процеси, антагоністичні за своєю природою, що містять у собі суперечність; перетворення певної крайності в свою протилежність і, нарешті, як ядро всього — заперечення заперечення»².

Великий женеvecь (так часто називають Ж.-Ж. Руссо) — саме такий мислитель, ідеї якого донині привертають пильну увагу дослідників як за кордоном, так і в нашій країні.

Величезна кількість праць, опублікована останнім часом у країнах Заходу і присвячених творчій спадщині мислителів французького Просвітництва³, свідчить про гостру ідейну боротьбу навколо історико-філософської проблематики. Вона є відображенням ідеологічного протиборства двох світових систем — соціалізму і капіталізму.

Буржуазна ідеологія в боротьбі проти теорії і практики наукового соціалізму спотворює реальний процес суспільного розвитку, перекручує зміст прогресивних філософських і соціальних ідей.

Більшість буржуазних учених, які досліджують теоретичну спадщину французького Просвітництва, зокрема Ж.-Ж. Руссо, тлумачать її тенденційно, надають цьому тлумаченню антимарксистської спрямованості, вкладають в нього антикомуністичний політичний зміст.

Буржуазні ідеологи намагаються показати, нібито марксизм-ленізм відірваний від загальної історії передової людської думки, не відповідає сучасному етапові розвитку науки і суспільства, втратив зв'язок з реальністю і перетворився на «утопію», «соціальний міф», зокрема вони заперечують зв'язок між теорією наукового соціалізму і Просвітництвом. При цьому як утопісти, так і просвітники XVIII ст., серед них і Ж.-Ж. Руссо, трактуються по-різному, інколи — діаметрально протилежно; вони оголошуються або «духовними батьками»

¹ Гейне Г. Северное море. — Сочинения. М., 1957, т. 4, с. 77.

² Енгельс Ф. Анти-Дюринг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 135.

³ Див. про це докладніше: Rihs Ch. Les philosophes utopistes. Le mythe de la cité communautaire en France au XVIII siècle. — Paris, 1970, p. 3—24.

сучасного дрібнобуржуазного анархізму⁴, або основоположниками анархо-комунізму⁵, або попередниками «нових лівих»⁶, або основоположниками фрейдизму⁷, а то й навіть «фундаторами марксизму»⁸. Деякі буржуазні історики філософії силкуються довести, ніби теорія наукового соціалізму тотожна вченню великих просвітників XVIII ст., і на цій хибній підставі навіть намагаються звинувачувати марксизм у неоригінальності. «Великі люди, що породили соціалізм,— це просвітники, утопісти XVIII ст. І в жодному разі не Маркс і не Енгельс»⁹.

Як бачимо, фальсифікація ідейної спадщини Просвітництва, його наступного зв'язку з філософією марксизму-ленінізму стала однією з «методологічних підвалин» сучасного антикомунізму.

Ж.-Ж. Руссо відомий і як педагог, і як композитор, і як романіст. Але, звичайно, безсмертну славу йому принесло його соціально-політичне вчення, викладене у філософських трактатах і в творі «Еміль, або Про виховання». В них великий просвітник намагався поставити ряд проблем соціального життя в рамках своєї епохи. Як нікому з його попередників і сучасників, філософів і соціологів, Ж.-Ж. Руссо вдалось застосувати історичний підхід до кардинальних проблем суспільного життя. Зокрема, у питанні про нерівність він зробив важливий висновок, що на ранньому етапі розвитку людства, в так званій період природного стану нерівності не існувало. Лише внаслідок розвитку суспільства з'явилась земельна власність, яка, згідно з Ж.-Ж. Руссо, спричинила виникнення нерівності між людьми. Це було глибокою здогадкою великого женеваця.

Характерно, що, поділяючи ідею утопістів Маблі і Мореллі про «природний стан» людини, Ж.-Ж. Руссо розходиться з ними в розумінні суті цієї проблеми. На його думку, природна людина має всього лише два начала: самозбереження і співчуття, а інстинкту суспільності в неї не було. Пристрасті дикуна — це природні імпульси: хотіти чи не хотіти, прагнути чимсь оволодіти чи чогось боятись. Для природної людини, говорить мислитель, достатньо й інстинкту.

Водночас французький просвітник заперечує вчення Гоббса про ушербність «природної людини», оскільки остання «не знає чеснот». Ж.-Ж. Руссо прагне довести, що пристрасті такої людини відповідали її небагатьом потребам. Саме прогрес (у його класовому змісті) зробив людину, вважає мислитель, злою, зажерливою, байдужою до чеснот, а в природному стані люди були однаковою мірою доброзичливими. Зростання чисельності населення, виникнення сім'ї, на думку Ж.-Ж. Руссо, сприяло розвитку суспільності.

Першим кроком до виродження, підкреслює Ж.-Ж. Руссо, була приватна земельна власність, вона й призвела до соціальної нерівності, зростання потреб, пристрастей¹⁰. Так в умовах приватної власності, наголошує він, дістає більшого розвитку не лише соціальна, а й природна нерівність. «Нерівність зростала, відмінності між людьми ставали все більше відчутними»¹¹.

Зазначимо, що Руссо не поділяє беззастережного оптимізму філософів Просвітництва з приводу розвитку науки, техніки і мистецтва. З одного боку, великий женеваець — разом з французькими мате-

⁴ Guérin D. Pour marxisme libertaire. — Paris, 1969, p. 194.

⁵ Rihs Ch. Op. cit.

⁶ Briard B. Histoire du mouvement anarchiste, 1945—1975. — Paris, 1976. — 205 p.

⁷ Blanchard W. H. Rousseau and the Spirit of Revolt. A Psychological Study. — An Arbor, Michigan Press, 1967. — 162 p.

⁸ Pareto V. Oeuvres complètes. — Paris, 1970. — 289 p.

⁹ Див.: Bronard A. Lutte de classes et morale marxiste. — Paris, 1969. — 141 p.

¹⁰ Якщо в системі багатьох утопістів проблема пристрастей розглядається як проблема потреб людини (наприклад, теорія пристрастей у Ш. Фур'є), то Ж.-Ж. Руссо пристрасті залічує до душевних потреб.

¹¹ Цит. за кн.: Волгин В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. — М., 1958, с. 214.

ріалістами у їхній боротьбі проти світогляду феодально-абсолютистського ладу. З другого — він вважав просвітительською ілюзією оптимізм буржуазії, пов'язаний з розвитком науки, промисловості, — «цивілізації». Таку позицію Ж.-Ж. Руссо його сучасники здебільшого трактували лише як прокляття на адресу прогресу суспільства взагалі і заклик до індивідуального злиття з природою. Так, Паліссо у комедії «Філософи» зобразив «ідеал» Ж.-Ж. Руссо у вигляді волохатого дикуна, що повзає рачки. До речі, автор п'єси використав з полеміки Вольтера і Руссо розгнівану фразу Вольтера: «Коли читаєш вашу працю, відчуваєш одне бажання — повзати рачки». Але мало хто з сучасників Руссо збагнув глибину його тлумачення проблеми відчуження в класовому суспільстві. Не збагнули цього і сучасні буржуазні інтерпретатори Ж.-Ж. Руссо.

Важливо підкреслити у зв'язку з цим, що, ідеалізуючи природну людину, Ж.-Ж. Руссо не вимагав повернення до первісного стану. Необхідно, наголошував він, не повернення до стану природи, а перетворення людей в таких «людей природи», які були б здатні жити в суспільстві майбутнього, суспільстві ідеальному, але не в сучасному. «Ну так що? — писав він. — Значить слід зруйнувати суспільство, знищити відмінності між твоїм і моїм, повернутися в ліси і жити там разом з ведмедами? Такий висновок був би в душі моїх противників»¹². Насправді ж Руссо не пропонує відмовитись від досягнень науки і техніки, великих учених він високо цінував, бо вони, за його словами, «будували пам'ятники в ім'я людського розуму»¹³.

Буржуазні ідеологи, зокрема, адепти сучасного дрібнобуржуазного анархізму, не здатні науково осмислити соціальні реалії сучасного буржуазного суспільства, спотворюють ідеї Ж.-Ж. Руссо про «природну людину», а так звані руссоїзм доводять до абсурду. Якщо певна ідеалізація «природної людини» була необхідна Ж.-Ж. Руссо, щоб засудити феодально-абсолютистський лад тогочасної Франції, критично поставитись до буржуазної цивілізації, що народжувалась, то ідеологам сучасних «нових лівих» ідеї руссоїзму знадобились для того, щоб виправдати свій політичний авантюризм та екстремізм.

Довільні інтерпретації ідей французького філософа лідери ліворадикального руху намагаються поєднати з пошуками виходу з кризової ситуації, в якій опинилося буржуазне суспільство. Під гаслами сучасного «руссоїзму» ліворадикальна критика капіталізму намагається заперечувати «міську цивілізацію» (антиурбанізм), бюрократію, нелюдські технологічні темпи виробництва, культ споживачтва та ін. Так, наприклад, у ліворадикального теоретика Т. Роззак критика «пустелі споживачтва» постає у формі дезурбанізму. Оголошуючи сучасне буржуазне суспільство «урбаністичною пустелею, в якій знищено всі суто людські цінності»¹⁴, цей американський соціолог не йде далі закликів «сповідувати руссоїзм», тобто повернутися до сільської общини, шукати спасіння душі в злитті з природою. Проповідь «антиурбаністських кліше»: місто саме по собі — осередок зиску, зла, пороків, руйнування людської природи, як і апологія общинного способу життя, «великої сім'ї» — ці та інші ідеї замішані на довільній інтерпретації ідей Ж.-Ж. Руссо є різновидами реакційно-ретроспективних буржуазних утопій.

Особливо чітко цей висновок можна проілюструвати буржуазною соціологічною концепцією, згідно з якою розклад панівної культури породжує нову релігію, що пропонує надії для бідних, і носієм цієї нової релігії є школа. «Школа привчає підміняти ідею цінностей ідеєю обслуговування», вона «навчає споживачів... прагнути лише до

¹² Руссо Ж.-Ж. Трактати. — М., 1969, с. 104.

¹³ Там же, с. 29.

¹⁴ Roszak T. Where the Wasteland Ends? Politics and Transcendence in Post-Industrial Society. — New York, 1973, p. 381.

того, що може запропонувати ринок»¹⁵, отже, робиться хибний висновок — досить реорганізувати систему освіти в сучасному буржуазному суспільстві, щоб подолати його соціальні суперечності.

Ця концепція, до речі, викликала критику навіть з боку буржуазно-ліберальних теоретиків. Однак наведені вище погляди при цьому беззастережно виголошують модернізованим варіантом ідей Ж.-Ж. Руссо про «природне виховання»¹⁶.

Отже, ідеї руссоїзму в спотвореному вигляді й довільній інтерпретації охоче використовують буржуазно-ліберальні філософи і соціологи. Характерно, що свої ретроградні заклики вони намагаються видати за прояв турботи про щастя і майбутнє людини. «Чи може людина почувати себе щасливою в суспільстві, де їй гарантується забезпеченість, а її час розподіляється між продуктивною працею і приємним дозвіллям? Якщо 50 років тому в цьому мало хто сумнівався, то тепер виникли серйозні сумніви»¹⁷. Тому, мовляв, чи не краще людству повернутися до патріархального минулого, де, за словами французького соціолога Ф. Берде, людина «може уникнути поглинання машинами, знову знайти ритми космосу і бога»¹⁸.

Підкреслимо, що чимало буржуазно-ліберальних соціологів разом з «духовними батьками» анархо-радикалізму намагаються привабити робітничий клас ідеями руссоїзму, витлумаченими в дрібно-буржуазному дусі. Доводиться, що поліпшення соціального стану, умов життя робітників нібито можна досягнути лише за допомогою перетворення їх в дрібних власників, повернення до істинних цінностей природної людини, традиційно-общинного способу життя. Так, наприклад, ліворадикали, виступаючи за повернення до «природної людини», її потреб і запитів, роблять наголос на істинно-особистісному змісті « нової свідомості». Проте в умовах «суспільства споживання» звернення до особистості має суперечливий характер. З одного боку, воно виконує певні критичні функції, виявляючи історичну вичерпність буржуазної організації. З другого — такий «особистісний протест» може перетворюватись в анархістський бунт у дусі М. Штірнера, який відкидає будь-яку соціальність і будь-яку організацію незалежно від її змісту. Певне поширення нонконформістських настроїв серед молоді країн Заходу, бунту проти рамок суспільності, культурних норм і цінностей буржуазного суспільства спричинили появу анархо-нігілістських побудов Жейсмара, Рубіна, братів Кон-Бендитів, Соважо та ін.

Зазначимо, що ідея повернення до «природної» людини не нова. Вона запозичена у Ж.-Ж. Руссо, для якого була обґрунтуванням антилюдської сутності буржуазної цивілізації, що зароджувалася. Але сучасні ідеологи ліворадикалів довели цю ідею до абсурду, до спроб реалізувати формування невеликих общин, таборів, комун. Один із лідерів «ліворадикального» руху молоді Дж. Рубін, мету цього руху пояснює так: «Якщо попередні революції намагались захопити державну владу, то міжнародна молодіжна революція починає з масового руйнування авторитетів, масового повстання, тотальної анархії в кожному інституті західного світу. Племена довговолосих, озброєних жінок, селян, студентів, негрів і робітників замінюють владу. Вранці люди оброблятимуть землю, опівдні займатимуться музикою і кохатимуть в будь-який час...»¹⁹.

Отже, «теоретики» такого типу заперечують будь-які організовані форми і методи боротьби, історичну місію робітничого класу у справі визволення усіх трудящих від експлуатації, негативно ставляться до держави, нехтують проблемами праці. Поділ праці, місто — село,

¹⁵ Illich T. Une société sans école. — Paris, 1971, p. 12.

¹⁶ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. — New York, 1973, p. 116.

¹⁷ Bardé G. Demain c'est l'an 2000. — Paris, 1962.—311 p.

¹⁸ Gabor D. Investigation of the future. — New York, 1974.—144 p.

¹⁹ Rubin J. Do It! — New York, 1970, p. 256.

праця фізична — праця розумова, робота — дозвілля, необхідне — зайве — усе це «відміняється», як і «відмінюються» самі економічні закони.

Бачення майбутнього «гуманістичного» суспільства у дрібнобуржуазних теоретиків таке ж утопічне, як і концепції «нової антропології», «нового типу людини».

Як бачимо, соціальна філософія Ж.-Ж. Руссо є об'єктом гострої ідеологічної боротьби з основних питань сучасного світу та його майбутнього. Найзапекліші суперечки відбуваються в тумаченні соціально-політичних поглядів Ж.-Ж. Руссо, які він розкрив у своїй основній філософській праці «Про суспільний договір». Саме цим твором, як вважає французький дослідник Ж.-Л. Лесеркль, «громадянин Же-неви» викликав пошквалени суперечки: одні вважають Ж.-Ж. Руссо прихильником демократії, інші — тоталітаризму. Сам же Ж.-Л. Лесеркль намагається підійти до проблеми суспільного договору історично. Представники лібералізму, зазначає він, помічають лише одне — індивід жертвує собою на користь колективу і не припускають думки, що громадянин може одержати еквівалент того, чим він жертвує²⁰. Французький дослідник творчої спадщини Ж.-Ж. Руссо робить правильний висновок щодо демократизму «женевського громадянина», але, відзначаючи його історичну обмеженість, він, як і решта буржуазних авторів, пройшов повз такого важливого зауваження К. Маркса: робінзонади XVIII ст. не були «лише реакцією проти надмірної витонченості і поверненням до хибно зрозумілого природного, натурального життя. Ні найменшою мірою не ґрунтуються на такому натуралізмі і *contrat social* Руссо, який встановлює шляхом договору взаємовідносини і зв'язок між суб'єктами, за своєю природою незалежними одне від одного. Натуралізм тут — видимість, і тільки естетична видимість створювана великими і малими робінзонадами. А насправді це скоріше — передбачення того «громадянського суспільства», яке підготовлювалося з XVI століття і в XVIII столітті зробило гігантські кроки на шляху до своєї зрілості»²¹.

Відома річ, що обмеженість принципів демократизму Ж.-Ж. Руссо зумовлена природою самого буржуазного суспільства, на що не звертають увагу буржуазні дослідники творчості великого просвітника. Зазначимо, що дехто з них йде ще далі, стверджуючи, що Ж.-Ж. Руссо не вірив в реалізацію своїх політичних проєктів, що, мовляв, й призвело його до нігілізму і індивідуалізму, скептицизму²². Але скепсис Ж.-Ж. Руссо — це засудження тієї культури і науки, які не мають громадянського і виховного значення, а разом з тим і засудження розкоші, якій служить мистецтво. Як ми вже підкресливали, він засуджує не мистецтво взагалі, а таку функцію культури в умовах свого часу, яка полягає у зміцненні диктатури пануючих класів. За своєю метою критика Руссо демократична, а за методами вона протиставляється однібічному раціоналізмові просвітників з їх безумовним проголошенням розуму засобом від усіх соціальних лих. На цю обставину вказує В. Ф. Асмус: «Протест Руссо проти раціоналізму, захист почуття проти розуму невіддільні від протесту соціального». І далі: «Французькому просвітителю вдалося сильно і сміливо виразити палкий протест плебей, який бачить, що плоди прогресу цивілізації не тільки залишаються для нього недосяжними, — через його соціальне становище, — але що самі блага цивілізації, що ґрунтуються на пануванні розуму над почуттями, далеко не безумовні, містять в собі зворотну,

²⁰ Lecercle J., Rousseau J.-J. *Modernité d'un classique*. — Paris, 1973, p. 159.

²¹ Маркс К. *Экономические рукописи 1857—1859 годов*. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 17.

²² Starobinski J., Rousseau J.-J. *La transparence et l'obstacle suivi de sept essais sur Rousseau*. — Paris, 1971. — 341 p.

негативну сторону»²³. Як бачимо, критика Руссо — це не тотальне заперечення соціальної дійсності, а суворе засудження характеру функціонування науки і мистецтва в умовах експлуататорського ладу. Щодо цього великий мислитель далекий від сучасних дрібнобуржуазних критиків «культури взагалі».

Французький просвітник ставить питання про «природний стан» людства, який має характер гіпотетичної побудови. Він пише, що природний стан, можливо, не існував зовсім і ніколи, мабуть, не існуватиме знову, але про нього «все ж необхідно шукати правильні поняття, щоб адекватно судити про той стан, в якому ми тепер перебуваємо»²⁴. Ж.-Ж. Руссо не створив утопічної системи, оскільки розумів, що одними добрими намірами людське життя змінити не можна. Така позиція філософа приводить окремих буржуазних дослідників до висновку про історичний песимізм Ж.-Ж. Руссо. Таке, наприклад, стверджує французький літературознавець Ж. Старобинський, який, проте, вважає, що «історичний песимізм Руссо компенсується певною мірою антропологічним оптимізмом»²⁵, який нібито є лейтмотивом «Еміля». Але такі автори однобічно тлумачать ідеї великого мислителя. Річ у тім, що сам Ж.-Ж. Руссо називав Еміля «уявним учнем», якого він винайшов для того, щоб на його прикладі простежити «природну ходу розвитку людського серця». І цілком слушно зауважують дослідники, що «антропологічний оптимізм» «Еміля» ґрунтується на тому ж гіпотетичному фундаменті, що й «політичний оптимізм» «Суспільного договору»²⁶.

Підкреслимо, що за всієї відмінності у вихідних положеннях, обґрунтуваннях і висновках буржуазно-ліберальних і ліворадикальних теоретиків, які спекулюють на слабких сторонах філософської спадщини Ж.-Ж. Руссо і гіпертрофують їх, підносячи до рангу «абсолютної істини», представників згаданих напрямів об'єднує не тільки вульгарно-технологічний фаталізм, а й спроби зобразити свої ретроградні заклики «назад, до природи» як справжнє розуміння соціальної філософії великого просвітника. Нині у буржуазній соціології знову намагаються використати «русоїстську критику» буржуазної культури як критику сучасної культури взагалі. Досить поширеною є думка, нібито техніка, наука руйнують людське співжиття, зв'язки між ремеслом і мистецтвом, знецінюють людську працю. Ніхто з буржуазних ідеологів не в змозі збагнути, що в усьому цьому винні зовсім не техніка і наука самі по собі, а буржуазний спосіб їх використання. Особливо чітко виявляється ця тенденція в буржуазно-ліберальних і ліворадикальних концепціях, в яких даються взнаки вплив ідей руссоїзму в перекрученому вигляді. Розчарування в науково-технічному і соціальному прогресі, абстрактна критика науки і розуму дедалі більше поширюються сьогодні в буржуазній соціології. Клянучи науку, вважаючи вчених «злочинцями», ці псевдогуманісти вбачають «золотий вік» людства в минулому і епіцентр критики капіталізму нерідко переносять в сферу моральних переконань, культурних цінностей і способу життя людини. Але критичність позиції ще не означає, що вона прогресивна. Нерідко, як це спостерігається у випадку з буржуазно-ліберальними та ліворадикальними концепціями суспільного розвитку, що постійно апелюють до руссоїзму, справа обстоїть саме навпаки. Наведемо такий приклад. Відомо, що в «Суспільному договорі» Ж.-Ж. Руссо зумів наблизитися до розкриття внутрішньої діалектики демократії, збагнути антидемократичний характер буржуазного парламентаризму, зокрема в Англії і засудити його: «Англійський народ

²³ Асмус В. Ф. Руссо. — М., 1962, с. 11.

²⁴ Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1969, с. 41.

²⁵ Starobinski J., Rousseau J.-J. Op. cit., p. 345.

²⁶ Див. Рыклин М. К. Социальная философия Ж.-Ж. Руссо в свете современных исследований. — Вопр. философии, 1976, № 11, с. 161.

вважає себе вільним: він жорстоко помиляється. Він вільний тільки під час виборів членів парламенту: як тільки вони обрані — він раб, він ніщо»²⁷. Цього висновку великого просвітника ліворадикальним ідеологам виявилось достатньо, щоб висловити абсурдну тезу про несумісність демократії і держави, тотожність будь-якої держави з капіталістичною системою. Так «критики» капіталізму роблять послугу офіційній ідеології сучасного буржуазного суспільства, яка охоче її використовує в боротьбі з ідеями наукового комунізму.

Соціалістична держава, наприклад, заперечуючи «права» індивіда на експлуатацію інших людей і на антисуспільну діяльність, гарантує всі права трудящим: право на працю, освіту, відпочинок, підвищення кваліфікації, залучення до науки і культури, участі в політичній діяльності та ін. Розвинуте соціалістичне суспільство, як зазначається в Конституції СРСР, — «це — суспільство справжньої демократії, політична система якою забезпечує ефективне управління всіма суспільними справами, дедалі активнішу участь трудящих у державному житті, поєднання реальних прав і свобод громадян з їх обов'язками і відповідальністю перед суспільством»²⁸.

Соціалізм визволяє людину від усіх форм соціального і національного гніту і створює при цьому якісно нові відносини між державою і особистістю, пов'язуючи інтереси особисті й суспільні.

Підсумовуючи, підкреслимо, що буржуазно-ліберальні та ліворадикальні теоретики, довільно інтерпретуючи ідеї соціальної філософії Ж.-Ж. Руссо, перекирчують, фальсифікують саму історію філософії, а їхні концепції в контексті сучасної ідеологічної боротьби набувають все більш антикомуністичного характеру.

* * *

Идейное наследие выдающегося французского просветителя Ж.-Ж. Руссо вызывает значительный интерес как у советских, так и зарубежных исследователей.

Буржуазных идеологов, которые спекулируют на слабых сторонах философского наследия Ж.-Ж. Руссо и гипертрофируют их, объединяют при всем различии их исходных положений, обоснований и выводов, не только вульгарно-технологический фатализм, а и попытки изобразить свои ретроградские призывы «назад к природе» как единственно аутентичное толкование социальной философии великого просветителя. Противоречивый характер НТР в условиях антагонистической формации приводит буржуазно-либеральных социологов и философов к разочарованию в научно-техническом и социальном прогрессе, к абстрактной критике науки и разума. Проблема человека, его ценностных ориентаций, потребностей, его свободы, трактовка Ж.-Ж. Руссо отношения человек — природа — общество произвольно интерпретируется буржуазными идеологами, трактуется в антикоммунистическом духе, рассматривается вне контекста истории утопического социализма.

²⁷ Руссо Ж.-Ж. Тракаты, с. 222.

²⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 4.

М. ЯНКОВ

АНТИДІАЛЕКТИЧНІ СПЕКУЛЯЦІЇ ПОНЯТТЯМ ІНФОРМАЦІЇ

Однією з особливостей сучасної буржуазної філософії є прагнення фальсифікувати успіхи науково-технічної революції, в тому числі результати теорії інформації і теорії управління, кібернетики взагалі, в дусі ідеалізму і метафізики. В останньому випадку особливо рельєфно виступає та обставина, що філософсько-методологічні спекуляції буржуазних ідеологів у сфері аналізу нових фундаментальних понять су-

часної науки спрямовані як проти матеріалізму, так і проти діалектики в марксистсько-ленінському світогляді.

Цей факт слід враховувати у марксистському методологічному аналізі інформації і пов'язаних з нею проблем кібернетики. Досі здебільшого критикувалася ідеалістична інтерпретація інформації і кібернетики, що мають своє джерело у відомій формулі Н. Вінера: «Інформація — це інформація; ні матерія, ні енергія». Не меншою мірою, на наш погляд, потребують спеціального розгляду й відповідні антидіалектичні спекуляції.

Тут слід звернути особливу увагу на спроби таких буржуазних авторів, як Х. Дам, Л. Кершнер, Г. Гюнтер, А. Граам, К. Шефер і К. Зауре, перетворити аналіз інформації в «аргумент» обґрунтування старої томістської тези про несумісність діалектики і матеріалізму¹. На їхню думку, кібернетика і теорія інформації нібито доводять, що діалектичний розвиток може бути обґрунтований лише на основі ідеалізму. Ця загальна спрямованість критики діалектики виражається у намаганнях дискредитувати її за допомогою фальсифікації даних кібернетики і теорії інформації.

Так, проти діалектико-матеріалістичного принципу невіддільності руху від матерії спрямована спроба Л. Кершнера² оголосити інформацію чистим рухом. В такому тлумаченні інформація майже в усіх ідеалістичних інтерпретаторів перетворюється в джерело руху, в життєвість, активність, що стоїть над матерією. Відповідно здійснюється кібернетична модернізація неотомістського варіанта вчення Платона про ідеї та аристотелівських положень про життєву активність форми на противагу пасивній матерії³. З таким розумінням форми в її неотомістському витлумаченні й пов'язується інформація як нібито активне, нематеріальне начало буття.

Ще в часи Фоми Аквінського Аристотелеве вчення про форму було «препароване» в душі платонізму. Для цього використовувалися ті моменти в ученні Аристотеля, де він говорить про так звану чисту форму — ентелехію. Саме в цьому пункті неотомісти прагнуть об'єднати Аристотеля з Платоном. Такий неотомістський варіант ідеалізму буржуазні філософи і намагаються «підкріпити» ідеями кібернетики.

Зазначимо, що інформація, будучи тісно пов'язаною зі структурою і організацією (а, отже, і з якісним розвитком і удосконаленням) матеріальних систем, безперечно, розкриває чимало таких особливостей цих систем, які треба мати на увазі в процесі дальшого з'ясування суті й механізмів їхнього розвитку. Вона, зокрема, актуалізує питання про роль форми (структури, організації, порядку, різноманітності) в механізмі здійснення розвитку речей. Але це питання не може бути розв'язане на ґрунті ідеалізму і метафізики. Його розв'язання передбачає узагальнення даних сучасної науки в руслі діалектичного матеріалізму.

Що ж стосується спроби оживити з допомогою інформації томістські спекуляції аристотелівським вченням про форму як зовнішнє джерело «життєвості» матерії, то вона не витримує критики. Навіть якщо спеціально фіксувати активну сторону форми, то з цього не впливатиме, що її кібернетичний еквівалент — інформація може бути відокрем-

¹ Див.: D a h m H. Meuterei auf den Knien.— In: Die Krise der marxistischen Welt und Menschenbild. Olten etc., 1965, S. 1—40; G ü n t h e r G. Das Bewußtsein der Maschinen.— In: Eine Metaphysik der Kybernetik. Baden-Baden, 1963, S. 3—25; G r a h a m L.— R., S a y r e K. M., S c h ä f e r H. Kybernetik.— Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft, 1969, Bd 3, S. 3—80.

² K e r s c h n e r L. R. Cybernetics, Matter and the Dialectics.— In 5th International Congress on Cybernetics. Namur, 1968, S. 3—50.

³ Див.: W e i z s ä c k e r C. Fr. von. Sprache als Information.— In: Die Sprache. München, 1959, S. 63; Die Einheit und Natur. Berlin etc., 1972, S. 51—52; W a s m u t h E. Der Mensch und die Denkmachine. Köln; Olten, 1955, S. 64; S c h n e i d e r P. Die Begründung der Wissenschaften durch Philosophie und Kybernetik. Stuttgart etc., 1966, S. 75; B l o m A. V. Raum, Zeit und Elektrion. München, 1959, S. 80.

лена від матерії. Активність внутрішньо притаманна всякій формі матерії. Рух, активність, розвиток можуть бути адекватно пояснені лише тоді, коли враховуються діалектична єдність і взаємодія форми і змісту.

Під цим кутом зору і стає очевидною хибність тези, що міститься в працях Х. Дама, П. Кіршенманна та ін. про те, що інформація як вираження порядку, організації, цілеспрямованості, програмування, зворотного зв'язку дає змогу з'ясувати зовнішню першопричину, яка нібито вносить ці вищі якості у грубу матерію⁴. Так формулюють навіть «кібернетичне виведення» буття бога. Якщо інформація, а разом з нею і програмування, планування, організація, цілеспрямованість, зворотний зв'язок, регулювання, твердить Х. Дам, притаманні самій основі природи, то виникає питання про їхнього «програмаста», тобто бога⁵.

Основним аргументом цього висновку з кібернетики й інформації є стара і помилкова неотомістська максима: той або інший наслідок може бути продуктом лише більш складної причини. А коли так, то інформація як найскладніший результат взаємодії об'єктів має нібито приводити до якоїсь останньої, абсолютної, найдосконалішої причини. Розвиток з нижчого на вищий ступінь, відзначає Г. Веттер⁶, приводить в кінцевому підсумку до таких взаємодій, складніше за яких нічого і бути не може. Тому, мовляв, і причини таких взаємодій мають бути абсолютні і теологічні. Потрібно, пише в тому ж дусі Х. Фалк⁷, щоб будь-яка річ мала достатню підставу; причому лише складніше може бути основою простішого, але аж ніяк не навпаки. На думку Є. Хуберта⁸, свідомість, як вища квітка природи, має бути внесена зовні; якщо ж вона з самого початку міститься в ній, то вона не може бути її вищим творінням.

Згідно з теорією інформації Шеннона вважалося, що створена машинна система завжди буде за своєю організацією і програмою простішою, ніж той, хто її створював. Однак досить швидко Дж. Нейман довів, що на певному рівні можливе конструювання машини з однаковою або навіть більшою складністю, ніж складність машини конструктора. Отже, теоретично була доведена своєрідна «еволюція» машин у процесі самоконструювання. Тут кібернетика прямо «повстає» проти здійснюваного неотомістами «кібернетичного доведення» бога.

Неотомістське «доведення» бога вступає в ще гострішу суперечність з кібернетикою, якщо мати на увазі можливість штучного відтворення (природно, з допомогою не однієї кібернетики, а й багатьох інших наук) живої і навіть мислячої матерії, причому в складнішій формі. Адже з позицій діалектичного матеріалізму і сучасного природознавства немає підстав заперечувати таку можливість. Це завдання може здійснитися тоді, коли будуть достатньою мірою пізнані коди генетичної інформації і еволюції тваринних видів, механізми виникнення людини і коли будуть створені відповідні матеріальні, технічні й соціальні передумови. Тоді не буде ніякого ґрунту для неотомістських спекуляцій на даних кібернетики (типу посилянь на непізнані основи існування порядку організації, інформації, зворотного зв'язку, програмування, плану, доцільності, регулювання, управління в природі).

Але і нині зі всією науковою достовірністю доведено, що існування і рух матерії не потребують ніяких зовнішніх сил, що вдосконалення, розвиток (перехід від нижчих якостей до вищих, з одного рівня організації, управління, інформації, програмування, доцільності та ін.— до

⁴ Див.: Kirschmann P. Weltanschauungliche Fragen zur Kybernetik.— In: Greuzfragen des Glaubens. Zürich; Köln, 1967, S. 216.

⁵ Dahn H. Ibid., S. 179.

⁶ Wetter G. A. Der dialektische Materialismus. Seine Geschichte und sein System in der Sowjetunion. Wien, 1960, S. 361—374.

⁷ Falk H. Die Ideologischen Grundlagen des Kommunismus. München, 1961, S. 117—121.

⁸ Hubert E. Um eine «dialektischen Logik». München; Salzburg, 1966, S. 230—231.

іншого) мають свої передумови в природі і що сучасне природознавство цілком узгоджується з принципом саморуху матерії як фундаментально висновку з діалектико-матеріалістичного світогляду.

Виступаючи проти матеріалістичного духу сучасного природознавства і його філософського обґрунтування через принцип саморуху матерії як фундаментальну основу діалектико-матеріалістичного розуміння природи, буржуазні філософи намагаються використати «кібернетичні аргументи» і проти концепції розвитку і саморуху.

Марксистська філософія, твердять І. Бохенський⁹, Г. Веттер¹⁰, Н. Лобкович¹¹, П. Кіршенманн¹² та ін., стоїть нібито перед дилемою: або природа не має потреби у «творці», розкриває свої потенції в саморусі, містить у собі одвічно всі свої якості й тому не приводить до появи нового в часі, або якості виникають (про що свідчать якісні процеси трансформації інформації від простої взаємодії до людської свідомості), але тоді нібито потрібно допустити «творця» цих якостей, бо саморух приводить до кругообігу матерії, тобто суперечить ідеї оновлення. Ситуація майже не змінюється, твердять адепти кібернетичного доведення буття бога, коли відзначають, що інформація — це взагалі властивість матерії і водночас переходить крізь різні етапи якісного розвитку, досягаючи своєї вищої форми вияву в людині. Якщо інформація притаманна будь-якій матеріальній системі, то вона, з погляду неотомістів, не може проходити різні з якісного боку ступені розвитку. Але як у такому разі пояснити появу вищих інформаційних властивостей у складних системах?

У своєму аналізі кібернетики і інформації марксистсько-ленінська філософія відштовхується від відомої думки Ф. Енгельса, що рух матерії не знищений як у кількісному, так і в якісному відношенні. З цього випливає, що стосовно Всесвіту як цілого властивості матерії нестворювані й незнищені. Це, однак, зовсім не означає, що всі якості в природі виявляються актуально і експліцитно в будь-який момент часу і одночасно у будь-якій точці простору (тобто в будь-якій частині Всесвіту). З того, що матерія незнищувана і нестворювана в кількісному розумінні, що в ній принципово не можуть бути створювані чи ліквідовані фундаментальні властивості, — з усього цього аж ніяк не випливає, що вона виявляє усі свої якості в будь-який момент часу і в будь-якій частині простору. Прийняття першого аж ніяк не потребує прийняття другого. Якщо б насправді вона однаковою мірою експліцитно і актуально виявляла всі свої якості в будь-який момент часу і в будь-якій частині Всесвіту, тоді не могло б бути мови про якісний розвиток. Якщо б природа експліцитно відтворювала однаковим чином і в однаковій формі в різних місцях усі потенціальні властивості, що містяться в ній, в наявності був би просто механічний коловорот. Загалом природа містить усі свої якості потенціально, але розгортає їх актуально в різних частинах і в різні моменти часу. В окремих пунктах простору можуть виникати і зникати (актуально) певні властивості. Але в межах усієї природи вони завжди існують десь і колись актуально або потенціально. В неї завжди є можливість відтворити і розгорнути в тому чи іншому порядку експліцитне виявлення тих чи тих якостей, в тому чи іншому пункті простору і моменті часу. Тому в різних частинах Всесвіту розвиток може перебувати на різних рівнях.

Ні в якому разі не можна прийняти модель природи (матерії), в якій шлях розвитку пролягає від якогось початку і розгортається по-

⁹ Bocheński I. M. Der Sowjet-Russische dialektische Materialismus. Bern; München, 1962, S. 92—98.

¹⁰ Wetter G. A. Ibid., 1960, S. 336—346, 423.

¹¹ Lobkowicz N. Bewegung. — Sowjet-system und demokratische Gesellschaft. 1966, Bd. 1, S. 715.

¹² Kirschenmann P. Kybernetik, Informatik, Widerspiegelung. München; Salzburg, 1960, S. 19.

ступово — від нижчого до вищого стану, поки не дійде до найвищого абсолютного кінця. Ця модель значуща скоріше для окремих частин і моментів Всесвіту. Як ціла матерія адекватно описується так: її макромодель утворюється безліччю взаємодіючих мікромоделей, в яких має місце піднесення від нижчого до вищого, або ж навпаки, і, отже, може виявлятися початок і кінець розвитку. Невпинна взаємодія і взаємопереходи між ними, а однаковою мірою і внутрішньо закладені в матерію потенції і можливості, пояснюють, як кінець даного циклу розвитку (описуваного в окремій мікромоделі) переходить в інший цикл розвитку (в іншій мікромоделі). При цьому в окремих моделях відбувається не просто кількісне збільшення або розгортання певних властивостей, які «одвічно» в них містяться, а діалектичний процес становлення нового.

Саме так потрібно інтерпретувати думку Ф. Енгельса про те, що, знищивши свій вищий продукт на Землі, природа знову породить його з тією ж залізною необхідністю десь в іншому місці в безконечному Всесвіті. По суті «наш» світ (Земля, Сонячна планетарна система) становить лише такий маленький «острів» (мікромодель) розвитку в безконечному «морі» форм організації природи, в якому матерія розгорнула і актуалізувала у певному порядку і моменти часу свої відповідні властивості. Однак з цього аж ніяк не випливає, що в безконечному Всесвіті можуть розвиватися і експлікуватися тільки ті якості, які ми спостерігаємо на нашому «маленькому островку», причому в тій самій послідовності й формі, що десь в іншому місці немає складніших або простіших якостей, або що вони не можуть виникнути в будь-який інший момент часу. «Говорити,— пише Енгельс,— ніби матерія за весь час свого безконечного існування мала один тільки єдиний раз.. можливість диференціювати свій рух і тим самим розгорнути все багатство цього руху, і що до цього і після цього вона навіки обмежена одним простим переміщенням,— говорити це значить твердити, що матерія смертна і рух минулий. Незнищимість руху треба розуміти не тільки кількісно, а й якісно»¹³.

У рамках такої динамічної багатоаспектної моделі природи як цілого феномен інформації не може розглядатися (в дусі неотомістської аргументації) як свідчення якоїсь альтернативності між саморухом і розвитком. Природа, звичайно, містить в собі здатність до виникнення інформації, але виявляє її у різній формі, в різних пунктах простору і в різні моменти часу.

Положення це не змінюється і тоді, коли інформація як актуальна властивість пов'язується лише з живою природою або людиною. Тому безпідставною є думка Х. Дама і П. Кіршенмана, що таке припущення нібито посилює суперечність в логічній системі діалектичного матеріалізму. Якщо, міркують вони, в неорганічній природі немає передумов інформації, то вона має бути внесена в живі системи зовні. Звертання до відображення як загальної властивості не змінює, на їхню думку, суті справи, оскільки в діалектичному матеріалізмі визнається вічність матерії і її основних властивостей. Якщо інформація — це властивість матерії, яка не може бути ні створена, ні знищена, твердять критики діалектичного матеріалізму, то як же все-таки вона виникає лише на певному її рівні? Вона або має бути спочатку притаманною матерії, але тоді їй немає чого виникати на певному етапі її існування; або ж, якщо вона виникає на відповідному етапі існування матерії, то потрібно шукати її зовнішнє джерело.

Звичайно ж, у марксистській інтерпретації інформації як властивості високоорганізованих систем, немає і не може бути ніякої суперечності. Адже логічно зовсім не обов'язково приймати інформацію за загальну вла-

¹³ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 339.

-стивість матерії. Якщо визнання відображення загальною властивістю матерії не суперечить його реалізації в різних за ступенем складності формах, то чому б одній із цих форм не бути саме інформацією? Це не виключає можливості виникнення і перетворення інформаційних процесів у тих чи інших подібних умовах будь-де в іншому місці у Всесвіті (не тільки на Землі).

Отже, діалектико-матеріалістична концепція розвитку не лише не суперечить даним теорії інформації, але й органічно пов'язується з кібернетичним трактуванням механізмів розвитку живої природи. Адекватне теоретичне осмислення феномена інформації і управління виявляються можливими тільки на основі марксистсько-ленінської методології. Тим більше грубими є спроби прибічників «кібернетичного» спростування діалектичного матеріалізму використати теорію інформації для критики діалектичного розуміння механізмів розвитку. Характерною щодо цього є позиція Х. Тітце.

Закономірності інформаційних процесів, безпелаяційно заявляє він, несумісні з діалектичним підходом до розвитку, оскільки на їх основі розвиток може бути поданий не як заперечення, руйнування, а як збереження, нагромадження порядку, організації систем¹⁴. З діалектики нібито випливає прийняття того, що нове може виникнути тільки замість уже зруйнованого старого. Але інформаційні процеси свідчать про те, що розвиток передбачає збереження старого і встановлення, поряд із старим, нового порядку, що нове виникає не замість старого, а поряд з ним або над ним. Кібернетика і теорія інформації свідчать, на думку Тітце, що будь-яке руйнування існуючого порядку (організації) — це повернення назад, регрес; діалектика ж бажає саме протилежного, оскільки проголошує необхідність революцій як чинника прогресу. Проте, за Тітце, щодо цього між революцією і війною немає ніякої різниці. «Інформація, — підкреслює він, — є основою і передумовою порядку. Інформація — це боротьба проти руйнування, а отже, це боротьба за те, що існує»¹⁵.

За всієї тенденційності й карикатурності такої «критики» вона потребує аргументованої відсічі, яка б враховувала реальні властивості інформаційних процесів і проблемні ситуації, що виникають під час їх аналізу.

У зв'язку з цим відзначимо, що одержання, передача, перетворення інформації самі по собі не можуть розглядатися як критерії розвитку. Інформаційні процеси взагалі співвіднесені або принаймні набувають скільки-небудь серйозного значення в системах управління і лише в межах цих систем є чинником збереження і удосконалення певних структур, підвищення організованості тих чи тих явищ.

Щодо систем управління можна твердити, що інформаційні процеси орієнтовані тут на збереження і збільшення ступеня організованості відповідних явищ. Це збереження і збільшення організованості відбувається завдяки запобіганню «руйнуючої» сили чинників типу ентропії. Інакше кажучи, системи розвиваються остільки, оскільки вони спроможні насамперед зберегти свій гомеостаз.

По суті розглянуті ідеї кібернетики мають глибокий діалектичний смисл. Передусім збереження гомеостазу (тобто те, що Тітце вважає найважливішим «кібернетичним доказом» проти діалектичної концепції розвитку) відбувається через внутрішні зміни, «переорганізацію». Система зберігає свою динамічну цілісність, активно реагуючи на зовнішні впливи. Останні в змозі вивести систему з істотних для її функціонування гомеостазних параметрів. Однак внаслідок своєї внутрішньої динамічності ці системи спроможні ліквідувати відхилення, що виникли від «норми». Відхилення перетворюються в сигнал

¹⁴ Див.: Titze H. Ist Information ein Prinzip? Meisenheim am Glan, 1971, S. 163.

¹⁵ Ibid., S. 160.

збереження гомеостазу. Саме оскільки система може змінюватися швидко і адекватно, остільки вона може зберегти свою динамічну цілісність. Збереження існуючого досягається через зміни. Тут і виявляє себе діалектика як генеральна закономірність інформаційних процесів у системах управління.

Крім того, діалектика не заперечує всякого збереження існуючого, як мислить Тітце. Вона завжди передбачає збереження певного стану, структури, організованості як необхідний момент розвитку. Без збереження даних структур в рамках певного періоду (у відносно незмінному якісному вигляді) не можна говорити про перехід до нових структур. Більше того, на відповідному рівні саме здатність систем зберігати певну структуру і організацію означає вищий ступінь їх якісного розвитку.

З другого боку, інформація і управління аж ніяк не завжди зберігають в абсолютно незмінній формі функціонуючі структури, гомеостазні параметри систем, як це намагається довести Тітце. Управління передбачає перехід від нижчого до вищого і адекватного до умов, що змінилися, гомеостазного стану. Х. Тітце вбачає тут наявність лише процесу прирощування нової організації щодо старої. Однак, а чи можливо замість старих гомеостазних параметрів побудувати й ствердити нові, жодною мірою не «руйнуючи» при цьому старих? Ось те питання, яке Тітце й інші автори намагаються обійти.

По суті Тітце перетворює діалектику в метафізичну схему. В його розумінні, діалектика — це вираження абсолютного релятивізму (розвиток без збереження чого б то не було) і повного заперечення і руйнування. Але добре відомо, що марксистсько-ленінська діалектика ніколи не зводила розвиток до самого лише «руйнування». Ще меншою мірою вбачає вона в ньому абсолютне і повне руйнування існуючого. Водночас матеріалістична діалектика рішуче виступає і проти повного збереження старого і простого додавання до нього нового, тобто, проти плоского еволюціонізму. Ось чому як та карикатура на діалектику, яку малює Тітце, так і його «кібернетичне» розуміння розвитку по суті є однаково помилковими.

Реальний розвиток включає в себе як момент «руйнування» (заперечення), так і момент збереження, але, звичайно, у внутрішній і нерозривній єдності та взаємодії. Абсолютизація будь-якого з цих двох моментів неодмінно призводить до одностороннього розуміння розвитку. Адже діалектика визнає момент збереження не тільки до, але й під час якісних стрибків у розвитку (діалектичного заперечення). Грубо кажучи, «збереження» для неї відбувається у двох відносно самостійних і різних формах, у формі збереження даного явища в його цілісній або основній якійсь визначеності (до моменту стрибка) і у формі збереження елементів заперечуваного старого (у момент стрибка і після його здійснення). Твердження ж про те, що діалектика визнає, мовляв лише руйнування і відкидає збереження, є абсолютно безпідставним.

За діалектикою, подолання старого є тривалим і складним процесом, причому не виключене й існування старого (зі своїми деякими негативними сторонами) і після появи нового і навіть паралельно з ним. Загалом старе не сходить «зі сцени» перше ніж нове не досягає зрілості повного розвитку. Але не може бути ніяких сумнівів (і щодо цього кібернетика також підтримує діалектику), що без якого б то не було «руйнування» (заперечення) старого немає встановлення нового.

Про діалектичну єдність «руйнування» і «збереження» свідчить також аналіз взаємодії інформації і управління. Управління не може забезпечити переходу систем з одного гомеостазного стану в інший без зміни (у тому числі і «руйнування») існуючого порядку, організації, структури. Якщо старі гомеостазні параметри будуть збережені

абсолютно незмінними, система не зможе пристосуватися до нових умов або просто не перейде до стану, ближчого до оптимального. Збереження існуючого гомеостазу означає, що система істотно не змінюється, не переходить до нового гомеостазного стану. Система не може функціонувати одночасно в межах обох (старих і нових) різновидів гомеостазних параметрів. Але саме це і хоче довести Тітце, запевняючи, що нові структури мають просто надбудовуватися над повністю збереженими старими структурами.

Справді, у процесі розвитку можливе затвердження нових гомеостазних параметрів при збереженні старого гомеостазу у відповідному аспекті функціонування системи. В такому разі нові гомеостазні параметри визначають новий клас систем поряд зі старими. При цьому функціонування старих систем буде далеким від оптимального порівняно з функціонуванням нових. Нові гомеостазні параметри характеризують вищий клас систем. Отже, загальна лінія розвитку (наприклад, в еволюції тваринних видів) дістає своє вираження в переході від систем з менш адекватними характеристиками до систем з більш адекватними гомеостазними параметрами (структурою, організацією, функціонуванням). У розвитку тих самих систем старі гомеостазні параметри зберігаються лише частково (своїми позитивними сторонами) в новому гомеостазі.

Саме в такому розумінні не всяке «руйнування» існуючого ряду (порядку, структури, організації) може характеризуватися як регрес. Тут, очевидно, Тітце спекулює недостатньо визначеністю висновків і узагальнень, що робляться на основі кібернетичного підходу до розвитку. Йдеться про те, що в кібернетичній літературі нерідко без яких би то не було уточнень регрес зводиться до «руйнування» організованості, структури. Відповідно, прогрес просто пов'язується зі збільшенням кількості різноманітності, інформації, інформаційного змісту, тобто ступеня організованості; а регрес—із зворотним процесом, зі зменшенням різноманітності кількості інформації, інформаційного уточнення.

Справді, під час переходу з менш адекватного в більш адекватний гомеостазний стан системи підвищують ступінь своєї організованості, різноманітності свого інформаційного змісту. Однак збільшення загальної кількості різноманітності (інформації, порядку, організованості) не відбувається механічним і плавним приєднанням нового порядку, організації—до вже існуючої різноманітності. Подібна концепція є грубим метафізичним спотворенням реального процесу розвитку.

Так само неправильним є твердження, що в процесі розвитку «руйнування» і «збереження» еквівалентні, тобто скільки «руйнується», стільки ж і «зберігається» або додається. Ця теза така ж метафізична, як і зведення розвитку до процесу повного руйнування старого і утвердження замість нього однакової йому кількості нової різноманітності. Перехід від старого до нового містить у собі момент «руйнування», внаслідок чого загальна різноманітність (і організація) системи зменшується (до моменту переходу до нового стану). Водночас формується нова різноманітність (організація) в органічній єдності і взаємодії зі збереженням елементів старої різноманітності. Тому всупереч зменшенню старої різноманітності (внаслідок часткового її «руйнування») система загалом (після переходу) дістає велику різноманітність (організованість). У кращому разі тут можна говорити лише про момент «регресу», який все-таки є необхідним моментом загального прогресивного розвитку. Розвиток же загалом має прогресивний характер.

Отже, прогрес кібернетики справді висуває нові проблемні ситуації в діалектико-матеріалістичній методології. Розв'язання цих питань несумісне з сучасними різновидами ідеалізму і метафізики. Ніяких кон-

структивних рішень адепти так званої кібернетичної критики діалектичного матеріалізму не пропонують. Вони тільки фальсифікують дані сучасної науки в догоду реакційній партійності буржуазної ідеології.

Творча розробка методологічних проблем сучасної науки, в тому числі кібернетики і теорії інформації, спирається на діалектико-матеріалістичну концепцію розвитку і світоглядні принципи марксистсько-ленінської ідеології.

* * *

Одной из особенностей современной буржуазной философии является стремление к грубой фальсификации достижений научно-технической революции, в том числе данных теории информации и теории управления, кибернетики вообще. В этом плане буржуазные философы прилагают много энергии для кибернетической модернизации неоготмистского положения об активности формы в противовес пассивной материи. Соответственно информация объявляется «чистым движением», «энтелехией», «формой».

Исследование информации, которая тесно связана со структурой и организацией материальных систем, действительно раскрывает некоторые новые стороны в механизмах развития этих систем. Но эти вопросы не могут быть решены в русле метафизики и идеализма.

Не имеют основания и попытки идеалистической интерпретации явлений гомеостаза для «критики» диалектической концепции развития. Именно потому, что материальная система может изменяться быстро и адекватно, она может сохранять свою динамическую целостность. Сохранение существующего достигается через изменения. Здесь и проявляется диалектика как общая закономерность информационных процессов в системе управления.

ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІНСЬКИХ НОВОВВЕДЕНЬ І ГОСПОДАРСЬКОГО ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ

15—17 вересня 1981 року у Талліні відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Проблеми управлінських нововведень і господарського експериментування». У роботі конференції, організованій Державним комітетом СРСР з науки і техніки, Державним плановим комітетом СРСР, Державним плановим комітетом Естонської РСР, Всесоюзною радою науково-технічних товариств, Всесоюзним науково-дослідним інститутом системних досліджень ДКНТ і АН СРСР, Секцією соціології організації Радянської соціологічної асоціації, Естонською республіканською радою НТТ, взяли участь близько 300 вчених, викладачів вузів, партійних і господарських керівників.

У своєму вступному слові голова оргкомітету, заступник голови ДКНТ академік Д. М. Гвішіані відзначив, що це перша всесоюзна конференція з проблем управлінських нововведень і господарського експериментування. Експеримент і нововведення в усіх галузях суспільного життя, сказав він, становлять органічний компонент виникнення та розвитку соціалізму. Нині у нашій країні лобують розвинути соціалістичне суспільство, яке характеризується високим динамізмом усіх його структур; відбуваються великі зрушення в структурі і розміщенні продуктивних сил, відповідно зростає значення пошуку нових шляхів і методів інтенсифікації суспільного виробництва, підвищення його економічної і соціальної ефективності. Тільки розробляючи, випробовуючи і застосовуючи нові управлінські форми й методи, ми можемо, зауважив промовець, подолати інерцію деяких негативних тенденцій, що з'явилися в нашому народному господарстві останніми роками. Отже, потреба в комплексному, системному аналізі експериментів і нововведень стає дедалі актуальнішою. Однією з головних цілей конференції, підкреслив академік Д. М. Гвішіані, є розкриття теоретичного і методологічного змісту проблематики управлінських нововведень господарського експериментування. Передусім необхідно визначити вихідні терміни, обумовити єдине їх розуміння або ж зафіксувати обмежене число їх відтінків і значень. Доповідач коротко спинився на питаннях про критерії ефективності господарських і управлінських нововведень, типологію нововведень, інноваційних конфліктів тощо.

На першому пленарному засіданні йшлося про специфіку теоретичних і методологічних засад, які забезпечують успішне здійснення управлінських нововведень. Зокрема, було розглянуто широке коло питань організаційно-технічного, фінансового, юридичного, соціально-психологічного ха-

рактеру, що впливають на ефективність зазначених нововведень і господарського експериментування.

У доповіді «Проблематика управлінських нововведень і господарського експериментування у союзній республіці» заступник голови Ради Міністрів Естонської РСР, голова Держплану Естонської РСР Г. О. Тинспоега відзначив, що в Естонії останніми роками нагромаджено певний досвід в розробці проблематики управлінських нововведень і господарського експериментування. Велику увагу доповідач приділяв питанням, пов'язаним з побудовою республіканської системи господарського експериментування. Створення, функціонування такої системи передбачає узгоджену і цілеспрямовану діяльність господарських, наукових і громадських організацій, державних закладів, господарських керівників, учених і державних діячів, які мають забезпечувати в межах республіки рівень господарського експериментування, відповідний потребам дальшого розвитку соціалістичного суспільства. Йшлося також про важливість узагальнення результатів здійснюваних у країні господарських експериментів і створення Положення про підготовку і впровадження господарських експериментів. Широке використання методів моделювання і машинного експериментування, підкреслив Г. О. Тинспоега, сприятиме зменшенню витрат і скороченню строків підготовки та проведення господарських експериментів.

«Досвід проведення господарських експериментів у країнах соціалістичної співдружності» — цій темі була присвячена доповідь заступника голови Комітету ВСНТО з проблем управління, завідувачою лабораторією Міжнародного науково-дослідного інституту проблем управління кандидата економічних наук В. М. Мельник. Доповідачка підкреслила, що характерною особливістю двох останніх десятиліть для всіх країн соціалістичної співдружності є інтенсивна робота в галузі вдосконалення систем управління. Тут міститься значний творчий потенціал, використання якого становить нині необхідну умову розв'язання завдань, що поставили перед національними господарствами країн соціалістичної співдружності, — забезпечення стійких темпів розвитку виробництва, прискорення темпів впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, поліпшення основних техніко-економічних показників ефективності виробництва.

Серцевиною вдосконалення системи управління на сучасному етапі стала розробка методів, які стимулюють заінтересованість колективів і кожного окремого робітника в інтенсивному використанні всіх ви-

робничих ресурсів, у раціональній організації власної праці і віднайденні ефективних шляхів перспективного розвитку. У доповіді відзначено, що майже в усіх країнах соціалізму першим етапом впровадження нових важелів і методів управління є здійснення господарського експерименту на обмеженому колі об'єктів. Досвід переконливо показав, що це дозволяє, передусім, якнайповніше узгоджувати єдиний загальногосподарський підхід до розвитку систем управління і раціональну диференціацію рішень стосовно типових груп виробничо-господарських об'єктів, реалізувати багатоваріантний підхід до планування змін в управлінні. Крім того, проведення експерименту формує умови для швидшої адаптації виробництва до нових методів управління і, нарешті, сприяє широкому залученню колективів трудящих, широкого кола керівників і науково-технічної громадськості до діяльності, пов'язаної з розвитком систем управління; розвиткові демократичних засад управління соціалістичним виробництвом.

Секретар Дніпропетровського обкому Компартії України О. О. Мироненко у своїй доповіді узагальнює досвід впровадження і функціонування Дніпропетровської комплексної системи управління якістю продукції й ефективного використання ресурсів (КСУЯП і ЕВР). Впровадження цієї системи створює додаткові можливості для раціонального поєднання організаційної, господарської та ідеологічної діяльності, для реалізації значно ширшого кола завдань, ніж це було досі.

Спеціальними стандартами підприємств визначається порядок розв'язання багатьох питань, пов'язаних із створенням сприятливого морально-психологічного клімату у колективах, поліпшенням соціальних умов на виробництві і в побуті, із стабілізацією колективу, скороченням плінності кадрів, комплектуванням виробничих підрозділів з урахуванням здібностей та інтересів трудящих, а також з організацією підготовки і перепідготовки кадрів, професійним вибором і орієнтацією молодих робітників. Зазначена система увірвала в себе переваги раніше створених систем. Водночас їй притаманна максимальна гнучкість і мобільність, здатність акумулювати передовий досвід. Впровадження КСУЯП і ЕВР, її елементів, цілком узгоджується з умовами кожного підприємства, де вже функціонує КСУЯП, а її перспективність полягає в посиленні «контактній» здатності, що дозволяє об'єднувати системи окремих підприємств у територіальну, територіально-галузеву комплексну систему. Це уможливується наявністю єдиної нормативно-технічної й організаційної бази — стандартів підприємств. Стандартами регламентується не тільки діяльність в напрямі підвищення якості продукції, але й багато інших аспектів виробничого, соціального й ідеологічного життя трудових колективів.

«Організація проведення господарських експериментів і освоєння їх результатів у виробництві» — такою була тема доповіді професора С. Е. Каменіцера (Москва), який насамперед звернув увагу на необхід-

ність поглибленої розробки самого поняття експерименту. Перевіркою раніше сформульованих гіпотез в обмеженому масштабі й у відповідно штучному середовищі виявляється можливість досягнення визначених результатів. У числі факторів, які забезпечують успіх проведення експериментів і які неможливо елімінувати, доповідач особливо виділив «людський чинник». Основні вимоги щодо проведення експерименту, на його думку, такі: цілеспрямованість; обґрунтування напрямів досягнення цілей; чітке визначення критерію оцінки здобутих результатів; об'єктивність умов здійснення і оцінки результатів експерименту; чітке фіксування всіх «входів» в експеримент як на початку, так і в подальшому; чітке визначення вимог до репрезентативності здобутих результатів; чистота експерименту; прогнозування можливих негативних наслідків; наявність контрольного об'єкта. Дотримання всіх зазначених вимог є необхідною передумовою наукового проведення експерименту.

У доповіді «Соціальні аспекти управління нововведеннями» доктор філософських наук, професор М. І. Лапін (Москва) зазначив, що розробка конкретних проблем, пов'язаних з нововведеннями та експериментами у народному господарстві, має спиратися на загальні і спеціальні теоретико-методологічні засади і спрямовуватися на розв'язання актуальних завдань соціального та економічного розвитку суспільства. Загальнотеоретичними передумовами наукового аналізу нововведень є принципи і закономірності, сформульовані діалектико-матеріалістичною теорією розвитку. Саме на цій основі має розроблятися соціальна теорія і методологія нововведень та господарських експериментів у соціалістичному суспільстві. У загальнотеоретичному плані нововведення є виявом інноваційної діяльності людей, формою її організації для задоволення потреб, що змінюються під дією закономірних тенденцій і процесів розвитку суспільства. Наукове управління нововведеннями передбачає насамперед визначення стратегічних соціальних цілей, досягненню яких підпорядкована інноваційна політика на усіх її рівнях. Доповідач детально спинився на таких питаннях: соціальні цілі інноваційної політики; інноваційний процес і життєвий цикл нововведень; проблеми і фактори соціального управління інноваційними процесами. М. І. Лапін особливо наголосив на значенні системного підходу в дослідженні проблеми нововведень і важливості вивчення ширшого застосування його принципів та методів.

Проблеми створення єдиної системи господарського експерименту присвятив свою доповідь кандидат економічних наук А. А. Рейнер (Таллін). Він розглянув господарський експеримент як одну із ланок циклу управлінського нововведення, розкрив роль господарського експерименту в процесі управлінських нововведень як методу визначення ефективності удосконалення господарських систем, прогнозування майбутніх форм господарської діяльності, вироблення управлінських рішень, подолання застарілих систем господарювання, виявлення

дієвості розроблюваних заходів, як методу зв'язування практичної користості пропозицій рішень і віднайдіння аргументів щодо потреби у певному нововведенні, а також як засобу вдосконалення планування народного господарства та ін. Характерно, що господарський експеримент виконує водночас декілька з перелічених функцій. Кожна з них має свої особливості, які треба враховувати.

У доповіді «Нове у плановому управлінні розвитком Москви» директор Інституту економічних проблем комплексного розвитку народного господарства Москви доктор економічних наук В. С. Бялківська відзначила важливість цільових програм в реалізації основних напрямів комплексного і збалансованого розвитку народного господарства міста, які дозволяють забезпечити зв'язок галузевих і територіальних інтересів. Аналіз теорії і практики здійснення перших цільових програм розвитку народного господарства міст засвідчує їх особливу доцільність у регіональному плані. Щодо свого змісту вони можуть бути соціально-економічними, науково-технічними, виробничо-економічними, організаційно-господарськими; щодо рівня управління — народногосподарськими, галузевими, районними, виступати програмами для об'єднань і підприємств; залежно від кола проблем, пов'язаних з практичним використанням результатів, вони можуть бути міжгалузевими (проблемними), галузевими і проблемно-галузевими. В умовах своєрідної системи міста результативність розроблюваних програм досягається за умови їх комплексно-територіально-галузевій спрямованості.

Досвід створення і впровадження систем управління підприємством на базі бригадних організацій і стимулювання праці розглянув у своїй доповіді заступник генерального директора ВО «Калужський турбінний завод» О. О. Ржевський. Він показав, що бригадна організація праці — це не проста зміна форм організації праці робітників (з індивідуальної на колективну), а система, яка забезпечує новий, вищий рівень організації і управління виробництвом, технікою, економікою, усією діяльністю підприємства. А це зумовлює дальше підвищення ефективності виробництва і якості праці. Система бригадної організації праці передбачає переведення всіх робітників, у тому числі і верстатників, на бригадну форму організації праці, створення комплексу взаємопов'язаних організаційних елементів — підсистем, що включають основні виробничі і соціально-економічні сторони діяльності підприємства, становлячи загалом комплексну систему управління на базі бригадної організації праці, з оплатою за кінцевий результат. Саме системний підхід до бригадної організації праці дозволив значно підвищити ефективність цієї форми організації праці.

Після пленарного засідання розпочались дискусії, які розгорнулись навколо трьох проблем: 1) сутність і завдання господарського експериментування у процесі підготовки управлінських нововведень (керівник — доктор економічних наук В. А. Покровський); 2) питання комплексності і сис-

темності в управлінських нововведеннях і господарському експериментуванні (керівник — доктор філософських наук М. І. Ляпін); 3) методи проведення управлінських нововведень і господарських експериментів (керівник — доктор економічних наук В. І. Юксяров).

В. В. Волостних (Ленінград) запропонував нетрадиційний підхід до стратегії впровадження методів управління ефективністю виробництва. За умови правильного вибору стратегії інновацій принципово можливо розробити, експериментально перевірити і впровадити нові управлінські методи. Основними рисами такої стратегії є: 1) завчасне забезпечення максимально важливого ступеня готовності нових методів управління поза сферою їх майбутнього впровадження (наприклад, у НДІ, де народилася нова ідея); 2) розробка нового методу у варіанті, який дозволяє в потрібний момент використати його паралельно з діючою системою управління; 3) поступова адаптація працівників апарату управління до пропозиваних методів. Обрана стратегія інноваційного процесу, зазначив промовець, уможливила практичну реалізацію досить радикальних управлінських нововведень.

Питання про ефективність управління науково-технічним процесом у регіоні присвятив свій виступ М. А. Швайко (Львів). Він відзначив, що передумовою комплексної реалізації цільової науково-технічної програми є створення міжвідомчих цільових науково-виробничих об'єднань (МЦНВО), до складу яких входять науково-дослідні установи і лабораторії, а також виробничі об'єднання і підприємства. На 1 січня 1980 року у Західному науковому центрі АН УРСР налічувалось 15 міжвідомчих цільових науково-виробничих об'єднань в різних галузях промисловості. Координують їх діяльність міжгалузеві науково-виробничі комплекси (МНВК).

Б. В. Сазонов (Москва) розглянув специфіку управління інноваційними процесами в структурі управління суспільним розвитком. Підвищення ефективності управління суспільним розвитком досягається не тільки на шляху вдосконалення тих чи інших ланок народного господарства, але й за допомогою специфічної діяльності в галузі управління інноваційними процесами. Об'єктом цієї діяльності, вважає доповідач, є нові процеси, перспективні з погляду значного суспільного ефекту, які можуть замінити наявні процеси.

В. Прокін (Перм) у своєму виступі зосередив увагу на деяких особливостях комплексного підходу до експерименту в умовах розвинутого соціалізму. Зокрема, наголосив він, нині посилюється потреба цільового узгодження господарського і соціального (у вузькому розумінні) експериментів, їх інтеграції у цілісну систему. Ця об'єктивна тенденція активізує теоретичні і методичне обґрунтування цілісного експерименту. Історично такий його тип розвивається нині. Прикладом може слугувати впровадження колективної (бригадної) організації праці на підприємствах, економічна і соціальна ефективність якої доведена практикою останніх років.

Б. Г. Розовський, А. С. Казарновський (Ворошиловград) розвинули тезу про те, що динамічність сучасного промислового виробництва породжує потребу періодично оновлювати організаційну структуру, методи і процеси управління. На практиці ж удосконалення організації управління на підприємствах відрізняється від бажаного. Більшість створених останніми роками відділів АСУ (або ІОЦ) цією проблемою не займаються. Участь в поліпшенні управління з боку вищого госпоргану взагалі обмежується виданням розпоряджень про впровадження типових систем оргструктур і скорочення витрат на утримання АСУ. Для забезпечення сприятливих умов у справі реалізації нововведень в організації управління (ОУ) пропонується спеціальний загальногалузевий механізм удосконалення ОУ, до складу якого увійдуть служби ОУ на підприємствах, спеціалізовані наукові центри по проблемі ОУ, вищі галузеві органи і Державний комітет по науці і техніці (ДКНТ).

О. Т. Журавльов (Мінськ) відзначив потребу у виділенні нової галузі економічної науки — експериментальної економіки. Мета господарських експериментів — виявлення можливостей системи суспільного виробництва в визначенні припустимих меж зміни окремих показників, які характеризують його властивості. Господарські експерименти в кінцевому підсумку покликані дати відповідь на запитання, яка система управління може забезпечити бажаний результат. Експериментування — це сфера нових досліджень, а не лише господарської практики.

В. Г. Алієв (Махачкала) у своєму вступі основну увагу приділив питанню про реалізацію досягнень НТР у народному господарстві. Він визначив цей процес як такий, що має комплексний характер і ґрунтується на широкому використанні нововведень в управлінні виробництвом. В основному переліку заходів, покликаних поліпшити організацію переходу від досліджень до масового впровадження нововведень, було названо створення таких суспільних підрозділів: територіальних і галузевих науково-виробничих комплексів програмно-цільового призначення; єдиної системи управління науково-дослідними інститутами, проектними організаціями, дослідно-експериментальними підприємствами; єдиної системи управління підготовкою виробництва на підприємствах на основі організаційного поєднання усіх ланок науково-технічного і виробничого призначення.

Р. І. Мартиненко, В. Ю. Кривобок (Харків) розглянули проблему ефективності нововведень на підприємстві. Умовою її успішного розв'язання, вважають вони, є створення на кожному підприємстві злагодженого організаційного механізму реалізації нововведень з урахуванням специфіки конкретних підрозділів і виконавців. Загальною його функцією має бути забезпечення виконання поставленої мети у зазначені строки і з заданою ефективністю.

В. А. Піддубний, М. О. Сакада (Київ) зазначили, що розв'язання соціально-економічних завдань на сучасному

етапі диктує підвищені вимоги до ефективності використання досягнень наук в галузі людознавства (соціології, соціальної психології, виробничої педагогіки, професійної етики). Однією з найефективніших форм поєднання досягнень соціальних наук з практикою управління колективами можуть бути консультативно-методичні центри (КМЦ), створені на великих підприємствах, у галузях, регіонах. Пропонована організаційна форма дозволяє комплексно, планомірно й оперативно розв'язувати низку актуальних соціальних завдань, а саме: 1) виявляти соціальні резерви на виробництві; 2) поліпшувати управління і організацію виробництва; 3) підвищувати ефективність планування і прогнозування соціальних процесів і явищ; 4) удосконалити структуру соціальних відносин у колективі. Успішна робота КМЦ сприяє поліпшенню соціальної інтеграції та активності членів виробничого колективу.

В. П. Шевченко (Київ) розглянув деякі питання вдосконалення механізму управління науково-технічним прогресом в Українській РСР за допомогою використання обчислювальної техніки.

Аналіз здійснюваних у країні, і в тому числі у нашій республіці, заходів для вдосконалення механізму управління науково-технічним прогресом, зазначив він, дозволяє виділити тут як основні напрями передусім економіко-методологічний і організаційно-структурний.

Забезпечення діяльності в цих напрямках потребує розв'язання кардинальної проблеми — підвищення ефективності використання інформаційних ресурсів, зокрема створення індустріальної бази для переробки інформації як технологічної основи управління. В Українській РСР така база набуває розвитку в межах створеної республіканської автоматизованої системи управління розвитком науки і техніки (РАСВНТ), а також підсистем «Впровадження досягнень науки і техніки в народне господарство» і «Впровадження в народне господарство АСУ і ОТ», автоматизованої системи планових розрахунків (АСПР) Держплану УРСР.

В. Ф. Столяров (Київ) проаналізував основні положення моделі ефективного розвитку первинної ланки промисловості. Я. Лейман (Таллін) — деякі методологічні особливості залучення консультантів у процеси управлінських нововведень, А. Мінка (Таллін) — деякі ефекти впровадження змінного графіка роботи.

Деякі соціально-психологічні проблеми нововведень, зокрема йшлося про психологічний бар'єр (про його двоюку — позитивну й негативну — роль), були проаналізовані Г. А. Маченовим (Москва). У різних нововведеннях і на різних етапах інноваційного циклу пріоритет може мати то та, то та її сторона. Тому важливою є оперативна інформація про параметри психологічного бар'єру, що дозволяє своєчасно нейтралізувати тенденції, які загрожують успіхові нововведення.

Досвід проведення господарського експерименту аналізувався І. Ф. Кривобильським, П. С. Гуняєвим, Я. С.

Сквороном (Львів). Порівнювалися дві організаційні структури управління — колгоспа без відділків (контрольна) і радгоспа з відділками (експериментальна). Практика довела, що кожний великий радгосп або колгосп треба розглядати як первинне виробниче об'єднання, в якому відділки відіграють роль госпдоговірних виробничих одиниць.

М. К. Вяля (Тарту) розглянув питання про посилення інтеграції регіонального виробництва. Дослідження показують, що її можливості використовуються недостатньо. Значні резерви такої інтеграції містяться як у сфері основного, так і обслуговуючого виробництва. Однак їх виявлення і реалізація — досить складний процес. Тому є потреба у створенні спеціального центру, який забезпечував би у певному економічному регіоні раціональну інтеграцію й оптимальну концентрацію виробництва. На думку промовця, в умовах Естонської РСР можуть бути виділені чотири такі регіони.

Про нове у практиці оперативного управління в умовах АСУ йшлося у виступі Ю. П. Щуркіної (Львів). У 1978 році у виробничому об'єднанні «Електрон» була розроблена і впроваджена діалогова інтерактивна система підготовки оперативних рішень (ДИСПОР). Система забезпечує раціональну організацію процесів оперативного-диспетчерського управління складальним виробництвом, оптимальний ритм виробництва з додержанням заданого рівня якості і ліміту виробничих ресурсів.

Важливими наслідками впровадження ДИСПОР у практику цехового управління є автоматизація поточного аналізу результатів змагання трудових колективів, ритмічності роботи, підвищення продуктивності праці.

О. Н. Курчиков та І. М. Попова (Одеса) розглянули важливі методологічні

проблеми дослідження нововведень. Важливий крок у такому дослідженні, на думку, виявлення соціальної потреби певному нововведенні, що виступає як соціальне завдання. Воно розуміється як форма існування об'єктивної потреби. Оскільки нововведення є засобом розв'язання соціального завдання, загальну проблему дослідження нововведень можна сформулювати як виявлення і дослідження суперечності між соціальним завданням і ще не відомими засобами його реалізації. Ці засоби можуть бути відсутні у самій соціальній дійсності. Тоді вони проектуються, стають нововведеннями у власному розумінні цього слова. Для розрізнення поняття нового, що є результатом діяльності, свідомо спрямованої на його створення, і нового, яке виникає спонтанно, — пропонується відповідно застосовувати два терміни: «нововведення» і «інновація». Це важлива умова чіткого формулювання проблеми дослідження, визначення його характеру.

На конференції було заслухано близько п'ятдесяти повідомлень, які зробили провідні вчені, відповідальні працівники міністерств, відомств, господарські керівники.

Всесоюзна науково-практична конференція «Проблеми управлінських нововведень і господарського експериментування» стала помітним подією у науковому житті країни. Теоретичні висновки, практичні рекомендації, обговорені на ній, сприятимуть далішому вдосконаленню механізму управління народним господарством на основі комплексного підходу, об'єктивної оцінки результатів господарських експериментів, широкого впровадження найефективніших управлінських нововведень у всіх сферах народного господарства.

В. А. ПИДДУБНИЙ, М. О. САКАДА

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Цій широкій темі був присвячений представницький науковий симпозіум у Вільнюсі, організований Вільнюським держуніверситетом ім. В. Капсукаса за участю Будинку політосвіти ЦК Компартії Литви. У його роботі узяли участь науковці з Інституту суспільних наук при ЦК КПРС, Інституту філософії АН СРСР, з Московського та інших університетів і вузів, з якими співробітничав Вільнюський університет, а також зарубіжні гості — вчені з Чехословаччини, Угорщини, НДР, Польщі, Фінляндії. Інститут філософії АН УРСР представляла група з шести науковців.

Тематичний діапазон конференції охоплював чимало проблем, які були згруповані (відповідно до поділу на секції) у три великі групи. Перша стосувалася методології постановки і розв'язання проблем

людини у марксистсько-ленінській філософії, друга — порівняльного аналізу буржуазно-наукового і марксистсько-ленінського філософського тлумачення гуманізму, третя — критичного розгляду спроб буржуазних філософів дати розв'язання згаданих проблем.

Пленарне засідання відкрилося доповіддю В. О. Малініна (Москва), присвяченою проблемі визначення місця філософської антропології в системі сучасного наукового знання і методологічному аналізу її понятійного апарату. На думку доповідача, філософсько-антропологічні питання залишилися у «знятому» вигляді в контексті історичного матеріалізму і становлять його істотну частину. Визначаючи її як філософське вчення про людину, доповідач розглянув філософську антропологію як проміжну і зв'язуючу ланку між онтологією

ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ — ОСНОВНА ЛАНКА НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

У практичній реалізації рішень XXVI з'їзду КПРС велика роль належить трудовим колективам. Їх значення у розв'язанні багатограних і складних завдань розвитку суспільства зрілого соціалізму неухильно зростає. Цілком закономірно, що проблема трудових колективів привертає значну увагу суспільствознавців. Серед колективних і індивідуальних праць, що вийшли останнім часом, помітне місце посідає монографія В. І. Солдатов «Трудовий колектив соціалістичного суспільства»*.

Відмітною рисою рецензованої книги є те, що в ній не тільки вдало висвітлені окремі сторони життєдіяльності трудового колективу, а й дана інтегральна його характеристика як складної соціальної системи, ланки соціального організму в цілому і народногосподарського комплексу зокрема, проаналізовані головні засоби зміцнення колективу і питання вдосконалення стилю керівництва ним.

Розглядаючи трудовий колектив, його основні ознаки, автор рецензованої книжки виходить з того, що соціалістичний трудовий колектив є своєрідним вузлом цієї сукупності суспільних відносин (с. 8, 9). Він протиставляє справжній колективізм соціалістичного суспільства його сурогатам в класовому антагоністичному суспільстві. У книжці висвітлюється складна діалектична взаємодія особи і колективу, колективу і суспільства, підкреслюється, з одного боку, глибока єдність корінних інтересів особи, колективу, суспільства, а з другого, в межах цієї єдності — відмінність окремих інтересів особи і колективу, які можуть набувати суперечливого характеру. За соціалізму створюються об'єктивні передумови для успішного розв'язання соціальних суперечностей. Не класові антагонізми, а співробітничтво класів і соціальних груп, поступове стирання істотних відмінностей між ними, як відзначалось на XXVI з'їзді КПРС, є одним з об'єктивних факторів розвитку суспільства зрілого соціалізму. Це становить реальну основу подолання конфліктних ситуацій у трудових колективах. У монографії зазначається, що конфліктні ситуації у соціалістичних колективах не можуть виникати під впливом корінних соціальних факторів. «Якщо вони й виникають, то тільки внаслідок порушення принципів матеріальної заінтересованості, поганої організації праці, недоліків у розподілі трудових функцій, в ідейно-політичному і моральному вихованні, у керівництві, суб'єктивізму в оцінці робітників» (с. 21).

Аналізуючи функції трудових колективів, автор звертає увагу на головну — ефективно і високоякісно господарювання, що можливе лише на основі науково-технічного прогресу, впровадження кожним колективом передової техніки, технології, організації праці. Визначаються об'єктивні критерії оцінки суспільством господарської діяльності колективів.

Значна увага у монографії приділяється людині праці, яка у Звітній доповіді XXVI з'їзду КПРС охарактеризована як головне багатство радянського суспільства. В книжці підкреслюється, що людина за умов соціалізму дедалі більше реалізує себе не як засіб, а як мета суспільства. З цього погляду автор розглядає моральний клімат і традиції колективу, його соціально-інтегративну, управлінську і виховну функції.

У праці розкриваються такі основні засоби зміцнення трудових колективів, як раціональне поєднання адміністративних, економічних, соціальних методів управління, розвиток виробничого демократизму, ідеологічна робота і наставництво, планування соціального розвитку, вдосконалення стилю керівництва.

Питання організації праці — вдосконалення структури колективу, створення ділової атмосфери, поширення передових прийомів і методів праці, поліпшення умов праці, її нормування і оплати втілюються у широкому соціальному контексті. У книжці підкреслюється, що «питання удосконалення організації праці — не тимчасова кампанія. Воно повинно бути постійним в полі зору керівництва, партійної організації» (с. 45). Автор вказує на величезне значення демократичних методів організації життя колективу у сфері управління виробництвом, розвінчує буржуазні концепції, згідно з якими процеси НТР суперечать демократичним методам управління виробництвом. У цьому зв'язку аналізуються великі можливості такої форми виробничого демократизму, як соціалістичне змагання, його організації на основі ленинських принципів гласності, порівняльності результатів та ін. (с. 61).

Висвітлюючи значення ідеологічної роботи, наставництва у зміцненні трудових колективів у формуванні нової людини, В. І. Солдатов широко використовує праці товариша Л. І. Брежнєва з питань ідеологічної роботи, постанову ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», виступи товариша В. В. Шербицького (с. 64—65), досвід партійних організацій. У монографії відзначається, що соціалістичний лад, соціалістичний спосіб життя справляють величезний вплив на думки і почуття людей,

* Солдатов В. І. Трудовий колектив соціалістичного суспільства. К.: Політвидав України, 1980.—120 с.

е об'єктивною основою формування нової людини. Разом з тим підкреслюється, що внаслідок складності соціальної дійсності, суперечливою характеру її відображення в свідомості людей, обмеженості особистого досвіду постійно залишається актуальним завданням свідомо, цілеспрямовано ідейно-виховна робота, комплексний підхід до виховання, поєднання теоретичного навчання з соціальною практикою, удосконалення форм і методів роботи з людьми, (поряд з науковою організацією праці і розвитком виробничого демократизму) сприяє створенню і зміцненню трудового колективу, розв'язанню завдань комуністичного виховання трудящих.

Цікаво, хоч і стисло, розглянуті в рецензованій книзі питання вдосконалення стилю керівництва колективом. Стиль, на думку автора, це набір правил поведінки керівника у певних умовах. Як відзначав товариш В. В. Щербицький, в поняття стилю входить комплекс принципів, засобів і методів, за допомогою яких керівні органи здійснюють покладені на них обов'язки і функції (с. 84). У цьому розділі розкривається значення інформаційного забезпечення для процесів управління (с. 88), аналізується ленинський стиль керівництва, що поєднує матеріалістичну діалектику з практичним досвідом партії (с. 99).

Наскрізною ідеєю рецензованої праці є питання про зростання керівної ролі партійної організації у житті колективу, доборі, розстановці і організації виховання його членів.

Висвітлюючи досить широке коло питань, автор не обмежується теоретичним аналізом. У книжці використаний значний практичний досвід і фактичний матеріал з життя трудових колективів країни і республіки. В. І. Солдатов не уникає гострих проблем, розкриває складність і суперечливість процесів соціального розвитку. Відзначимо, що книжці притаманна велика інформативність, хоч і не всі поставлені в ній питання висвітлені з достатньою повнотою. Було б доцільно, на нашу думку, докладніше розглянути питання про соціалістичну заповзятливість. У роботі це питання по суті тільки поставлене (с. 18—19).

Бажано було б також дещо повніше висвітлити питання про значення бригадної методу організації і оплати праці, про роль колективу в удосконаленні фахової кваліфікації кожного члена колективу. Все це не знижує загального високого ідейно-теоретичного рівня рецензованої праці, яка дає цілісне уявлення про трудовий соціалістичний колектив.

І. А. ЗЯЗЮН

РАДЯНСЬКА ОБРЯДНІСТЬ

Нова, соціалістична обрядність, глибока за своїм ідейним змістом, яскрава за формою, дістає дедалі більшого поширення в усіх сферах життєдіяльності нашого суспільства. Сьогодні обрядність стала невід'ємним атрибутом нашого життя, важливим компонентом соціалістичної духовної культури; як своєрідна межа нашого способу життя, вона відіграє важливу роль у формуванні соціальних якостей радянських людей.

Про зростаючу значущість сучасної обрядності свідчить той факт, що останнім часом питанням розвитку системи радянських традицій, свят, обрядів приділяється першочергова увага. Вивчення особливостей і закономірностей утвердження нових традицій і обрядів є важливим для розуміння тенденцій розвитку соціалістичного способу життя, для наукового обґрунтування його послідовного вдосконалення.

Радянські свята, традиції і обряди виступають формами збагачення духовних цінностей, а також способами вираження наступності в розвитку соціалістичної культури.

Серед праць, присвячених вивченню таких проблем, як зв'язок обрядності з системою соціалістичних суспільних відносин, соціально-психологічні й виховні функції обрядності, її місце в системі духовної культури народу, привертає увагу моногра-

фія М. М. Заковича «Радянська обрядність і духовна культура»*.

Аналізовані в ній питання мають важливе теоретичне і практичне значення, ще недостатньо досліджені в науковій літературі.

«Специфіку свят, обрядів, традицій,— підкреслює автор,— не можна зрозуміти без розгляду їх у контексті культури як її складових елементів» (с. 13). Розвиткові соціалістичної культури притаманні дві тенденції, що перебувають у діалектичній єдності. З одного боку, культура розвивається на соціалістичній основі в процесі творення нового суспільства, а з другого — за допомогою критичної переробки і засвоєння всіх досягнень культури минулих епох. Така діалектика закономірного становлення і розвитку радянської обрядності як складового елемента соціалістичної культури.

Розглядаючи свята і обряди як специфічну форму традицій духовної культури, автор з'ясує зміст і співвідношення таких основних понять, як «традиція», «обряд», «звичай», «свято», «ритуал», «церемонія». При цьому аналізуються різні погляди на сутність даних категорій, а також

* Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура.— Киев: Наук. думка, 1980.—220 с.

пропонується власне, науково аргументоване трактування цих понять. Зокрема, обряд автор визначає як «скупність традиційних колективних дій, спрямованих на ознаменування найбільш значущих подій у житті колективу, сім'ї, особи, що складаються в процесі їх життєдіяльності» (с. 21). Плідною є думка М. М. Заковича, що обряд — це не тільки «елемент звичаю і традиції», але й «форма прояву традиції, звичаю, яка акумулює всі їх риси» (с. 32). Справді, трактування обряду тільки як елемента традиції, звичаю призводить до звуження його соціальної функції і, відповідно, до недооцінювання виховної ролі цього самостійного специфічного феномена культури.

Заслугує на увагу і класифікація радянських свят і обрядів: загальнодержавні революційні свята і обряди, міжнародні демократичні свята і дні солідарності; воєнно-патріотичні свята; трудові й професійні; традиційні народні свята; декади і дні культури; сімейно-побутові обряди. При цьому головним критерієм оцінки, на основі якого виділяються і характеризуються радянські свята і обряди, є їх відповідність соціалістичному типу суспільних відносин, здатність набувати нового змісту, співзвучного способів життя, думкам і почуттям радянських людей. Автор підкреслює, що саме реальний смисл обряду, його зв'язок з суспільними відносинами і увлеченнями, а не акцентування його походження є головним у справі використання старих і нових обрядів.

Принципове значення для дальшого розвитку системи радянських свят і обрядів, які в умовах розвинутого соціалізму стали невід'ємним елементом способу життя суспільства і особи, має проблема співвідношення національного і інтернаціонального в радянських обрядах. При цьому в книжці звертається увага на недостатньо розв'язані аспекти проблеми. Одним з таких аспектів є співвідношення національного і релігійного, здебільшого ототожнювані буржуазними ідеологами, які силкуються видати релігійні обряди за «національні традиції». У праці усебічно розкривається неспроможність такого підходу, що пов'язаний зі спробами гальванізації віджилих реакційних обрядів і традицій.

Певний інтерес становлять сторінки, де характеризується місце нової обрядності в системі суспільних відносин. Ідейний зміст і світоглядну спрямованість свят і обрядів автор розкриває в органічній єдності зі всією соціально-політичною структурою суспільства і насамперед його ідеологічними відносинами. Звичай, традиції і обряди — це своєрідні канали, по яких старші покоління передають молодим досвід своєї соціальної поведінки, свої політичні переконання, естетичні та моральні почуття, способи і прийоми суспільної діяльності, забезпечуючи якісну наступність у розвитку людської матеріальної і духовної культури.

Важливо підкреслити, що в праці дістав дальший розвиток погляд, згідно з яким

розвиток радянських свят і обрядів і утвердження соціалістичного способу життя — процеси взаємозумовлені і взаємозв'язані, виступають в діалектичній єдності. З одного боку, соціалістичний спосіб життя породжує і розвиває відповідну йому систему свят і обрядів, а з другою — система нових свят і обрядів сприяє утвердженню соціалістичного способу життя, виступає специфічною формою життєдіяльності людини.

Соціалістичні свята і обряди, втілюючи в собі комуністичні ідеали і моральні цінності, як підкреслюється в монографії, виконують важливі соціальні функції. Насамперед їм належить велика роль у процесі формування нової людини, всебічного розвитку особи. Дієвість традицій як засобу виховання полягає в тому, що вони виявляють вплив на людину як у раціональній, так і в емоційних сферах, що дає значний виховний ефект. На конкретних прикладах, з залученням різного і цікавого матеріалу показано, як обряди і ритуали слугують справі зміцнення зв'язку особи з суспільством, яку роль вони відіграють у формуванні наукового матеріалістичного світогляду, утвердженні норм комуністичної моралі, у зміцненні морально-політичної згуртованості нашого суспільства, в естетичному і атеїстичному вихованні трудящих. У книзі всебічно розкривається неоціненна роль соціалістичних традицій, нових свят і обрядів в утвердженні таких сторін соціалістичного способу життя, як висока трудова і суспільно-політична активність, колективізм, дружба і товарищескість, патріотизм і інтернаціоналізм.

Прикінцевий розділ монографії присвячений питанням управління і організації процесів запровадження і розвитку обрядності. Природно, система радянських свят і обрядів не може успішно розвиватися і удосконалюватися без її суспільного закріплення, бо цей процес здійснюється не стихійно, а на основі наукового управління процесами розвитку соціалістичної культури. Аналіз великого досвіду, нагородженого в цій сфері, є предметом пильної уваги автора.

На закінчення М. М. Закович пропонує деякі практичні рекомендації щодо вдосконалення процесу обрядотворчості й подолання чинників, які негативно впливають на якісне удосконалення багатопланової системи соціалістичної обрядності. Обгрунтовується комплексний підхід до розвитку системи радянських традицій, свят, обрядів. Природно, в дослідженні такої багатопланової теми автор не рівною мірою висвітлив всі проблеми, однак загалом рецензована монографія є серйозним внеском у наукове вивчення актуальних питань радянської обрядовості. Вона становить інтерес і, безумовно, буде корисна для наукових працівників, ідеологічного активу, а також для широкого кола читачів, кого цікавлять проблеми розвитку соціалістичної обрядності.

В. С. ЧЕРНИШОВ, М. Ф. МЕНДИК

ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ МАТЕМАТИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Проблема філософських основ математичного пізнання належать до однієї з центральних у методології науки ХХ ст. Окремі її аспекти вже досліджувались у вітчизняній філософсько-методологічній літературі¹. Водночас питання про діалектичну взаємодію філософії та математики, характерне для європейської філософської традиції, починаючи з давньогрецької філософії, вивчене ще недостатньо. Рецензована монографія* певним чином заповнює цю прогалину. Лейтмотивом праці є думка про «фундаментальність» проблеми філософських основ математики, що притаманна всьому розвитку науки, починаючи з перших кроків її розробки Піфагором, Арістотелем, Спінозою, Лейбніцем та ін. Тим самим автор спростовує думку позитивістів про вузькоспеціальний характер проблеми основ математики, які вважали, що вона має вивчатися лише засобами математичної логіки або ж математики.

Діалектико-матеріалістична традиція дослідження спеціальнонаукових проблем у зв'язку з більш загальними рівнями концептуалізації світу є адекватною методологічною базою для з'ясування значення філософії, становлення вихідних проблем і принципів математичного дослідження. Евристична функція названої традиції стає ще наочнішою у зв'язку з неспроможністю філософських напрямів, як платонізм, інтуїціонізм, логіцизм, формалізм і конструтивізм бути адекватною методологічною основою сучасного математичного пізнання.

У контексті загального напрямку дослідження автор звертається до висвітлення таких важливих питань, як значення поняття «основи математики» та «обґрунтування математики», конкретний зміст дослідження цих понять філософами та математиками, неможливість абсолютного обґрунтування математики та ін. Слово-сполучення «основи математики» та «обґрунтування математики» вживаються у вузькому та широкому значеннях: як сукупність фундаментальних положень, на основі яких можливо розвинути всі інші концепції математики, та як гранично широкі філософські, онтологічні, гносеологічні, світоглядні припущення, що є запорукою впевненості математиків у істинності аксіоматичного фундаменту своєї науки.

Перше значення названих термінів стосується розвитку математичної думки на

основі вихідної системи базисних основоположень, сформульованих несуперечливим і однозначним чином. Автор доходить висновку, що у періоді «нормального», за кунівською термінологією, розвитку науки ці основоположення (або вихідні концепції) відіграють роль фундаменту для подальшої теоретичної діяльності, а їх істинність не підлягає сумніву. У переломні моменти розвитку науки (період «наукових революцій») відбувається критико-рефлексивний аналіз названих основоположень, перегляд і уточнення їх змісту. У процесі рефлексії над основами математичного пізнання з'ясовується їх принципово історичний (а не апріорний) характер; здійснюється ж ця рефлексія у контексті більш загальних рівнів концептуалізації світу, що становить друге з названих вище значення поняття «обґрунтування математики».

За умов, коли критичний аналіз цих загальних філософських основ відсутній, історично відносний аксіоматичний фундамент математичного пізнання може піднятися до рангу абсолютно істинного, тим більш, якщо на його основі досягаються численні математичні результати. Така філософсько-методологічна помилка зумовлює ілюзію про можливість абсолютного обґрунтування математики.

Але неспроможність цих ілюзій, зазначається у монографії, доводиться самим історичним розвитком науки. В ситуаціях «кризи основ» (прикладом може бути положення в математиці на межі ХІХ та ХХ ст.) з'ясовується, що вихідних концепцій, які утворюють аксіоматичний фундамент математики, недостатньо для реалізації висунутих перед нею завдань. Тому поширення набувають скептичні настрої, що піддають сумніву саму можливість обґрунтування математики.

Це актуалізує вивчення глибинних рівнів власне філософського обґрунтування математики, тобто кола тих питань, які за аксіоматичного обґрунтування немовби «виносяться за дужки» діяльності математиків. До таких питань, зокрема, належать ті, що стосуються природи ключових концепцій, здатних утворити надійний фундамент математики, з'ясування тих онтологічних, гносеологічних і світоглядних принципів, на яких ґрунтується впевненість математиків у істинності цих ключових концепцій та ін.

Висвітлюючи діалектико-матеріалістичну позицію кожного зі згаданих питань, автор з'ясовує, що розробка аксіоматичного базису математики є лише попередньою і недостатньою умовою обґрунтування математики у «широкому» значенні. Для цього кочче потрібне осмислення математики у контексті певної сукупності онтологічних і гносеологічних припущень, сформульованих за допомогою категорій філософії. Оскільки категоріальні структури філософії мають конкретно-історичний зміст, то уявлення про природу математики, шляхи та ідеали її обґрунтування, що зростають

¹ Див.: Рузавин Г. И. О природе математического знания.— М., 1968.— 293 с.; Субботин А. Л. Лейбниц, Кант и их принципы философии математики.— В кн.: Философия в современном мире. Философия и логика. М., 1974, с. 156—183.; Кедровский О. И. Методологические проблемы развития математического познания.— Киев, 1977.— 256 с.

* Лукьянец В. С. Философские основания математического познания.— Киев, 1980.— 192 с.

на їх основі, також історичні. В. С. Лук'янець доходить до висновку, що обмеженість домарксових уявлень про природу математичного пізнання зумовлювалася не стільки рівнем розвитку власне математики, скільки антиісторичним, ідеалістичним характером філософських систем, що містилися в його основі. Тому подолання цієї обмеженості потребує позбавлення від антиісторизму та спекулятивності згаданих філософських систем.

Завдання подолання ідеалістичної обмеженості як домарксистських, так і сучасних немарксистських філософських програм обґрунтування математики здійснене лише на основі матеріалістичної діалектики (с. 179). Конкретизація діалектико-матеріалістичного погляду на природу математичного пізнання дозволяє глибше зрозуміти характер залежності прогресу математики від еволюції її концептуального базису, збагнути періодичну зміну її аксіоматичних базисів не як хаотичне нагромадження стихійних «криз основ», а як закономірний процес розвитку концептуальних основ математичного пізнання.

Зі змісту праці випливає, що філософська рефлексія над основами математики — складний історичний процес. Кожний етап історичного усвідомлення процесів, що відбуваються у фундаменті мате-

матики, був пов'язаний зі змінами у розумінні її сутності і функцій у контексті людської культури. Найвагоміші висновки автора ґрунтуються саме на цьому методологічному базисі.

Водночас монографія не позбавлена окремих хиб. Гадаємо, що висновки автора щодо прихильності Гаусса, Лобачевського, Рімана до програми емпіричного обґрунтування математики є занадто категоричними (67). Деякі з програм обґрунтування математики висвітлюються не так докладно, як вони на те заслуговують (програми Декарта, Лейбніца, Канта).

Викликає заперечення і авторське вживання терміна «концепція». В окремих місцях книжки він вживається то як синонім термінів «математичне поняття», «теорія», «об'єднання», «формалізм», то як ідентичний словосполученням «філософська течія» або «підхід до обґрунтування математики». На таку невизначеність хибує й вислів «епістемологія математики», що потребує докладнішого обґрунтування, ніж те, яке дане автором (с. 164—165). Але ці недоробки не знижують теоретичної значущості висновків рецензованої монографії, що посяде помітне місце в дослідженнях з цієї проблематики.

*О. І. КЕДРОВСЬКИЙ,
В. М. СТАСИШИН*

СЕМІОТИКА І УПРАВЛІННЯ*

В умовах науково-технічної революції зростає інтерес до проблем соціального управління, розробки її гносеологічних і соціологічних аспектів, посилюється значущість завдань підвищення ефективності управління складними динамічними системами. Важливим є також вивчення семіотичних передпосилок ефективності управління. Цьому питанню присвячена книжка В. Ф. Лобаса. * Конструктивною, творчою рисою здійсненого дослідження є його наукова проблемність, звернення до теоретичного аналізу таких маловисвітлених питань, як розкриття соціально-лінгвістичних і кібернетичних аспектів комунікації і управління.

У першому розділі «Соціальне управління» автор характеризує з «управлінського» погляду процес становлення суспільства (соціальності). При цьому він звертається до аналізу питання про сутність і цілі процесу управління, оскільки в сучасній літературі немає єдиної думки щодо цієї теми.

У книжці переконливо показана обмеженість метафізичного за своєю суттю підходу ряду буржуазних авторів до розуміння функціонування складно організованих систем (У. Ешбі, Ст. Бір, Дж. Форрестер),

які абсолютизують лише момент стійкості систем. Нерозуміння необхідності розгляду моменту стійкості в органічній єдності з мінливістю, перебільшення тенденції до рівноваги у функціонуванні цих систем дістає своє логічне завершення стосовно дослідження соціальних систем у проекті тупика цивілізації (Дж. Форрестер).

Адекватним з погляду В. Ф. Лобаса є розуміння управління як процесу, мета якого — підтримання систем у межах конфігурації, що має малу ймовірність самодовільного виникнення, тобто зниження ентропії системи або підвищення ступеня її організації (с. 9). Цей підхід, як уявляється автору, дозволить простежити якість відмінності неорганічних, органічних, соціальних систем, показати безперспективність перетворення замкнутої системи з її прагненнями до рівноваги в еталон упорядкованої системи. Організм, підкреслює автор, є відкритою системою, на процесі зміни якої впливає не тільки негативний зворотний зв'язок, який забезпечує розвиток (с. 12—13).

Особливий інтерес викликає думка В. Ф. Лобаса про те, що в органічній системі функціонує складна ієрархічна структура управління, тому введення нового рівня управління так або інакше блокує попередній. Цим, вважає автор, можна пояснити наявність у мозку людини багатьох і притому взаємовиключаючих програм поведінки.

* Лобас В. Ф. Семіотические предпосылки эффективности управления. Киев, 1980, 232 с.

У рецензованій праці аргументовано доводиться, що в становленні соціальної форми руху матерії важлива роль належить знаковим системам. У цьому полягає істотна відмінність організації соціальних систем від біологічних, оскільки тільки в умовах суспільної організації життєдіяльності можливе створення і використання зовнішніх щодо організму засобів передачі інформації. Автор відзначає, що ні фігури логіки, ні стереотипи культурної поведінки не можуть закріпитися спадково (аналогічно до генетичних програм поведінки у тваринному світі), бо вони формуються поза організмом, втілюються в речах і передаються наслідуванням або з допомогою мови.

Застосування семіотичного підходу до аналізу управління дозволило В. Ф. Лобасу оригінально висвітлити ряд складних проблем. Щодо цього заслуговує на увагу спроба автора подати культуру як програму, що детермінує поведінку індивіду в тому або іншому соціальному середовищі, показати, що основна мета культури — структурна організація відносин між людьми і між людьми і навколишнім світом (с. 57). Прийнятні аналіз ролі культури в організації ефективності управління дозволяє розглянути її як сукупність ієрархічно організованих знакових систем (с. 70). У цьому зв'язку в рецензованій книжці підкреслюється потреба в дослідженні культури як форми соціальної пам'яті, «як ненаслідуваної пам'яті колективу, що виражається в певній системі заборон і приписів» (с. 61—62). На жаль, що проблему автор зачіпає тільки побіжно.

З розвитком людського суспільства збільшується обсяг соціальної пам'яті суспільства і, отже, відбувається збільшення кількості знакових систем. Зростання їхньої ролі в сучасну епоху зумовлює необхідність дослідження загальних закономірностей структурної організації і застосування знакових систем, шляхи і способи розробки штучних знакових систем, призначених для розв'язання певних пізнавальних і практичних завдань. Ці питання розкриваються в другому розділі «Основні напрями семіотики». Знакові системи, досліджувані семіотикою, автор розглядає як різновид стійких систем, а їх функціонування — як інформаційний процес. Стійкість знакових систем В. Ф. Лобас вбачає в тому, що з величезної кількості граматично можливих фраз фактично реалізується небагато, тобто кількість можливих станів обмежується, як і в усякій організованій системі. Автор докладно аналізує основні ідеї теорії знакових систем, передпосилки, що зумовлюють необхідність формування семіотики (концепції Ф. де Соссюра, Ч. Пірса, Ч. Морріса).

Важливість дослідження семіотичних проблем особливо зросла у зв'язку з потребою автоматизації наукових досліджень, розв'язання різних завдань автоматичної обробки інформації. Це зумовило формування ряду формалізованих мов, які автор характеризує як знакові системи, призначені для запису свідчень про наукові факти і закономірності з метою їх машинної

систематизації і логічної обробки (с. 102). При цьому справедливо підкреслюється обмеженість і несамостійність штучних знакових систем. Нові вимоги у цій сфері висуває розробка людино-машинних систем, проблема пошуку ефективних способів спілкування людини з ЕОМ. В цьому зв'язку безперечний інтерес становить розкриття автором проблеми формування мов для інформаційно-логічних систем.

Певний інтерес становить висновок В. Ф. Лобаса про те, що процес створення таких мов різного рівня повноти і точності логічно відтворює історичний процес формалізації (с. 110). При цьому відзначається, що для побудови великомасштабних інформаційно-пошукових систем кочче потрібні вивчення і досить точне моделювання тих особливостей мислення, які виявляються під час інформаційного пошуку вченого, отже, й побудова таких інформаційно-пошукових мов, які за своєю семантичною силою наближаються до природних мов.

У рецензованій праці значна увага приділяється розглядові так званих алгоритмічних мов, які забезпечують опис обчислювальних процесів і їх програмну реалізацію в машинах. Автор підкреслює потребу в розробці такої універсальної мови програмування, яка була б основою для побудови спеціалізованих мов програмування. Однак, як він справедливо відзначає, найбільш оптимальним шляхом до спілкування людини і ЕОМ у режимі діалогу є досягнення відповідної формалізації природної мови і наявність програм, що забезпечує розуміння машинної природної мови.

У цьому зв'язку одним із найважливіших напрямів семіотичних досліджень є праці в галузі автоматичного перекладу з однієї мови на іншу. Суть проблеми автоматичного перекладу пов'язана з розробкою алгоритмів, що дають можливість формалізувати перехід від тексту на одній мові до тексту на іншій мові і реалізують ці алгоритми машинних програм. Підкреслюючи складність проблеми і розглядаючи еволюцію поглядів на можливості автоматичного перекладу, труднощі, що виникають у його розв'язанні, В. Ф. Лобас твердить, що успіхи в створенні основ теорії автоматичного аналізу природних мов, проведені експерименти з машинного перекладу зв'язаних уривків наукових текстів показали не тільки принципи, але й реальну можливість машинного перекладу (с. 122). Труднощі ж автоматичного перекладу мають, на думку автора, головним чином семіотичний характер (с. 125).

Однак відзначимо, що принципово здійснюваність машинного перекладу В. Ф. Лобас, з нашого погляду, аргументує недостатньо переконливо. Зокрема, він виходить з припущення Н. Хомського про те, що граматичні речення природної мови становлять рекурсивні множини. Але насправді навіть у спеціальній літературі з математичної лінгвістики властивість рекурсивності стосується тільки окремих аспектів мовної комунікації. Водночас у літературі за останні роки дедалі більше усвідомлюються не лише технічні, але й

принципові труднощі машинного перекладу (див. праці Дрейфуса, Налімова, Орфєва, Бархударова та ін).

Однією з найскладніших проблем машинного перекладу є необхідність встановлення для кожного перекладу меж контексту, щоб уникнути двозначності мовних висловлень. Інакше кажучи, машина має розпізнавати комунікативну ситуацію. В сучасних ЕОМ така ситуація задається відповідним набором, кінцевою сукупністю ознак, які її ідентифікують. Але при цьому виникає парадокс, який сучасні машини не можуть подолати: завжди має бути ширший контекст для проведення формалізації і водночас повинен існувати остаточний контекст, з якого можна розпочати формалізацію, бо в противному разі буде безконечний регрес контекстів. А чи можливе подолання цього парадоксу в рамках сучасної наукової парадигми, орієнтованої на суто теоретико-множинне розуміння світу, з допомогою сучасних технічних засобів? У цьому зв'язку цікаве висловлювання одного з основоположників кібернетики К. Шеннона: «...такі завдання, які розпізнавання образів, переклад з однієї мови на іншу і т. д. можуть потребувати іншого типу обчислювальних машин, ніж ті, які ми маємо сьогодні. Мені здається, що це будуть ОМ, які виконуватимуть природні операції з образами, поняттями... аналогіями, а не послідовні операції з десятирозрядними числами»¹.

У центрі третього розділу «Комунікативна ефективність знакових систем» стоїть докладний гносеологічний і соціологічний аналіз проблем комунікації. Особливий інтерес викликає висвітлення автором інтелектуальної комунікації, під якою розуміється обмін інформації між системами, що розпізнають, за допомогою мови. При цьому інтелектуальна комунікація розглядається як момент пізнання в тому розумінні, що, «створюючи передпрограму, систему уявлень, вона забезпечує обробку наукової інформації, без якої неможливе відкриття, тобто найефективніший відбір інформації» (с. 146). Це дає підставу В. Ф. Лобасу твердити, що такі проблеми, як питання про саму можливість комунікації (розуміння нової інформації, вираженої в мовній формі), умов її ефективності — є моментом проблеми розуміння в пізнанні.

¹ Виступ К. Шеннона на дискусії «Що будуть робити ОМ?» опубліковано у книзі: «Computer and the world of future», M. I. Press, 1969.

Висвітлення проблемної ситуації розуміння передбачає аналіз знакових систем науки, з'ясування природи природних мов з погляду їх відповідності комунікативним запитам. У цьому зв'язку особливо переконливим є обґрунтування автором невичерпних можливостей природної мови для конструювання штучних мов, що допускають машинне використання і забезпечують ефективне управління в умовах сучасної НТР.

У дослідженнях з ситуаційного управління є спроби подолання обмеженості логічних мов наближенням їх до природних. Це, як підкреслюється в згаданій монографії, зумовлене ефективністю природної мови в людській комунікації і необхідністю встановлення контакту з системою автоматичного збереження, пошуку і переробки інформації способом, зручним для людини, що розширює можливості кібернетичної техніки (с. 217). Однак, як нам здається, автор дещо перебільшує ті можливості, які пов'язані з розробкою мови ситуаційного управління, для розуміння сутнісних особливостей природної мови, а, отже, і закономірностей людського мислення. Адже і під час розкриття проблем ситуаційного управління побудова узагальненої структури ситуації здійснюється по суті через сукупність певних ознак ізоморфізму між безлічкою мікроситуацій і безлічкою розв'язок. На недостатність принципу ізоморфізму в аналізі людського мислення (а, отже, і природної мови) вказує чимало досліджень.

Окрім деяких відзначених хиб загальною хвилю праці є її переважання конкретним матеріалом. У ряді випадків зібраний матеріал утруднює розуміння авторської позиції або затушовує її. Наприклад, на 29 сторінці автор з посиланням на Л. С. Віготського і С. В. Невеса говорить про мову жестів у шимпанзе, а на наступній сторінці підкреслює соціальну природу цієї мови і наводить висловлення Н. А. Тиха про нездатність нижчих мавп до мови жестів. Можливо, усе це пояснюється відмінністю між вищими і нижчими мавпами, але якою (і яким чином!), читачеві лишається тільки гадати.

Загалом праця В. Ф. Лобаса «Семіотичні передпосилки ефективності управління» збагачує радянську філософську літературу творчою розробкою проблем управління в його семіотичних аспектах.

І. З. ЦЕХМІСТРО, В. І. ШТАНЬКО

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДИ НАУКОВИХ АБСТРАКЦІЙ

Проблема формування та генезису наукових абстракцій має актуальне значення для сучасної логіки та методології наукового пізнання. Цій проблемі присвячено багато праць вітчизняних і зарубіжних учених¹.

Здійснюючи аналіз у межах загального проблемного поля досліджень, що сформувалось останнім часом у філософській літературі, рецензована монографія М. І. Блєцкана* разом з тим висвітлює ряд нових аспектів названої проблеми.

Автор зосереджується на загальнофілософському розгляді проблеми утворення наукових абстракцій у єдності історичного, діалектичного та логічного аспектів.

Процес утворення і генезису наукових абстракцій, дослідження його причин та умов пов'язується історико-філософською думкою з вирішенням проблеми істини, співвідношенням різних рівнів пізнання та пізнавальних здатностей людини. Представниками різних філософських шкіл і напрямів усвідомлювалась та обставина, що найбільш загальні поняття науки та категорії філософсько-теоретичного мислення мають певну самостійність щодо свого емпіричного базису. Це й спонукало філософську думку до висунення і активного обговорення протягом багатовікової історії її розвитку таких проблем, як питання про природу універсалій, дискусії між номіналізмом і реалізмом, емпіризмом і реалізмом, проблеми співвідношення одиничного, особливого та загального. Різними філософами висувались ті чи ті розв'язання названих проблем, але, на думку автора, основним недоліком домарксистської філософії у підході до висвітлення загальних абстракцій було, «з одного боку, заперечення ідеалістами їх об'єктивного змісту, а з другого — недооцінювання матеріалістами активної ролі суб'єкта щодо перетворення дійсності» (с. 10).

Справжнє розуміння природи наукових абстракцій стає можливим лише на основі діалектико-матеріалістичної філософії. Тут було з'ясовано, вважає автор, що наукові поняття та категорії, концентруючи в узагальненій формі весь пізнавальний досвід людства, дають можливість у процесі реального теоретичного пошуку не відтворювати щоразу шлях утворення понять, але виходити із системи понять і категорій, що склалися. Тому поняття стають немовби «мірилом» явища, яке розглядається в процесі пошуку (див. с. 12). Характерною особливістю наукових понять є їх зв'язок з історичною практикою людства щодо освоєння

навколишнього світу. Зв'язок цей зворотний: зміст понять і категорій зазнає історичних змін відповідно до розвитку самої людської практики. Якщо сплотатку мислена діяльність безпосередньо вплетена в практику, то пізніше пізнання людини абстрагується від виробничих процесів і набуває відносної самостійності. Але це не означає, що наукові поняття є апріорними як це намагаються затвердити філософи-ідеалісти.

Аналізуючи діалектико-логічний аспект утворення абстракцій, автор наголошує на діалектичному розумінні співвідношень теоретичного та емпіричного у науковому пізнанні, абстрактного та конкретного, одиничного та загального.

Емпіричне, вважає автор, не зводиться лише до чуттєвого досвіду людини, в ньому є й раціональне, репрезентоване у вигляді задуму, завдання, мети. Чуттєве нерозривно пов'язане з раціональним, орієнтується і корелюється останнім. У розв'язанні питання первинності чуттєвого щодо раціонального слід мати на увазі онто- та філогенетичний зрізи цього питання. Чуттєве відіграє провідну роль щодо раціонального у генетичному плані, а в розвинутій науково-теоретичній свідомості наявний складний діалектичний зв'язок названих компонентів пізнавального відношення. Так, поняття про простір спочатку формулюється у вигляді конкретних чуттєвих образів, а не у поняттях абстрактно-теоретичного мислення. В процесі розвитку науки, її логіко-понятійний апарат дедалі більше відходить від емпірично-чуттєвої основи, зв'язок між цими двома рівнями наукового пізнання ускладнюється, бо процес пізнання «визначається об'єктивною дійсністю, а не довільною діяльністю суб'єкта, який мислить» (с. 26).

Автор у конструктивно-критичному плані розглядає розуміння співвідношення одиничного та загального різними течіями сучасної буржуазної філософії. Прибічники сучасного ідеалізму, наприклад, вважають, що загальне не є відображенням об'єктивної дійсності, але створено самим людським розумом для упорядкування явищ. Представники семантичної філософії (С. Чейз та ін.) твердять, що в досвіді людини дається лише одиничне, а в дійсності поняттям нічого не відповідає. М. І. Блєцкан піддає критичному аналізу ці концепції буржуазної філософії думки, зазначаючи, що сходження від одиничного до загального здійснюється в процесі суспільно-практичної діяльності людства, де з часом формується здатність людини схоплювати загальні властивості речей в їх об'єктивній значущості. Але лише на рівні теоретичного мислення можливо з'ясувати найглибші причини існування і розвитку об'єкта, а також джерело його саморозвитку.

Щодо цього гегелівська концепція утворення понять попри її загальну ідеалістичну спрямованість має своїм раціональним моментом визнання збільшення ступеня конкретності у процесі розвитку пізнання, насичує абстрактне уявлення все більш розви-

¹ З останніх вітчизняних праць на що temu назвемо такі: Логико-філософський аналіз понятійного апарата науки. Київ: 1977. 199 с.; Логико-гносеологическое исследование категориальной структуры мышления. Киев, 1980, 338 с.

* Блєцкан М. І. Гносеологічна природа наукових абстракцій. Нариси з теорії наукового пізнання. Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1980, 91 с.

нумим змістом, тим самим утворюючи послідовні моменти осягнення сутності об'єкта. Але у Гегеля цей процес відірваний від об'єктивно-предметного змісту.

Для діалектико-матеріалістичної філософії, підкреслює автор, конкретне в мисленні є синтез багатьох властивостей дійсності. Чим більш абстрактними стають поняття наукових теорій, тим багатшими вони робляться за змістом.

У рецензованій праці розкривається складність утворення наукових понять. Вона полягає в тому, що особливістю сучасного мислення є зростання його інформаційної місткості; збільшення суми знань супроводжується інтенсифікацією знання, акумуляцією багатьох частковостей у вигляді небагатьох простих законів і правил. Проблема «ущільнення» (Гегель) знання є однією з найважливіших на сучасному етапі розвитку наукового знання. Її розв'язання дасть можливість значною мірою скоротити та спростити процеси отримання інформації суб'єктом.

У процесі розвитку наукових понять дуже важливе місце посідає принцип діалектичної суперечності. У книжці аналізується суперечливий характер пізнання та наукових абстракцій. У цьому плані зростання суперечності між змістом поняття та новими фактами пізнання приводить до революційних зрушень у тій чи тій галузі науки. Автор досліджує різні типи суперечностей у понятійній сфері науки: суперечність між досвідом і теорією, між точними поняттями науки та термінами буденної мови та ін. В основі цих суперечностей перебуває найбільш загальна суперечність між обмеженістю людського знання на конкретному етапі його реалізації і нескінченністю матеріального світу. Багато уваги у згаданій праці приділяється розгляду функцій діалектичного заперечення в понятійній системі науки.

Отже, вважає М. І. Блещкан, збагачення та розвиток понятійного апарата науки не є самодостатнім процесом безконечного нагромадження та подальшого узагальнення знань; він зумовлений незичерпністю матеріального світу, творчим характером суспільно-історичної практики людства. Завдання науки, вважає автор, є пошук об'єктивного змісту людських знань. Наука не є довільним вивором людського розуму, як це намагаються ствердити представники ідеалістичного та інших ідеалістичних течій буржуазної філософії науки.

Значну увагу автор рецензованої книжки приділяє дослідженню логічного аспекту процесу утворення понять. Виділення цього аспекту зумовлено тією обставиною, що науці властива певна автономія розвитку. Відносна самостійність людського мислення зумовлює виникнення специфічних закономірностей пізнання, таких понять, які своїм безпосереднім джерелом мають логіку самого мислення. Хоча відношення таких понять до об'єктивної дійсності має опосередкований характер, їх істинність перевіряється у процесі історичної практики людства. По-

ряд з емпіричним і логічним шляхами утворення понять, М. І. Блещкан розкриває значення інтуїції у цьому процесі. Поняття, одержані за допомогою інтуїції, є результатом «стрибка» в процесі мислення, що здійснюється на основі поєднання чуттєвого досвіду і діяльності розуму. Згодом ці поняття займають у понятійній системі сучасної науки те місце, яке відповідає їхньому об'єктивному змісту (див. с. 67). Автор також розглядає роль моделювання, ідеалізації та екстраполяції в процесі утворення понять.

Монографія М. І. Блещкана містить ґрунтовну критику спроб ідеалістичної філософії науки відірвати процес наукового пізнання та процесів формування наукових абстракцій від їх матеріальної основи, від загального процесу суспільно-історичної практики людства. Загалом рецензована праця написана на належному науковому рівні, хоча впадає в око недостатнє знайомство автора з тими працями теми, які з'явилися у нашій літературі за останній час.

Можна також зауважити, що не завжди слід ототожнювати категорії мислення та наукові абстракції високого порядку. Категорії не є лише загальні поняття, але їх форми самого буття та мислення в їх єдності. Хоча автор прагне до аналізу гносеологічної природи наукових понять з погляду основних принципів їх розвитку та функціонування, але не дає жодного прикладу розвитку категоріально-понятійного апарата наукового мислення загалом, обмежуючись аналізом окремих наукових понять. Сучасна ж логіка та методологія наукового пізнання дедалі більше акцентує увагу на цілісному, «парадигмальному» характері пізнання та функціонуванні його загальних концептуальних форм. Поняття, як науки, так і всякі інші, на наш погляд, мають досліджуватись історично, у контексті духовної культури різних часів. Автору потрібно було б приділити більше уваги історичному контекстові обходження наукових понять у відмінності, скажімо, від понять релігійної, естетичної, міфологічної свідомості. Лише за такого підходу можливо дослідити діалектичний характер утворення наукових понять у взаємозв'язку з іншими пізнавальними процесами освоєння природи людиною. Недостатньо, на наш погляд, висвітлено зв'язок процесу утворення наукових понять з процесами матеріального виробництва, людською технологією освоєння навколишнього світу, діалектичним зв'язком утворення понять та прогресом сучасної науково-технічної революції.

Загалом у рецензованій монографії поставлені актуальні питання марксистсько-ленінської теорії пізнання та накреслені шляхи їх розв'язання. Приваблює ясний стиль викладу матеріалу. Книжка буде з інтересом сприйнята науковцями, студентами та всіми, хто цікавиться питаннями сучасної теорії наукового пізнання.

Б. О. ПАРАХОНСЬКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЕНЕРГІЇ І ІНФОРМАЦІЇ

Сучасний розвиток природничонаукового пізнання характеризується посиленням інтегративних процесів, зростанням ролі синтезу наукових знань, виникненням міждисциплінарних, комплексних проблемно орієнтованих досліджень.

Теоретичне осмислення цих фактів висуває низку проблем як методологічного, так і соціологічного, соціально-морального ґрунту, що актуалізує вивчення різних підходів і рівнів опису наукового знання. Монографія Є. В. Котової конкретизує названі напрями дослідження наукового знання з погляду взаємодії теоретико-інформаційного і енергетичного підходів до аналізу знання*.

Висвітлення процесів взаємодії та інтеграції фізико-енергетичного і теоретико-інформаційного підходів автор здійснює у площині аналізу соціальних чинників і логіко-гносеологічних передумов формування енерго-інформаційного підходу в науці. Філософсько-методологічною основою останнього є діалектика взаємодії і відображення, діалектика форм руху матерії, докладно розроблена Ф. Енгельсом. Енергія, підкреслює автор, становить кількісну міру взаємодії, а інформація є мірою відображення. Позитивним є те, що автор не обмежується наведеними дефініціями, а показує зв'язок енерго-інформаційних характеристик з категоріями часу, розвитку, причинності, цілепокладання. Врахування енерго-інформаційних характеристик досліджуваних явищ, на думку Є. В. Котової, розкриває нові грані розуміння біологічного і соціального часу, оскільки перехід до вивчення матерії та суспільних процесів пов'язаний із зростанням ролі інформаційних характеристик порівняно з аналізом нижчих ступенів градації матеріального світу. Час суспільства тісно пов'язаний з інформаційними характеристиками суспільної системи, причому значущим значущості інформації є класовий підхід до вивчення суспільних явищ (с. 53).

Зачіпаючи генетичну сторону дослідження проблеми, автор звертається до витоків зародження природничонаукових уявлень про поняття енергії та інформації, висвітлює роль закону збереження і перетворення енергії для становлення статичної теорії інформації.

Проблема співвідношення енергії та інформації у специфічній формі (мислений експеримент з «демоном» Максвелла) розглядалась у рамках класичної фізики. У некласичній фізиці ця проблема у вигляді певних вихідних принципів (конечність швидкості світла у спеціальній теорії відносності, співвідношення невизначеностей у квантовій механіці) входить до основ наук. Тому гносеологічний зміст інформаційно-енергетичного аспекту матеріальних взаємодій потребує свого витлумачення у площині становлення фізичної теорії із застосуванням принципу доповняльності. Торкаючись різних аспектів зв'язку понять енергії та інформації, — онтологічного, гносеологічного,

методологічного, — автор зазначає, що виникнення різних інформаційних теорій і власне міждисциплінарний статус досліджуваних понять потребують свого філософського осмислення. Вихідними категоріями філософського аналізу є категорії руху та відображення. Перша перебуває в основі аналізу Ф. Енгельсом форм існування розвитку матерії і є важливою для дослідження енергії, а лєнінська теорія відображення виступила фундаментом філософського підходу до інформації. У рамках авторської концепції здійснюється докладний аналіз категорії розвитку, причинності, цілепокладання. Щодо останньої автор вважає, що одним з факторів становлення цілепокладаючої діяльності людини є використання та засвоєння інформації (с. 73). Особливо ефективно застосування теоретико-інформаційного підходу в дослідженні спеціалізованих форм людської діяльності у галузі кібернетики та теорії систем.

У монографії висвітлюється синтезуюча функція енергії та інформації, починаючи з різних етапів інтеграції знання, пов'язаних з відкриттям закону збереження і перетворення енергії, та у сучасну епоху як факторів взаємозв'язку наук, їх методології і методів. Інтеграція на основі енергетичного опису, вважає автор, забезпечила зв'язок природничонаукових дисциплін, а теоретико-інформаційний підхід зумовив інтеграцію більш загального рівня — суспільних і природничих наук. На основі узагальнення конкретно-наукових даних Є. В. Котова доходить висновку про необхідність з'ясування сутності інтеграції енергетичного і теоретико-інформаційного підходів, що нині є методологічною основою сучасних міждисциплінарних досліджень і комплексних програм. Заслугою на увагу аналіз співвідношення енергетичного і теоретико-інформаційного підходів на основі принципу доповняльності, що є проміжною ланкою між загальнофілософськими і спеціально-науковими принципами. Доповняльність енергетичного і теоретико-інформаційного описів, з одного боку, є доповняльністю підходів до дослідження одного рівня розвитку матерії, що потребує конкретно-наукового вивчення, і, з другого — доповняльністю методів пізнання об'єктивної дійсності на різних рівнях розвитку матерії.

Одним з положень рецензованої монографії є розрізнення категоріально-понятійних засобів відображення зв'язку енергії і інформації відповідно до рівня їх дослідження. Так, на філософському рівні цей зв'язок репрезентується категоріями причинності, цілі та ін., тоді як його природничонауковий рівень відображений поняттям енергії (с. 114—115).

Вказане розрізнення становить методологічну основу критики сучасних ідеалістичних і метафізичних концепцій співвідношення понять енергії, ентропії та інформації. Автор розкриває неспроможність теорії «енергетизму» В. Оствальда, показує світоглядно-методологічне значення лєнінської критики останньої для аналізу сучасного

* Котова Е. В. Энергия и информация. Киев: Наук. думка. 144 с.

«фізичного енергетизму». Логічно і послідовно автор аналізує концепції «інформаційного енергетизму», «інформаційного детермінізму», що спекулюють на абсолютизації окремих рівнів опису наукового знання.

«Інформаційний енергетизм, — підкреслює Є. В. Котова, — виник в буржуазній філософії внаслідок абсолютизації інтегративних процесів в сучасній науці (це його гносеологічне коріння) і як відображення гострої ідеологічної боротьби на сучасному етапі» (с. 27).

Однак не всі моменти теми висвітлені достатньо. Автор поминув розгляд поняття діяльності, хоча він логічно впливає з філософського аналізу енергії та інформації.

Безперечно, передача, збереження, перетворення і використання інформації потребують певної енергетичної бази, але вис-

новок, що поняття енергії має лише онтологічний аспект (с. 104), як здається, суперечить проблемній орієнтації монографії.

На нашу думку, слід ґрунтовніше довести, що «принцип доповняльності можна розглядати як частковий випадок принципу відповідності» (с. 97). Методологічні принципи ймовірного стилю мислення дозволяють розкрити різні сторони еволюції знання і ґрунуються на відповідних філософських положеннях і законах. Тому таке включення має лише відносний характер. Спірне твердження автора про те, що зміцнення як конкретний результат руху є моментом взаємодії (с. 32). Однак названі хибні не знижують загального наукового рівня дослідження, яке ставить і розв'язує низку цікавих теоретико-методологічних проблем.

В. М. КОСТЄВ

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Связь преподавания диалектического материализма и естественных наук в техническом вузе.

Из опыта учебной работы / Под ред. Н. Ф. Иордания. Киев — Одесса. Вища школа, 1980. — 104 с.

У монографії досліджується вплив філософсько-методологічного знання на встановлення міждисциплінарних зв'язків окремих наукових галузей у процесі викладання марксистсько-ленінської філософії. Розвиток інтегративних процесів природничонаукового, суспільного та технічного знання має світоглядне значення, унаочнюючи діалектико-матеріалістичний принцип матеріальної єдності світу, універсальності зв'язків, явищ матеріальної та духовної діяльності. Процес викладання марксистсько-ленінської філософії в технічних вузах орієнтований на розкриття світоглядного змісту зв'язку наук і є чинником формування творчого діалектико-матеріалістичного мислення майбутніх спеціалістів.

У вступній статті розглядаються теоретико-методичні аспекти комплексного викладання філософії і технічних наук. Наголошується на конкретизації філософських принципів через філософські проблеми спеціальних наук, а також на філософському узагальненні спеціальних наукових проблем.

Матеріал наступних розділів сконцентрований навколо двох проблем: вдосконалення світоглядної підготовки студентів і роль взаємозв'язку філософського і спеціально-наукового знання (фізики, математики і хімії) у виконанні цього завдання.

Торкаючись першої із зазначених проблем, автори вказують на недостатність так званого ілюстративного методу зв'язку загальних філософських положень з даними окремих наук, його невідповідність сучасному рівню розвитку філософії та науки. Наведення «мостів» між першою та другою, на їхню думку, полягає у розробці світогляд-

них і методологічних проблем, що розглядаються самим розвитком окремих галузей пізнання. Звертається увага на доцільність розробки єдиного плану виховної роботи, що дозволив би викладачам конкретних дисциплін будувати свої заняття зі врахуванням зональної мети лекційного навчання — вироблення у студентів діалектико-матеріалістичного світогляду.

У цьому зв'язку автори, що розглядають другу з наукових проблем, відзначають велику роль історії науки, яка, на їх думку, має відображати поступове зростання теоретизації наукових проблем, що своїм наслідком має діалектизацію науки. З цього погляду в монографії досліджуються питання взаємозв'язку філософії і математичного пізнання, фізики та хімії як в аспекті значення даних цих дисциплін для конкретно-наукового обґрунтування основних діалектико-матеріалістичних принципів — відображення матеріальної єдності світу, діалектики абстрактного і конкретного тощо, так і в аспекті філософського узагальнення теоретико-методологічних проблем конкретних наук, що нездійсненне їх власними засобами та потребує звертання до більш загальних філософських регулятивів осмислення світу. Наголошується на тому, що застосування такого підходу до взаємозв'язку філософії і окремих наук сприяє кращому розумінню студентами специфіки проблем, що виникають у процесі розвитку науки.

У прикінцевій статті висвітлюється конкретний досвід, застосування логіко-структурних схем зв'язку філософії з профільними дисциплінами технічного вузу — фізикою, хімією, математикою — у процесі семінарських занять.

Наші автори

- ПАТОН**
Борис Євгенович — академік, президент АН УРСР
- ШИНКАРІК**
Володимир Іларіонович — член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР
- АНУФРІА**
Наталія Ахайлівна — асистент кафедри соціальної і педагогічної психології Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
- БАРСЕГ'Я**
Гільберт Іларіонович — кандидат філософських наук, старший викладач Ленінградського педінституту
- БЛУДОВ**
Яків Семєнович — професор Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького
- БУЛАТО**
Михайло Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ДОБРОСЮКІН**
Ігор Іванович — кандидат філософських наук, доцент Київського інституту інженерів цивільної авіації
- ЗВІГЛЯН'Ч**
Володимир Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЗІНЕВИЧ**
Ірина Євгенівна — співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КИВЕНК**
Надія Валерівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТАРЕЛЬШК**
Борис Іванович — кандидат філософських наук, завідувач кафедри політекономії і наукового комунізму Сумського педінституту
- ФОМИЧЕНКО**
Віктор Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС у м. Києві
- ЯНКОВ**
Митрю Цезар — доктор філософських наук, старший науковий співробітник, завідувач секцією Інституту сучасної соціальної теорії (НРБ)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИЖАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАШЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМІНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Л. М. Крапченко

Коректор В. С. Гладка

Здано до друку 18.03.82. Підп. до друку 18.05.82. БФ 45113. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 152. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,07. Тираж 1350 пр. Зам. 2-178.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська обласна друкарня наукової книги, 252004 Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 3, 1982, МАП—НЮНЬ. (На українському мові). Научно-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 р. Виходить 1 раз в 2 міс. Київ, видавництво «Наукова думка». Адрес редакції: 252001 Київ-1, Героїв революції, 4. Київська обласна друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

